

9

КИЇВ • 1969

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- В. І. Ленін про класову єдність і співдружність
- Ленінська характеристика основних етапів формування російського пролетаріату
- Пам'ятники В. І. Леніну на Україні
- З історії боротьби трудящих західноукраїнських земель за соціальне та національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною (добірка)
- Використання революційних, бойових і трудових традицій в ідеологічній роботі партійних організацій
- Розвиток фізичної культури на селі
- Національні проблеми Канадської конфедерації

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу 100-летию со дня рождения В. И. Ленина*. В. Ф. Панибудьласка В. И. Ленин о классовом единстве и содружестве трудящихся Страны Советов в национальных отношениях. Ф. Е. Лось. Ленинская характеристика основных этапов формирования российского пролетариата и его идеологии. П. И. Павлюк. К истории создания и установление памятников В. И. Ленину на Украине. *Борьба трудящихся западноукраинских земель за социальное и национальное освобождение и воссоединение с Советской Украиной*. С. М. Чапуга. Коммунисты Западной Украины — руководящая сила революционной борьбы рабочего класса и трудящегося крестьянства (август 1938 — сентябрь 1939 гг.). Н. А. Иванцiv. Из истории рабоче-крестьянских делегаций из Польши и Западной Украины в Советский Союз в 1927—1931 гг. И. К. Васюта. Западноукраинское село под гнетом монополистического капитала в 20-х — 30-х годах XX ст. Н. А. Гарматюк. Распространение ленинских идей на Волыни в период революционного подъема (1921—1923 гг.). Е. М. Галушко. Из истории борьбы за воссоединение с Советской Украиной (1918 — 1920 гг.). Сообщения. А. Д. Горбул. Использование революционных, боевых и трудовых традиций в идеологической работе партийных организаций Украины среди работников морского флота (1959—1965 гг.). А. П. Кознов. Борьба большевиков против провокаторов в годы реакции (1907—1910 гг.). А. П. Удод. Начальное образование на Украине в конце XVIII — в первой половине XIX ст. Д. М. Наумов. Национальные проблемы Канадской конфедерации. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On a Centenary from V. I. Lenin's Birth*. V. F. Panibud-laska. V. I. Lenin on Class Unity and Friendship of the Working People of the Soviet State in the National Relations. F. E. Los. The Lenin Characteristic of the Principal Stages of the Formation of Russian Proletariat and Its Ideology. P. I. Pavlyuk. On History of Creation and Establishing of Monuments to V. I. Lenin in the Ukraine. *Struggle of the Working People of the Western Ukrainian Rands for the Social and National Liberation and Reunification with the Soviet Ukraine*. S. M. Chapuga. Communists of the Western Ukraine — Guiding Force of the Revolutionary Struggle of the Working Class and Peasantry (August 1938 — September 1939). M. O. Ivantsiv. From History of Working and Peasantry Delegations from Poland and the Western Ukraine into the Soviet Union in 1927—1931. I. K. Vasyuta. The West-Ukrainian Village under the Yoke of the Monopolistic Capital during the 20—30ties Years of the XX Century. M. O. Garmatyuk. The Dissemination of V. I. Lenin's Ideas in Volyn during the Period of the Revolutionary Enthusiasm (1921—1923). E. M. Galushko. From History of the Struggle of the Working People of the West-Ukrainian Territory for the Reunification with the Soviet Ukraine (1918—1920). Communications. A. D. Gorbul. Application of Revolutionary, Fighting and Labour Traditions to Ideological Activity of Party Organizations of the Ukraine among Marine Workers (1959—1965). O. P. Koznov. Struggle of the Bolsheviks against the Provocateurs during the Years of Reaction (1907—1910). O. P. Udod. Primary Education in the Ukraine at the End of the XVIII-First Half of the XIX Century. D. M. Naumov. National Problems of the Canadian Confederation. Notes. Returning to the Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 9 (102)

ВЕРЕСЕНЬ

1969

РІК ВИДАННЯ

ТРИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

- В. Ф. Панібудьласка — В. І. Ленін про класову єдність і співдружність тру-
дящих Країни Рад у національних відносинах 3
- Ф. Є. Лось — Ленінська характеристика основних етапів формування російсько-
го пролетаріату та його ідеології 12
- П. І. Павлюк — До історії створення та встановлення пам'ятників В. І. Леніну
на Україні 20

З історії боротьби трудящих західноукраїнських земель за соціальне та національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною

- С. М. Чапуга (Львів) — Комуністи Західної України — керівна сила революцій-
ної боротьби робітничого класу та трудячого селянства (серпень 1938 —
вересень 1939 рр.) 27
- М. О. Іванців — З історії робітничо-селянських делегацій з Польщі та Західної
України до Радянського Союзу в 1927—1931 рр. 33
- І. К. Васюта (Івано-Франківськ) — Західноукраїнське село під гнітом монопо-
лістичного капіталу в 20—30-х роках XX ст. 38
- М. О. Гарматюк (Ровно) — Поширення революційних ідей на Волині в період
революційного піднесення (1921—1923 рр.) 46
- Є. М. Галушко (Львів) — З історії боротьби за возз'єднання з Радянською Ук-
раїною (1918—1920 рр.) 50

ПОВІДОМЛЕННЯ

- О. Д. Горбул — Використання революційних, бойових і трудових традицій в
ідеологічній роботі партійних організацій України серед працівників мор-
ського флоту (1959—1965 рр.) 54
- В. С. Петренко — Розвиток фізичної культури на селі УРСР в 1951—1968 рр. 66
- О. П. Кознов (Одеса) — Боротьба більшовиків проти провокаторів у роки ре-
акції (1907—1910 рр.) 76
- О. П. Удод — Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII — в першій половині
XIX ст. 83
- Д. М. Наумов — Національні проблеми Канадської конфедерації 92

ЗАМІТКИ

- М. П. Просяник — Діяльність більшовиків України по залученню молоді до
революційної боротьби в 1903—1904 рр. 101
- О. М. Подградська (Кишинів) — До питання про роль Кам'янця-Подільського
в торгівлі України з Молдавією в XVI—XVII ст. 106
- Є. В. Черненко — Коли з'явилася кольчуга в Східній Європі? 112

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- О. Г. Михайлюк (Ровно) — Про методiku статистичного вивчення селянсько-
го руху 114
- М. О. Пономаренко (Золотоноша) — Народним музеям — більше уваги 115

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- М. В. Миросниченко (Шостка Сумської області) — Діяльність партійних організацій України по розвитку науково-технічного прогресу в хімічній промисловості (1959—1965 рр.) 116
- І. М. Сахарчук — КПЗУ — організатор і керівник революційної боротьби робітничого класу (1921—1933 рр.) 117

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- С. Я. Дем'янчук (Ровно) — Ідейно-політичне виховання учнів у позакласній роботі 119
- Л. П. Кругліков-Гречаний — Знання з топоніміки у шкільному викладанні історії 122

НАШ КАЛЕНДАР

- С. К. Гуменюк (Хмельницький) — 50-річчя з часу повстання селян Пашківецької волості Проскурівського повіту проти петлюрівської Директорії 124
- С. К. Гутянський, М. П. Рудь — Скарбниця людської думки (До 50-річчя ЦНБ АН УРСР) 125
- Г. П. Кобець (Донецьк), О. М. Максимов (Донецьк), В. С. Чистяков (Донецьк) — Донецьку 100 років 129
- М. Д. Бєднов — Е. І. Вергер на Україні (До 70-річчя від дня народження) 136

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Д. С. Наливайко (Ніжин) — Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. (продовження) 137

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Р. Г. Симоненко — С. Цвілюк. Народжена в підпіллі. Більшовицька преса півдня України в період іноземної інтервенції та громадянської війни (1918—лютий 1920) 144
- П. М. Балковий, Є. М. Склярєнко — К. И. Позняков. Красный тыл — фронту 145
- І. Г. Шульга (Ужгород), В. В. Пальок (Ужгород), М. А. Алекберлі (Махачкала), А. П. Пронштейн (Ростов-на-Дону) — О. М. Апанович. Збройні сили України першої половини XVIII ст. 146
- Ф. П. Шевченко — Е. М. Подградская. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII веках 148
- М. М. Лисенко — Видатні радянські історики 150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Ж. П. Тимченко — Всесоюзна наукова сесія з проблеми «В. І. Ленін і розв'язання аграрного питання в СРСР» 152
- П. П. Толочко — Наукова сесія радянських і польських істориків 153
- С. М. Антонюк — Ювілей І. Д. Кундюби 155
- П. Т. — Відзначення 60-річчя В. Й. Довженка 155
- Вісті з шкіл 156
- Віктор Платонович Петров** 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 9, 1969.

Выходит ежемесячно

(на украинском языке)

Художній редактор **А. Д. Греля**

Технічний редактор **Ю. В. Хірге**.

Коректори **Л. В. Славінська, Є. І. Кочубей**.

БФ 04215. Здано до складання 27.VII 1969 р. Підписано до друку 12.IX 1969 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,92.

Тираж 10.758. Зам. К-140.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

В. І. ЛЕНІН ПРО КЛАСОВУ ЄДНІСТЬ І СПІВДРУЖНІСТЬ ТРУДЯЩИХ КРАЇНИ РАД У НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ

У боротьбі за побудову безкласового суспільства комуністи виходять з класових, інтернаціональних принципів. Разом з тим вони не відкидають і національних особливостей розвитку людства, приділяючи їм велику увагу, творчо враховуючи і використовуючи їх. Ленінська теорія соціалістичної революції органічно поєднує в класовій боротьбі діалектичну нерозривність національного й інтернаціонального.

Вірність ленінським принципам класовості у вирішенні революційних проблем сучасності з новою силою було продемонстровано на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій у Москві в червні цього року. У виступі глави делегації КПРС Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва «За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби» з класових позицій проаналізована і сучасна міжнародна обстановка і завдання антиімперіалістичної боротьби, найважливіші проблеми комуністичного руху. Л. І. Брежнєв підкреслив у своєму виступі: «У наші дні глобального протиборства двох світів — світу капіталізму і світу соціалізму — зберігають всю свою актуальність і принципи ленінські положення про класовий, інтернаціоналістський підхід до національних проблем»¹.

В ході революційних перетворень в нашій країні В. І. Ленін вивчав особливості соціальних процесів, робив практичні висновки щодо місця національних моментів у класовій боротьбі, в інтернаціональному згуртуванні трудящих, вказував шляхи вирішення національного питання. В 1903 р. у статті «Національне питання в нашій програмі» він писав: «Соціал-демократія, як партія пролетаріату, ставить своїм позитивним і головним завданням сприяння самовизначенню не народів і націй, а пролетаріату в кожній національності. Ми повинні завжди і безумовно прагнути до *найтіснішого* об'єднання пролетаріату всіх національностей...»².

¹ Л. І. Брежнєв. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби, К., 1969, стор. 32.

² В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 399.

Володимир Ілліч неодноразово підкреслював, що тільки на ґрунті буржуазно-демократичного руху пролетаріат Росії зможе досягти своєї класової мети. В інтересах повалення спільного ворога і боротьби з імперіалізмом робітничий клас використовує революційні національно-визвольні рухи. Однак справжнє розв'язання національного питання можливе лише на ґрунті пролетарської революції.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка проголосила рівність націй та їх право на самовизначення, перед партією постало завдання практично вирішити проблеми національних взаємовідносин. Враховуючи зміни в класовій структурі суспільства і політичне становище в країні, В. І. Ленін продовжував творчо розробляти теорію з національного питання, виступаючи проти його ігнорування в ході соціалістичних перетворень. Широкий демократизм у вирішенні цього питання в умовах соціалістичного будівництва було відбито в другій програмі партії. При обговоренні її на VIII з'їзді РКП(б) Володимир Ілліч різко виступив проти тези Бухаріна про визнання права на самовизначення тільки класів. «Наша програма не повинна говорити про самовизначення трудящих, тому що це невірно,— вказував В. І. Ленін.— Вона повинна говорити те, що є. Раз нації стоять на різних ступенях шляху від середньовіччя до буржуазної демократії і від буржуазної демократії до пролетарської, то це положення нашої програми абсолютно вірне. На цьому шляху у нас було дуже багато зигзагів. Кожна нація повинна дістати право на самовизначення, і це сприяє самовизначенню трудящих»³.

Лозунг партії у національному питанні відповідає ленінській формулі «роз'єднання для об'єднання». Вождь світового пролетаріату боровся не за будь-яку єдність націй. Він активно виступав проти єдності націй, створених насильством і гнітом царизму й капіталізму, був палким поборником свободи народів на демократичній основі, яка сприяла б класовому згуртуванню трудящих. Розкриваючи суть такого союзу, Ілліч говорив: «На відміну від буржуазних демократів ми ставимо лозунг не братерство народів, а братерство *робітників* усіх народностей, бо буржуазії всіх країн ми не довіряємо, вважаємо її ворогом»⁴.

Відстоюючи право кожної нації на політичне самовизначення, аж до відокремлення більшовики-ленінці на ділі боролися за рівноправність націй, виступали проти всіляких державних привілеїв для будь-якої з них і цим самим виховували в робітників класову солідарність, що за висловом Володимира Ілліча «виграє від заміни насильствених, феодальних, воєнних зв'язків добровільними зв'язками»⁵ між народами.

Рушійною силою у комуністичному перетворенні суспільства є робітничий клас. Провідна роль належить йому і в здійсненні завдань інтернаціонального згуртування трудящих. Вказуючи на цю історичну місію, Володимир Ілліч у 1913 р. писав: «Один тільки пролетаріат відстоює в наші дні справжню свободу націй і єдність робітників усіх націй»⁶. Інтернаціоналізм як соціально-історична риса робітничого класу зумовлений самою його природою, походженням, місцем у виробництві, умовами жорстокої класової боротьби, яка вимагає єднання пролетарів різних національностей.

Саме союз робітників різних народів Росії відіграв вирішальну роль у підготовці і проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції, у грандіозних суспільних перетвореннях. Робітничий клас здійснює свою

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 147.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 146.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 199.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 69.

керівну роль і в період будівництва комунізму, бо він «зв'язаний з індустрією, найважливішою матеріальною основою соціалістичного суспільства...»⁷.

Московська міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій, підкреслюючи провідну роль робітничого класу, вказувала, що в цитаделі капіталізму він є головною рушійною силою революційної боротьби, всього демократичного, антиімперіалістичного руху. Разом з тим Нарада відзначила великі революційні можливості трудового селянства, прогресивної інтелігенції, молоді, жінок.

Визволення народів, які населяли Росію, в тому числі й українського, В. І. Ленін ставив у залежність від досягнення єдності робітників різних національностей. Він вказував на неможливість завоювання свободи українськими робітниками без спільних дій з російським пролетаріатом, пов'язував успіхи революційної боротьби в Росії з успіхами на Україні. Одночасно вождь трудового народу підкреслював, що російські робітники повинні не нав'язувати українським трудящим своєї дружби, а завоювати її «ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм»⁸. Борючись за єдність дій соціал-демократів України і Росії, В. І. Ленін писав: «Якщо український марксист дасть себе захопити *цілком законною і природною* ненавистю до великоросів-гнобителів *настільки*, що він перенесе хоч би частинку цієї ненависті, хоч би тільки відчуження, на пролетарську культуру і пролетарську справу великоруських робітників, то цей марксист скотиться тим самим у болото буржуазного націоналізму. Цілком так само і великоруський марксист скотиться в болото націоналізму, не тільки буржуазного, але й чорносопного, якщо він забуде хоч на хвилину вимогу повної рівноправності українців, або їх *право* на утворення самостійної держави»⁹.

Історія підтвердила передбачення вождя. Багатонаціональний робітничий клас відіграв вирішальну роль у здійсненні національної політики, результатом якої є ліквідація в нашій країні соціального і національного гноблення, досягнення єдності трудящих у боротьбі за соціалізм і комунізм. Велика заслуга у цьому належить російським робітникам.

Одним з найважливіших підсумків перемоги соціалізму в нашій країні є створення робітничих загонів в раніше відсталих національних окраїнах Росії. Значні зміни за роки Радянської влади відбулися і в розвитку робітничого класу Української РСР, в складі якого значно збільшилася питома вага представників корінної національності — українців.

Становище робітників в системі суспільного виробництва, економічні і соціально-політичні умови розвитку визначають цей клас як найголовнішу консолідуючу силу в зміцненні дружби народів СРСР. Між братніми республіками відбувається широкий обмін матеріальними багатствами, зростає трудова співдружність між окремими містами, підприємствами, передовиками виробництва. Чільне місце робітничого класу в створенні матеріально-технічної бази комунізму зумовлює його авангардну роль і в суспільно-політичному житті. Він становить ядро КПРС і комсомолу, займає провідні позиції в Радах депутатів трудящих, має багатомільйонні профспілкові та інші робітничі організації, вносить великий вклад у постійну й послідовну демократизацію життя

⁷ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 35.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 16.

країни, вдосконалення національної державності та зміцнення федеративних зв'язків між республіками.

Характеризуючи вирішальний вплив робітничого класу в досягненні міжнаціональної єдності, В. І. Ленін постійно дбав про згуртування трудящих в масштабах всієї країни. «Інтереси робітничого класу вимагають злиття робітників усіх національностей даної держави в єдиних пролетарських організаціях — політичних, професійних, кооперативно-освітніх і т. д. Тільки таке злиття в єдиних організаціях робітників різних національностей дає можливість пролетаріатові вести переможну боротьбу з міжнародним капіталом і з реакцією, а так само з проповіддю і прагненнями поміщиків, попів і буржуазних націоналістів усіх націй, які проводять звичайно свої антипролетарські прагнення...» — писав Володимир Ілліч¹⁰. В. І. Ленін вважав, що тільки таке згуртування трудящих на основі повної демократизації забезпечить мир між націями. Він підкреслював, що «є тільки одне розв'язання національного питання... — послідовний демократизм»¹¹. Відкидаючи можливість знищення національного гніту в умовах капіталізму, Ленін вказував, що вирішити це питання можна лише з перемогою соціалізму, на основі демократичної організації держави, повного проведення демократії в усіх сферах, «аж до визначення кордонів держави відповідно до «симпатій» населення, аж до повної свободи відокремлення»¹².

Організатором і керівником у справі формування національних взаємовідносин, інтернаціонального єднання трудящих у боротьбі за соціалізм і комунізм є Комуністична партія Радянського Союзу. Створена і загартована в класових боях, під проводом В. І. Леніна, вона стала яскравим прикладом дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму. Через державні, громадські і господарські органи вона ідейно й організаційно впливає на широкі маси трудящих всіх національностей нашої країни, спрямовує їх зусилля на активну участь у комуністичному будівництві.

З перших кроків свого існування партія вийшла на історичну арену як авангард робітників всіх пригноблених, як партія інтернаціоналістів. Володимир Ілліч виступав проти спроб будувати її за «принципами» партійної особистості або партійної «федерації»¹³. У 1906 р. він писав, «що необхідно вжити найенергійніших заходів до яконайскорішого злиття всіх національних соціал-демократичних партій Росії в єдину Російську соціал-демократичну робітничу партію»¹⁴. Взірець такого об'єднання представників різних національностей вождь пролетаріату вбачав у діяльності соціал-демократів Закавказзя: «У нас і на Кавказі с.-д. грузини + вірмени + татари + росіяни працювали *разом*, в *єдиній* с.-д. організації *більше десяти років*. Це не фраза, а пролетарське розв'язання національного питання. Єдине розв'язання»¹⁵, — писав він. Для того, щоб відкинути всяку думку про національний характер партії в Росії, — «партія... дала собі найменування не руської, а російської»¹⁶.

Однією з вирішальних умов перемоги Великого Жовтня була боротьба лєнінців за згуртування в своїх лавах революціонерів різних національностей. Виступаючи від імені російських, українських, білоруських, грузинських, вірменських, польських, латиських, єврейських та інших соціал-демократів, партія під керівництвом В. І. Леніна мобілі-

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 377.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 6.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 302.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 407.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 132.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 58.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 449.

зувала на боротьбу багатонаціональні маси Росії, запалювала їх на великі соціальні перетворення.

В ході переможної революції Володимир Ілліч виділив два головні питання для більшості населення Росії — національне й аграрне, в розв'язанні яких вирішальну роль відводив пролетаріатові, його партії. Головні принципи ленінської національної програми були викладені в «Декларації прав народів Росії» (рівність і суверенність народів, їх право на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави, скасування всіх національних та національно-релігійних привілеїв і обмежень, вільний розвиток національних меншостей і етнографічних груп).

В процесі практичної революційної діяльності В. І. Ленін творчо поєднував загальноінтернаціональні і національно-особливі моменти в політиці й організації Комуністичної партії. Послідовно здійснюючи національну програму, враховуючи особливості розвитку революції в радянських республіках, Центральний Комітет, В. І. Ленін мудро вирішили питання про створення національних загонів Комуністичної партії, як складових і невід'ємних її частин. Під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна проходив і I з'їзд більшовиків України, де було проголошено утворення КП(б)У на непорушних ленінських ідеологічних, організаційних, тактичних і теоретичних принципах, на основі демократичного централізму і пролетарського інтернаціоналізму як складової частини РКП(б). З'їзд зазначав, що революційний рух на Україні тактично нерозривно зв'язаний з боротьбою російського пролетаріату за соціалізм, що завдання комуністів — борстися за об'єднання України з Росією на основах пролетарського централізму¹⁷.

Хід подій, підтвердив ленінське передбачення. «Ми, — писав Володимир Ілліч, — скажемо українцям: як українці, ви можете влаштувати в себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротися проти вашої і нашої буржуазії»¹⁸.

Боротьба за єдність дій трудящих усіх національностей стала одним з найважливіших програмних завдань комуністів у процесі соціалістичного і комуністичного будівництва. В рядах партії представлені кращі сини і дочки 131 нації і народності нашої країни. У звітній доповіді ЦК КПРС на XXIII з'їзді відзначалося, що «всі національні загони нашої партії, зливаються, як вода річок в могутньому океані, в Комуністичній партії Радянського Союзу — союзі однодумців-ленінців, єдиному своєю волею, єдиному своєю метою, єдиному своєю ідеологією»¹⁹.

На непорушних ленінських принципах демократичного централізму та пролетарського інтернаціоналізму побудована складова і невід'ємна частина КПРС — Компартія України, яка є багатонаціональною. На 1 січня 1968 р. з 2 138 800 її членів було: 1 391 682 українця, 569 131 росіянин, 27 382 білоруса, 5 662 молдаванина, 261 узбек, 242 казах, 1 107 грузинів, 622 азербайджанця, 412 литовців, 523 латиша, 20 киргизів, 65 таджиків, 2 850 вірменів, 47 туркменів, 305 естонців та 138 489 комуністів інших національностей²⁰.

Інтернаціональними за своїм характером і діяльністю є Ради, профспілки, комсомол та інші громадські організації, керовані партією і об'єднані в масштабах всієї країни.

В. І. Ленін, дбаючи про правильне вирішення національного питання в країні, приділяв велику увагу державному будівництву, зробив

¹⁷ КП України в резолюціях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 16.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 305.

¹⁹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 82.

²⁰ «Радянська Україна», 30 червня 1968 р.

глибокі теоретичні узагальнення в плані співвідношення централізованої і місцевої влади в умовах соціалістичного будівництва. Він вказував, що марксиста відстоюють лише демократичний централізм, який не тільки не виключає місцевого самоврядування і автономії областей — з особливими господарськими і побутовими умовами, особливим національним складом населення, а, навпаки, передбачає і те і друге. «У нас змішують постійно, — писав Володимир Ілліч, — централізм з сваволею і бюрократизмом. Історія Росії, природно, повинна була породити таке змішання, але воно лишається все ж безумовно недозволеним для марксиста»²¹.

Комуністична партія, вказував В. І. Ленін, прагне до створення якомога більшої держави, бо це вигідно для трудящих, вона прагне до зближення націй, але цієї мети хоче досягти не насильством, а виключно вільним, братерським союзом народів. При цьому він підкреслював, що чим демократичніша буде республіка російська, чим успішніше організується вона в республіку Рад робітничих і селянських депутатів, тим могутнішою буде сила добровільного тяжіння до неї трудящих мас усіх націй. Основні умови для цього — повна свобода відокремлення, найширша місцева (і національна) автономія, детально розроблені гарантії прав національної меншості²².

Національні республіки, створені в початковий період Радянської влади, визнали справжній демократизм у постановці національного питання першою в світі радянською республікою, Російською Федерацією, і прагнули до єднання з нею. Притягальна сила РРФСР полягала в тому, що вона являла собою державу робітників і селян, а діяльність її була спрямована на знищення будь-якого соціального гноблення саме в інтересах трудящих мас. Власне класовий підхід до розв'язання цієї проблеми і був вирішальним фактором у зміцненні єдності всіх соціалістичних республік. Вже в роки громадянської війни між ними існував міцний військово-економічний союз, було закладено фундамент економічного співробітництва. Однак В. І. Ленін, партія продовжували шукати найдоцільніших форм державного об'єднання. В одному з проєктів програми для VIII з'їзду РКП(б) В. І. Ленін писав, що треба «добитися добровільного якнайтіснішого союзу Радянських республік всіх націй»²³. В другій програмі партії вказувалось, що на шляху до повної єдності народів комуністи визнають, як одну з перехідних форм «федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом»²⁴.

Виходячи з необхідності удосконалення федеративних відносин, які склалися між радянськими республіками, в середині 1922 р. В. І. Ленін, партія накреслили шляхи до цього. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення практично приступити до створення союзу республік. Була організована з цієї метою спеціальна комісія. Однак її перший проєкт, складений Й. В. Сталіним, Володимир Ілліч різко розкритикував і відхилив. Головна помилка проєкту полягала в тому, що єдиною союзною державою проголошувалась РРФСР, до складу якої повинні були ввійти на правах автономних республік всі інші. 22 вересня В. І. Ленін направив членам Політбюро ЦК РКП(б) листа, в якому виклав головні ідеї створення Союзу РСР на основі повної рівноправності всіх незалежних республік, максимальної уваги до їх суверенних прав. Керуючись ленінськими настановами Пленум ЦК РКП(б) затвердив новий проєкт 6 жовтня 1922 р., в якому визнавалось необхідним укласти до-

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 28.

²² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 51.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 88.

²⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, стор. 390.

говори між Україною, Білорусією, Федерацією Закавказських Республік і РРФСР з метою об'єднання їх в Союз Радянських Соціалістичних Республік, залишаючи за кожною право вільного виходу з його складу.

Створення Союзу РСР відкрило для трудящих всіх національностей величні перспективи економічного, політичного і культурного розвитку, стало тріумфом ленінської національної політики Комуністичної партії. В. І. Ленін глибоко розумів міжнародне, інтернаціональне значення цієї події, дбав про те, щоб практика вирішення національного питання в нашій країні мала притягальну силу для всіх народів світу, особливо «для сотень мільйонів народів Азії, що має виступити на історичній авансцені в найближчому майбутньому, слідом за нами», — писав Володимир Ілліч. При цьому він підкреслював, що «було б непростимим опортунізмом, коли б ми напередодні цього виступу Сходу і на початку його пробудження підривали свій авторитет серед нього хоча б найменшою грубістю і несправедливістю щодо наших власних іноrodців»²⁵.

Заглядаючи у майбутнє, вождь трудящих передбачав, що настане час, коли остаточно прокинуться пригноблені імперіалізмом народи і почнеться рішучий, довгий і тяжкий бій за їх визволення. Тому Ленін заповідав зміцнювати союз соціалістичних республік. Цей захід «нам потрібний, — писав він, — як потрібен всесвітньому комуністичному пролетаріатові для боротьби з всесвітньою буржуазією і для захисту від її інтриг»²⁶.

В інтересах дальшого згуртування соціалістичних націй, В. І. Ленін першочергового значення надавав військовій і дипломатичній єдності, економічному співробітництву²⁷.

За роки Радянської влади партія, здійснюючи творчий підхід до поєднання централізованої і місцевої влади, постійно вдосконалювала систему управління народним господарством, культурним життям. Великі можливості у цій галузі її діяльності відкрили рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.) про перебудову управління промисловістю, які виходять з необхідності забезпечити єдність у масштабах всієї країни і розвиток ініціативи національних республік та областей.

Розв'язуючи конкретні завдання національно-державного будівництва в СРСР, КПРС постійно дбала про всебічне співробітництво республік, добивалася ліквідації їх фактичної економічної і культурної нерівності, подолання господарської відсталості. В роки будівництва соціалізму народногосподарські плани були спрямовані на піднесення економіки національних республік, успішний розвиток їх в рамках всього суспільного виробництва Радянського Союзу. З допомогою братніх народів на основі здійснення індустріалізації, колективізації і проведення культурної революції в раніше відсталих районах змінилася соціально-класова структура населення, сформувалися соціалістичні нації, було побудовано нове суспільство. Збулося передбачення В. І. Леніна про необхідність безкорисливої допомоги цим народам, щоб вони могли порівняно швидко перейти «до вживання машин, до полегшення праці, до демократії, до соціалізму»²⁸.

Процес вирівнювання економічного розвитку республік і районів відбувався і в післявоєнні роки. Про це свідчать темпи зростання національних доходів. Так, у 1965 р. в цілому по країні вони збільшилися в порівнянні з 1958 р. на 59%, а в БРСР — 82%, Узбецькій РСР — 67%,

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 552.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 551.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 177—178.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 54.

Молдавській — 78%, Киргизькій — 71%, в Таджикиській РСР — 83%²⁹.

В умовах комуністичного будівництва економічне співробітництво проявляється в раціональному розміщенні продуктивних сил у країні «з точки зору близькості сировини і можливості найменшої втрати праці при переході від обробки сировини до всіх послідовних стадій обробки півфабрикатів аж до одержання готового продукту»³⁰. Господарські зв'язки республік полягають також у всесоюзному кооперуванні та спеціалізації, розширенні взаємного обміну матеріальними багатствами та кадрами, в будівництві спільними зусиллями великих промислових об'єктів. Важливу роль у дальшому розвитку дружби і співробітництва соціалістичних націй відіграють міжреспубліканське соціалістичне змагання та обмін передовим виробничим досвідом.

В. І. Ленін вчив, що робітники різних національностей повинні «в якнайтіснішій організаційній єдності і злитті, відстоювати загальну або інтернаціональну культуру пролетарського руху, ставлячись з абсолютною терпимістю до питання про мову пропаганди і про врахування чисто-місцевих або чисто-національних *частковостей* у цій пропаганді»³¹. Ленінські принципи соціалістичного інтернаціоналізму лягли в основу політики партії у галузі здійснення культурної революції в країні, досягнення духовної єдності між трудящими різних національностей. Історія підтвердила ленінський висновок про те, що соціалізм повністю інтернаціоналізує не тільки господарське і політичне життя, а й духовне³².

В. І. Ленін завжди з повагою ставився до національних особливостей в розвитку культур, вимагав від комуністів такту й чуйності щодо національних традицій. Заповідаючи зміцнювати союз соціалістичних республік, він писав, що «треба запровадити найсуворіші правила відносно вживання національної мови в інонаціональних республіках, які входять до нашого союзу, і перевірити ці правила особливо ретельно. Немає сумніву, що під приводом єдності залізничної служби, під приводом єдності фіскальної і т. п. у нас, при сучасному нашому апараті, проникатиме маса зловживань істинно руського характеру. Для боротьби з цими зловживаннями потрібна особлива винахідливість, не кажучи вже про особливу щирість тих, що за таку боротьбу візьмуться»³³.

КПРС в процесі комуністичного будівництва дуже багато зробила для всебічного розвитку національних за формою, соціалістичних за змістом культур народів СРСР.

В ході здійснення ленінської національної політики великі зміни відбулися і в культурному житті України. З метою ліквідації наслідків національного гноблення, русифікаторської політики, яку протягом століть запроваджував царизм, партія в 20-х роках взяла курс на українізацію всього громадсько-політичного життя в республіці (ставилося завдання враховувати національні особливості в розвитку республіки, соціально-політичні умови, прогресивні традиції українського народу, його побут, характер та звичаї). Серед цих проблем важливе місце відводилося підготовці та вихованню національних кадрів, залученню до політичного, економічного і культурного життя в країні представників широких мас корінного населення, висуванню з їх середовища працівників на керівні партійні, державні і господарські посади. Значну увагу партія приділяла розвитку української національної культури.

²⁹ «Коммунист», 1968, № 18, стор. 27.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 282.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 16.

³² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 210.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 552.

У період соціалістичного будівництва досягли розквіту в процесі їх взаємозбагачення братні культури. Духовне зближення народів проявляється у творчому співробітництві вчених, працівників освіти, літераторів, кінематографістів, художників та інших митців, у проведенні міжреспубліканських декад літератури та мистецтва, кінофестивалів тощо.

Перемога Жовтневої революції і соціалістичного способу життя в економічній, суспільно-політичній і духовній сферах стали вирішальним фактором у формуванні соціалістичних націй і народностей, нової історичної спільності людей — радянського народу. Ліквідація антагоністичних класів у країні зблизила трудящих різних національностей в досягненні нових рубежів у боротьбі за комунізм, сприяла розвитку соціальної однорідності всіх народів Союзу РСР. Ленінські ідеї інтернаціоналізму перетворилися в животворне джерело непереможного братерства націй, їх співробітництва в процесі побудови комунізму, стали важливим фактором дальшого зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства.

Чим більші успіхи трудящих Радянського Союзу і соціалістичних країн у досягненні політичної, економічної і духовної єдності, тим шаленіше імперіалізм веде ідеологічний наступ на наші інтернаціональні завоювання. Боротьба між світом соціалізму і світом капіталізму набула складного, напруженого характеру, вона є перевіркою класових позицій, випробуванням політичної та ідеологічної зрілості всього міжнародного комуністичного руху. Комуністи знову і знову звертаються до ленінської теоретичної спадщини, яка дає чіткий і цілеспрямований метод для оцінки складних історичних ситуацій — метод послідовно класового підходу. В. І. Ленін писав: «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм — ось два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають *дві* політики (більше того: два світогляди) в національному питанні»³⁴.

Великим успіхом комуністичного, робітничого і всього визвольного руху стали міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій, яка проходила під ленінським прапором класовості у вирішенні найважливіших проблем сучасності. У зверненні до трудящих всього світу «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» Нарада підкреслила класову суть сучасної боротьби: «Комуністи бачать своє завдання в тому, щоб у боротьбі проти будь-яких противників твердо відстоювати революційні принципи марксизму-ленізму, пролетарського інтернаціоналізму, неухильно втілювати їх у життя, повсякчас розвивати марксистсько-ленінську теорію, збагачувати її на основі сучасного досвіду класової боротьби та будівництва соціалістичного суспільства»³⁵.

Документи Нарادي мають величезне міжнародне значення. Всі революційні, прогресивні сили світу знаходять в них відповіді на актуальні питання сучасності.

Комуністи, весь Радянський народ продемонстрували інтернаціональну солідарність із світовим комуністичним рухом, одноставно підтримали політику нашої партії.

Комуністична партія невтомно виховує маси в дусі дружби народів СРСР, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, Комуністи, всі радянські люди глибоко усвідомлюють велику відповідальність, яка покладена на них партією, і роблять все, щоб інтернаціональне вчення великого Леніна торжествувало у віках.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 10.

³⁵ «Радянська Україна», 19 червня 1969 р.

ЛЕНІНСЬКА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ЕТАПІВ ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОГО ПРОЛЕТАРІАТУ ТА ЙОГО ІДЕОЛОГІЇ

У геніальній праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін на основі великого фактичного матеріалу, спираючись на вироблені К. Марксом і Ф. Енгельсом матеріалістично-діалектичний метод і теорію політичної економії, визначив три основні етапи формування промислового пролетаріату, що відповідають трьом стадіям розвитку капіталізму в промисловості Росії.

Перша стадія (дрібне товарне виробництво) характеризується примітивною ручною технікою. В цей час, за визначенням В. І. Леніна, переважають дрібні промисли, а «промисловець лишається селянином, який переймає за традицією способи обробки сировини»¹. «...Ринок надто вузький, відстань від виробника до споживача невелика, мізерні розміри виробництва легко пристосовуються до мало хиткого місцевого попиту. Тому найбільша стійкість характеризує промисловість на цій стадії, але ця стійкість рівнозначна застоєві техніки і збереженню патріархальних суспільних відносин, обплутаних усякими рештками середньовічних традицій»². Однак саме на цій стадії з'являються наймані робітники, що працюють на скупників. Це, головним чином, збіднілі ремісники, кустарі й сільська біднота. Саме вони були джерелом формування російського пролетаріату, що зароджувався уже в XVII ст., коли в умовах складання всеросійського ринку і виникнення буржуазних відносин зростало просте товарне виробництво, на базі якого розвивався капіталізм³.

На зміну дрібнотоварному виробництву прийшла мануфактурна стадія. «Факти цілком ясно показують, що основна тенденція дрібного товарного виробництва полягає в розвитку капіталізму, зокрема — в утворенні мануфактури...»⁴ Ще й досі немає єдиної думки щодо часу її виникнення, шляхів дальшої еволюції, а також характеру.

Більшість істориків вважає, що вона зародилася десь наприкінці XVI ст., а повного розквіту досягла у XVIII ст., «Мануфактура,— писав В. І. Ленін,— запроваджує поділ праці, який вносить істотне перетворення техніки, обертає селянина на майстрового, на «детального робітника»⁵. Якщо за часів дрібнотоварного виробництва не було великих капіталістів і широких прошарків пролетаріату, то в період панування мануфактури «... ми бачимо утворення і того і другого,— вказував Володимир Ілліч.— Прірва між власником засобів виробництва і робітником досягає вже значних розмірів. Виростають «багаті» промислові селища, в яких масу жителів становлять зовсім неміщі робітники. Невелике число купців, що орудують величезними сумами по закупівлі

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 468.

² Там же, стор. 469—470.

³ А. М. Панкратова. Формирование пролетариата в России (XVII—XVIII вв.), М., 1963, стор. 9.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 467.

⁵ Там же, стор. 468.

сировини і збуту продуктів,— і маса детальних робітників, що живуть з дня на день, така загальна картина мануфактури»⁶.

В. І. Ленін також зазначав, що «мануфактура працює на великий ринок, іноді — на всю націю, і відповідно до цього виробництво набирає властивого капіталістичного характеру нестійкості...»⁷.

На мануфактурній стадії розвитку утворився ряд промислових центрів, населення яких вже було частково відірваним від землеробства. «Головним представником промисловості стає вже не селянин, а купець і мануфактурист, з одного боку, «майстровий», з другого боку»⁸. В ленінській праці звернуто також увагу на зростання культурно-технічного рівня робітника мануфактури внаслідок удосконалення технічних навиків, збагачення виробничого досвіду тощо. Ця стадія була необхідним етапом на шляху до великого машинного виробництва, яке не могло швидко розвиватися в пореформений період, коли б не довга епоха підготовки робітників мануфактурою⁹.

Третя стадія (велика машинна індустрія) остаточно відокремлює промисловість від землеробства, створює промисловий пролетаріат, «...особливий клас населення, зовсім чужий старому селянству, що різниться від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних»¹⁰. Маркс і Енгельс вважали виникнення нового класу наслідком промислового перевороту. «Сучасний робітник, пролетар,— писав Маркс,— продукт великої промислової революції...»¹¹. Енгельс підкреслював, що «промислова революція створила клас великих капіталістів-фабрикантів, але разом з тим також далеко численніший клас фабричних робітників»¹². Розвиваючи ці положення на основі російської дійсності, В. І. Ленін в праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» розкрив поступальний рух капіталізму, який довів головні галузі промисловості до стадії великої машинної індустрії і створив нову соціальну силу — клас фабрично-заводських робітників, міського пролетаріату¹³. Він докорінно відрізнявся від найманої робочої сили перших двох етапів розвитку капіталізму. Його формування в Росії пов'язане з промисловим переворотом, що почався в 30—40-х роках ХІХ ст. (закінчився приблизно в 80-х роках).

Основним ядром промислового пролетаріату були наймані робітники. Як вказував В. І. Ленін, вже навіть на час реформи 1861 р. існували робітничі династії, багато поколінь яких працювали на мануфактурах.

Однак природний приріст серед фабрично-заводських робітників лише частково задовольняв все зростаючий попит промисловості на робочі руки. Наймасовішим джерелом формування робітничого класу було селянство, що розорялося внаслідок інтенсивного проникнення капіталістичних відносин на село, особливо після реформи 1861 р. Адже в результаті реформи зовсім не одержали землі дворові, а близько 1 млн. рев'язьких душ отримали мізерні наділи (менше однієї десятини на душу).

«Звільнення селян,— писав В. І. Ленін,— знищило нерухомість населення і поставило селян в такі умови, що вони не могли вже годува-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 469.

⁷ Там же, стор. 470.

⁸ Там же, стор. 471.

⁹ Див. Там же, стор. 369.

¹⁰ Там же, стор. 471.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 67.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 297.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 166.

тися з тих клаптиків землі, які залишилися у них. Маса народу кинулась шукати заробітку, ідучи на фабрики, на будівництва залізниць...»¹⁴.

До загону робітничого класу вливалася значна кількість розорених дрібних ремісників, що не витримували конкуренції. З цього приводу В. І. Ленін зауважував: «Розширення, розвиток, поліпшення дрібних селянських промислів не може відбуватися в даній суспільно-господарській атмосфері інакше, як виділяючи меншість дрібних капіталістів, з одного боку, а з другого — більшість найманих робітників або таких «самостійних кустарів», яким живеться ще тяжче і гірше, ніж найманим робітникам»¹⁵. Велика промисловість, що розвивалася, витісняла «...дрібних кустарів і селян, перетворюючи їх у неїмущих робітників, зганяючи все більше й більше народу в міста, фабричні і промислові села та містечка»¹⁶.

Таким чином, з розвитком капіталізму в Росії значна частина селян, позбавлена землі, в пошуках заробітку змушена йти в міста, фабричні й промислові селища, де, за висловом В. І. Леніна, утворює окремий клас людей, що не мають ніякої власності, клас найманих робітників — пролетарів, які живуть тільки з продажу своєї робочої сили¹⁷.

У праці «Розвиток капіталізму в Росії» на конкретних фактах показано зростання капіталістичної промисловості в Європейській Росії після реформи 1861 р. Так, 1866 р. там було лише до 3 тис. промислових підприємств (крім гірничих), 1879 р. — уже близько 4,5 тис., 1890 р. — майже 6 тис., 1894—1895 рр. — близько 6,4 тис., а 1903 р. — до 9 тис.¹⁸. Одночасно з кількісним їх зростанням підприємства розширювалися, на що вказує збільшення чисельності робітників. Так, 1865 р. у фабрично-заводській і текстильній промисловості та на залізничному транспорті працювало 706 тис. чол., а 1890 р. — уже 1432 тис.¹⁹. Тобто за чверть століття їх кількість подвоїлася.

В Росії наприкінці XIX ст. було 15,5 млн. робітників, з них близько 10 млн. становили наймані: 3,5 млн. — господарські, 1,5 млн. — фабрично-заводські, а також гірники та залізничники, 1 млн. — будівельники, близько 2 млн. — чорнороби, 2 млн. — поденники²⁰.

У другій половині XIX ст. численні робітничі кадри вже склалися у текстильній промисловості та на металургійних заводах Уралу. Так, за відомостями земської статистики, в середині 80-х років 55% тих, що працювали на промислових підприємствах Московської губернії, були вихідцями з робітничих сімей. У Володимирській губернії (1897 р.) вони становили 37%. Більшість з них протягом кількох поколінь уже не мала ніяких зв'язків з селом. Так, на Юзівському заводі з 1893 р. адміністрація вирішила наймати на роботу вдів та дітей робітників, що загинули на виробництві, оскільки багато сімей «втратили будь-які зв'язки з місцевістю, звідки... прийшли на завод і тому зовсім відмовлялися повертатися на батьківщину навіть на кошти заводу»²¹. У звіті за 1899 р. харківський губернатор вказував: «Робітничий клас у великих центрах уже не прийшлий елемент, яким він був тут раніше, коли робота в містах була для селянина лише одним з видів відхожого промислу, тимчасовим заняттям, після закінчення якого він повертався в село. Теперішній фабричний робітник у більшості випадків порвав зв'язок з селом,

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 81.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 302—303.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 77.

¹⁷ Див. Там же, стор. 82.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 402.

¹⁹ Див. Там же.

²⁰ Див. Там же, стор. 428, стор. 501.

²¹ Е. Г. Рогозин. Железо и уголь на Юге России, Спб., 1895, стор. 119.

чому певною мірою сприяють також поступове дрібнення селянських наділів та мала прибутковість сільського господарства»²².

Підприємства, де впроваджувалися технічні удосконалення, потребували постійних робітників, добре обізнаних з складними машинами. Тому відхід їх на сільськогосподарські роботи тут був у кілька разів меншим, ніж на підприємствах з широким застосуванням ручної праці²³. На основі цього В. І. Ленін зробив важливий висновок, «...що саме механічне виробництво відриває робітників від землі»²⁴. Остаточне перетворення сільського пролетаря у фабричного робітника знаменує вищу стадію капіталізму в промисловості. «...Саме велика машинна індустрія,— писав В. І. Ленін,— робить повний і рішучий переворот в умовах життя промислового населення, відокремлюючи його остаточно від землеробства і від зв'язаних з цим останнім вікових традицій патріархального життя»²⁵.

Для великої промисловості Росії була характерна висока концентрація. Так, на основі критичного аналізу даних офіційної статистики В. І. Ленін вказував, що вже 1879 р. 66,8% фабрично-заводських робітників і 54,8% всієї суми продукції зосереджувалося лише на 4,4% загальної кількості підприємств. 1890 р. 6,7% найбільших з них сконцентрували 71,1% всіх фабрично-заводських робітників і випускали 57,2% всієї продукції. В 1894—1895 рр. 70,8% її вироблялось всього 10,1% підприємств, на які припадало 74% промислового пролетаріату²⁶.

Значна концентрація робітничого класу Росії була однією з передумов його високої революційної активності.

Формування робітничого класу в країні супроводжувалось великою міграцією населення, зокрема з Центральної Росії на Україну²⁷. В. І. Ленін вказував, що єднання великоруського та українського пролетаріату має важливе значення для згуртування всіх загонів пролетаріату царської Росії: «Чим вільнішою стане Україна і Великоросія, тим *ширшим* і *швидшим* буде розвиток капіталізму, який тоді ще сильніше притягатиме робітників *усіх* націй з усіх областей держави...»²⁸.

Капіталізм руйнував національну замкнутість, внаслідок чого між націями встановлювалися тісні стосунки в економічному, політичному, культурному житті тощо²⁹. Вождь пролетаріату надавав великої ваги знайомству українського народу з російською прогресивною культурою. Він вважав необхідним «...всяку можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей обов'язково всіма силами ловити, використовувати, закріплювати, цього вимагають корінні інтереси і українського і великоруського робітничого руху»³⁰.

На початку ХХ ст. процес зростання чисельності робітничого класу не припинився. Так, 1913 р. чисельність його в Росії досягла приблизно 20 млн. чол. Зростання припадає головним чином на роки промислового піднесення й проведення аграрної столипінської реформи. В. І. Ленін відзначав посилення чисто пролетарського прошарку серед робітничого класу. «Виросла чисельність пролетаріату — процентів мінімум на 20. Виросла концентрація пролетаріату. Посилилась чисто пролетарська основна опора руху внаслідок прискореного звільнення від зв'язку з

²² Всеподданнейший отчет Харьковского губернатора за 1899 г., стор. 4.

²³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 501.

²⁴ Там же, стор. 463.

²⁵ Там же, стор. 466.

²⁶ Див. Там же, стор. 440—441.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

²⁸ Там же.

²⁹ Див. Там же, стор. 11.

³⁰ Там же, стор. 15—16.

землею. Збільшилась у величезних розмірах, які не піддаються обліку, маса пролетарського і напівпролетарського населення в «кустарній» промисловості, в ремеслі і в сільському господарстві»³¹.

Пролетаріат, сформувавшись як клас, не зразу усвідомив свої класові інтереси. «Економічні умови перетворили спочатку масу населення в робітників,— писав К. Маркс.— Панування капіталу створило для цієї маси однакове становище і спільні інтереси. Таким чином, ця маса є вже класом у відношенні до капіталу, але ще не для себе самої. В боротьбі ця маса згуртовується, вона конститується як клас для себе. (Свою історичну місію могильника капіталу пролетаріат може виконати лише тоді, коли перетворюється з «класу в собі» в «клас для себе» — Ф. Л.). Інтереси, що їх вона захищає, стають класовими інтересами. Але боротьба класу проти класу є боротьба політична»³².

К. Маркс і Ф. Енгельс, створивши революційну теорію, довели необхідність її злиття з революційним рухом. Однак в усіх європейських країнах соціалізм і робітничий рух довгий час були роз'єднані. «І у нас,— вказував В. І. Ленін,— соціалізм існував дуже довго, протягом багатьох десятиліть, *осторонь* від боротьби робітників з капіталістами, від робітничих страйків та ін. З одного боку, соціалісти не розуміли теорії Маркса, вважали її незастосовною до Росії; з другого боку, російський робітничий рух залишався ще в зовсім зародковій формі»³³.

З часу виникнення пролетаріат Росії активно виступав за свої права. В революційній боротьбі проти експлуататорів він політично загартовувався. Проте його перші організації — робітничі союзи в Одесі (1875 р.) та в Петербурзі (1878 р.) були слабо зв'язані з пролетарським рухом, стояли осторонь від російських соціалістів. «...Ці робітничі організації вимагали, — писав В. І. Ленін, — політичних прав народів, хотіли вести боротьбу за ці права, а російські соціалісти помилково вважали тоді політичну боротьбу відступом від соціалізму»³⁴. Однак згодом «вони пішли вперед, сприйняли теорію Маркса, виробили в застосуванні до Росії теорію робітничого соціалізму, теорію російських соціал-демократів»³⁵.

З створенням першої російської марксистської групи «Визволення праці» робітничий рух у країні «...прямо зближався з російськими соціал-демократами, прагнув злитися з ними»³⁶. Та група «Визволення праці» зробила лише перший крок до зближення і практично не злилася з ним, внаслідок чого «до початку 90-х років соціал-демократія лишалася ідейною течією, без зв'язку з масовим робітничим рухом в Росії»³⁷.

Таким чином, у період промислового перевороту, коли йшов процес становлення нового класу, науковий комунізм не був зв'язаний з боротьбою пролетаріату. Тому, незважаючи на зародження перших робітничих організацій, вона залишалася стихійною, неорганізованою. Пролетаріат ще не усвідомив своїх класових інтересів, не став рушійною силою суспільства.

Важливу роль у поєднанні соціалізму з робітничим рухом, у перетворенні російського пролетаріату з класу «в собі» в клас «для себе» відіграв В. І. Ленін. Його геніальні праці і безпосередня участь у революційному русі, боротьба проти ліберальних народників, економістів та ле-

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 421.

³² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 177.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 229.

³⁴ Там же, стор. 230.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 289.

гальних марксистів мали велике значення в ідейно-політичному вихованні робітничого класу Росії. Створений В. І. Леніним у 1895 р. «Союз боротьби за визволення робітничого класу» об'єднав гуртки петербурзьких пролетарів. Згодом такі ж організації виникли і в інших містах країни. Вони видавали й розповсюджували серед робітників листівки й прокламації, чим сприяли пробудженню їх класової свідомості й піднесенню визвольного руху в Росії, головну роль в якому став відігравати пролетаріат. Почався третій, пролетарський період боротьби проти царизму.

Велике значення для її дальшого розвитку мало створення РСДРП. «Нині,— писав В. І. Ленін у 1899 р.,— *головне* завдання всіх російських соціалістів і всіх свідомих російських робітників зміцнити це злиття, укріпити і зорганізувати «Робітничу соціал-демократичну партію»³⁸. Комітети РСДРП розгорнули широку агітаційну роботу серед робітників. Страйки стають систематичним явищем і набирають організованого характеру. Цим вони вигідно відрізнялися від виступів, що відбувалися до 90-х років. «Якщо бунти,— вказував В. І. Ленін,— були повстанням просто пригноблених людей, то систематичні страйки виражали вже собою зародки класової боротьби, але саме тільки зародки»³⁹. Однак в той час робітники ще не усвідомили необхідності повалення існуючого ладу, знищення приватної власності й організації соціалістичного суспільства. На початку ХХ ст. в політичному вихованні робітничого класу визначну роль відіграла ленінська «Искра», під прапор якої став «весь цвіт свідомого пролетаріату...». Вона «...виховувала авангард робітників, здатний вести вперед маси»⁴⁰.

Широкий ґрунт страйкового руху, вуличні демонстрації робітничого класу на початку ХХ ст. яскраво свідчили про зростання політичної свідомості трудящих. Так, 1 травня 1900 р. в Харкові відбувся великий страйк, а також багатотисячна політична демонстрація. Вона, за висловом В. І. Леніна, показала, що робітничий клас Росії спроможний вести вже не лише економічну, а й політичну боротьбу⁴¹. А в статті «Нове побоїще», аналізуючи травневі дні 1901 р. на Обуховському заводі, Володимир Ілліч вказував: «Тепер ми можемо вже сказати, що робітничий рух став постійним явищем нашого життя, що він буде рости за всяких умов»⁴². Цей висновок підтвердили страйки й демонстрації 1902 р. (Ростов-на-Дону, Батумі, Катеринослав, Київ, Одеса). Тут пролетарі вперше протиставили себе як клас самодержавству і всім експлуататорським класам.

Величезне значення для остаточного перетворення пролетаріату Росії з «класу в собі» в «клас для себе» мав II з'їзд РСДРП, який у своїй Програмі чітко сформулював завдання авангарду трудящих. Його боротьбу очолила більшовицька партія. Так, майже всюди політичними виступами робітників, що брали участь у загальному страйку на півдні Росії влітку 1903 р., керували соціал-демократи іскрівського напрямку. Маси, як правило, схвалювали вироблені ними заходи, спрямовані на захист інтересів трудящих, зокрема в справі запровадження 8-годинного робочого дня. «...Вимога 8-годинного робочого дня, — писав В. І. Ленін,— є вимога всього пролетаріату, звернена не до окремих хазяїв, а до державної влади, як до представниці всього сучасного суспільного й політичного ладу, до всього класу капіталістів, що володіють усіма засобами виробництва. Вимога 8-годинного робочого дня набула особли-

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 230.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 336.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 290.

⁴¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 326.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 14.

вого значення: вона є проголошення солідарності з міжнародним соціалістичним рухом»⁴³.

Це свідчить про зростання політичної свідомості російського пролетаріату, який уже кинув виклик капіталові. «Боротьба робітників стає класовою боротьбою лише тоді, коли всі передові представники всього робітничого класу всієї країни усвідомлюють себе єдиним робітничим класом і починають вести боротьбу не проти окремих хазяїв, а проти *всього класу* капіталістів і проти уряду, який підтримує цей клас. Тільки тоді, коли окремий робітник усвідомлює себе членом усього робітничого класу, коли у своїй щоденній, дрібній боротьбі з окремими хазяями і з окремими чиновниками він бачить боротьбу проти всієї буржуазії і проти всього уряду, тільки тоді його боротьба стає класовою боротьбою»⁴⁴.

Таким чином, наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. під керівництвом партії більшовиків трудящі перейшли від економічних до політичних виступів, внаслідок чого робітничий рух набув класового характеру, пролетаріат із «класу в собі» перетворився в «клас для себе», став найреволюційнішим класом російського суспільства, творцем і носієм передової ідеології й пролетарської культури.

Слід відзначити, що до цього часу в радянській історіографії немає спеціальних досліджень, присвячених формуванню революційної ідеології робітничого класу. Але в окремих працях з історії революційної боротьби пролетаріату автори певною мірою торкаються цього питання. Так, у колективній монографії «Робітничий клас і робітничий рух в Росії» (М., 1966) поряд з періодизацією робітничого руху висвітлюється тісно пов'язаний з ним процес формування політичної свідомості пролетарів, їх ідеології. Однак, ця проблема потребує глибшого дослідження.

Наступний етап формування політичної ідеології робітничого класу — це період першої російської революції 1905—1907 рр., гегемоном якої був пролетаріат. Події 9 січня 1905 р. стали для трудящих великим політичним уроком, а для самодержавства — ганьбою. «...Революційне виховання пролетаріату за один день ступило вперед так, — писав В. І. Ленін, — як воно не могло б ступити в місяці і роки сірого, буденного, забитого життя»⁴⁵. За час революції цей найпередовіший суспільний клас загартувався політично, вдосконалив методи й форми своєї боротьби й став у авангарді міжнародного робітничого руху. Лише в перший рік страйкувало близько 4 млн. робітників і службовців. «Подібної сили страйкового руху — вказував В. І. Ленін, — не бачив ще світ. Російський пролетаріат показав, які непочаті сили таяться в робітничих масах, коли назріває дійсно революційна криза»⁴⁶. Він, хоч і на короткий час, завоював свободу друку, зборів, союзів, — викреслив з політичного життя Росії фальшиву булігінську думу, домігся функціонування представницьких органів.

В роки першої російської революції робітничий клас створив свої масові організації: Ради робітничих депутатів, профспілки тощо. Під керівництвом партії більшовиків він почав завойовувати на свою сторону революційне селянство та передову інтелігенцію. Події 1905—1907 рр. для робітничого класу Росії були «генеральною репетицією» перед вирішальними класовими битвами 1917 р. «Кожний місяць цього періоду, — відзначав В. І. Ленін, — дорівнював, в розумінні навчання основам по-

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 328.

⁴⁴ Там же, стор. 189—190.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 75.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 264.

літичної науки — і мас і вождів, і класів і партій — рокові «мирного» конституційного «розвитку»⁴⁷.

Після поразки першої російської революції самовіддана боротьба більшовиків проти меншовиків, ліквідаторів, троцькістів, одзовістів, примиренців і націоналістів сприяла дальшому ідейному вихованню пролетаріату. За роки промислового піднесення та століпінської аграрної реформи він зріс кількісно, зміцніла чисто пролетарська основа робітничого руху, «...виросла свідомість, досвідченість і рішучість передового демократичного класу»⁴⁸. «Якщо в 1905-му році,— писав В. І. Ленін,— він (революційний рух — *Ф. Л.*) починався з масових страйків і гапонади, то в 1912-му році, незважаючи на поліцейський розгром організації нашої партії, рух починається з масових страйків і *піднесення республіканського прапора!*»⁴⁹. 1913 р. страйкувало близько 1,5 млн. трудящих, а вже наступного року 2 млн. Хвиля страйкової боротьби досягла рівня 1905 р.⁵⁰.

Велике значення у політичному загартуванні робітничого класу мали праці В. І. Леніна та більшовицькі газети «Звезда» і «Правда». Під їх впливом виховувалось ціле покоління борців, яке відіграло визначну роль у перемозі Жовтневої революції. Політичний освіті й організації пролетаріату сприяла також діяльність більшовицької фракції IV Думи. «Вибори до IV Держ. думи дали *всіх* 6 депутатів-робітників противників ліквідаторства. Тираж і грошові збори легальної робітничої преси в Петрограді й Москві показали незаперечно, що $\frac{4}{5}$ свідомих робітників ідуть проти опортунізму і ліквідаторства»⁵¹. Послідовна боротьба за чистоту марксистської теорії, за її дальший розвиток ідейно загартувала робітничий клас, що показав свою політичну зрілість в роки першої світової війни. Він був єдиним класом в Росії, якому не вдалося прищепити зарази шовінізму⁵², вказував В. І. Ленін.

Таким чином, російський пролетаріат під керівництвом В. І. Леніна пройшов славний героїчний шлях, оволодів великим революційним досвідом, якого не мав жоден загін світового пролетаріату. Озброївшись марксистсько-ленінською ідеологією, він під керівництвом свого авангарду — більшовицької партії — пішов на штурм самодержавства, а в жовтні 1917 р. вперше в історії здійснив соціалістичну революцію, встановивши свою диктатуру. «Піввіку життя нашої держави,— говориться в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції,— підтвердили найважливіші положення марксизму-ленінізму про велику історичну місію робітничого класу. Він виступив керівною силою повалення експлуататорського ладу і створення нової суспільно-економічної формації»⁵³.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 10.

⁴⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 421.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 89.

⁵⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 278.

⁵¹ Там же, стор. 279.

⁵² Див. Там же, стор. 278.

⁵³ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967.

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ПАМ'ЯТНИКІВ В. І. ЛЕНІНУ НА УКРАЇНІ

У короткому довіднику-путівнику по визначним місцям м. Макіївки (Донбас) є такі рядки про героїчний подвиг патріотів селища Холодної Балки: «Фашисти, лютуючи в місті, вирішили знести пам'ятник В. І. Леніну. Але не дотягнулася брудна рука ворога до святої реліквії. В ніч під новий 1941 рік старий шахтар Яків Пилипович Соловйов і садівник Іван Олексійович Кузнецов, ризикуючи життям, зняли пам'ятник з постамента і надійно сховали його. А коли у вересні сорок третього року радянські воїни очистили місто від фашистів, Ленін як живий, знову з'явився у селищі гірників»¹.

Такі подвиги в роки Великої Вітчизняної війни були масовими, вони ще не всі виявлені і записані, не знайшли гідної оцінки і в нашій ідеологічній роботі. Для радянських людей, для українського народу зокрема, пам'ятник Леніну — це не просто монумент, скульптурний і архітектурний пам'ятник. З ім'ям Ілліча зв'язана ціла епоха в його історії, як і в історії всього людства. Це яскраво відбито в численних документах, починаючи з перших днів Жовтневої революції і до останніх днів його життя. На Україні Леніна обирали чотири рази почесним членом ЦВК, почесним головою сільської ради, почесним слюсарем, токарем, шахтарем, телеграфістом та ін. Від глибини серця йому бажали довгих років життя, здоров'я. Його ім'я присвоєне багатьом школам і лікарням, заводам і фабрикам, дитячим будинкам, площам і вулицям. Все це знайшло широке втілення у науковій і пропагандистській літературі. Найменш вивченим і висвітленим залишається питання про монументальні скульптури, що створювалися за його життя.

Навіть на підставі обмежених документальних джерел можна встановити, що вже на початку 20-х років тема Жовтневої революції і Леніна починає широко входити в монументальне мистецтво України. В цей час скульптури Володимира Ілліча, бюсти були споруджені у Києві, Дніпропетровську, Чернігові². Найбільше зібрано відомостей про пам'ятники вождів на території нинішньої Сумської області. 5 липня 1920 р. Сумський революційний комітет ухвалив придбати бюст В. І. Леніна і встановити його на Червоній площі до третьої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Того ж року на площі було встановлено бюст, а після смерті Ілліча у 1925 р. — пам'ятник. На жаль, ці споруди не збереглися³. На відзнаку 50-річчя від дня народження В. І. Леніна було збудовано пам'ятник в м. Охтирці, в центрі с. Грунь. Ось по суті і все, що відомо про пам'ятники Леніну на Україні за його життя.

Величезне горе спіткало партію, радянський народ 21 січня 1924 р. В. І. Ленін помер. Трудящі України тяжко пережили цю втрату. З усіх кінців республіки кілька місяців на адресу Центрального Комітету партії, Радянського уряду, II Всесоюзного з'їзду Рад, Н. К. Крупської і рідних Леніна, нескінченним потоком надходили траурні телеграми і листи, рішення зборів і мітингів.

¹ Макеевка (фото буклет). Донець, 1968, стор. 31.

² «Літературна Україна», 22 квітня 1969 р.

³ Сумський обласний державний архів, ф. р. 2340, оп. 2, спр. 1, арк. 10 зв.

Український народ, разом з братніми народами Радянського Союзу, у ці дні дав клятву партії та уряду виконати заповіді Ілліча, об'єднатися ще тісніше навколо ленінської партії, зберегти її єдність, зміцнювати союз робітників і селян і побудувати нове суспільство — комунізм. Трудящі Української РСР в ці дні заявляли про своє рішення увічнити пам'ять засновника і вождя Комуністичної партії, організатора першої в світі соціалістичної Радянської держави — В. І. Леніна, спорудивши йому пам'ятники в містах і селах України. Важко сказати сьогодні, хто прийняв першим це рішення, але ця ідея проходить через усі документи. Кому належить ідея не ховати тіло В. І. Леніна в землю, а забальзамувати і зберегти навечно для майбутніх поколінь? Очевидно ця ідея полонила всю партію і народ. Відомо поки що єдиний документ, надісланий з України 22 січня 1924 р. в Москву Голові похоронної комісії Ф. Е. Дзержинському із сіл Хортиці і Канцерівки Запорізької округи Катеринославської губернії. В ньому говорилося: «Об'єднані збори членів КП(б)У, представників районного виконавчого комітету, сільського виконавчого комітету, КНС, КСМ, жінвідділу, профспілки, Червоної Армії, Червоної міліції, громадяни сіл Хортиці й Канцерівки, дізнавшись про трагічну смерть дорогого і улюбленого світового пролетарського вождя Володимира Ілліча Леніна, гірко сумують з приводу його смерті і дають клятву, що вони вірно виконуватимуть його заповіді, згуртувавшись, як граніт, навколо Комуністичної партії і Радянської влади в особі її виконавчих комітетів.

Об'єднані збори просять Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет не ховати тіло товариша Леніна в землю, а бальзамувати його і поставити в приміщенні Кремля»⁴.

45 років на Красній площі в Москві стоїть Мавзолей Леніну. Немає жодної людини у всьому світі, яка б не прагнула відвідати його, щоб вклонитися генію, який відкрив нову епоху для всього людства. Ідея створення Мавзолею Леніна належить і українському народові.

У траурні дні особливо багато надходило пропозицій від трудящих республіки про увічнення світлого образу вчителя, друга і вождя для майбутніх поколінь. Рік, коли пішов від нас Ленін, був надто важким, країна піднімалася з руїн, заподіяних громадянською війною та іноземною інтервенцією, у всьому були нестатки, але трудящі України вишукували кошти на спорудження пам'ятників вождеві.

Ось кілька документів тих днів. У постанові жителів с. Савинки Чернігівської губернії говориться: «Заслухавши доповідь голови сільради товариша Крошко, і визнаючи, що товариш Ленін багато віддав здоров'я на благо робітників і селян, вчення його заповітів ми не забудемо і щоб увічнити пам'ять великого учителя революції, ми йдемо назустріч пропозиції по спорудженню пам'ятника В. І. Леніну і постараємося встановити у нашому селі Савинки в міру можливості хоча б із цегли, щоб була пам'ять нашому поколінню про великого вчителя В. І. Леніна»⁵.

Комуністи с. Хортиці Запорізького округу записали у постанові партзборів: «Спи спокійно, дорогий наш вождь, любимий Ілліч. Ми клянемося, що залишені тобою заповіді будемо чесно продовжувати і та кож чесно, як і ти, помремо на своїх постах. Тебе немає серед нас, але твоя ідея вічно живе серед нас і в нас. Ми будемо її передавати з покоління в покоління. Ти будеш вічно жити в серцях трудящих всього світу.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 16, оп. 1, од. зб. 81, арк. 5—6.

⁵ Чернігівський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. Р—651, оп. 5, спр. 24, арк. 272.

В честь дорогого Ілліча осередок ухвалив спорудити в Хортицькому районі пам'ятник т. Ульянову-Леніну, для чого на протязі трьох місяців відраховувати з кожного партійця 2 проценти з зарплати»⁶.

Збори членів сільради с. Святого Чернігівської губернії ухвалили: «Зважаючи на те, що Володимир Ілліч Ленін все своє життя присвятив звільненню робітничого класу і трудового селянства радянської республіки і завжди залишається керівником боротьби трудящих мас проти гнобителів-капіталістів, збори постановили наявні кошти, тобто вибрані за рибу з Святого озера в кількості 25 пудів використати для пам'ятника голові Раднаркому СРСР товаришеві Леніну»⁷.

А ось що розповіла про надзвичайно унікальний пам'ятник В. І. Леніну «Робітнича газета»: «Це було в січні 1924 року, коли радянські люди, трудящі всього світу переживали тяжку втрату — смерть Володимира Ілліча. Жителі Кременчука безперервним потоком, зранку до вечора, йшли до Дніпра, щоб подивитись пам'ятник В. І. Леніну, який з'явився на льоду біля острова Фантазія. На постаменті, майстерно вирубаному з криги, наче з білого мармуру, чітко вимальовувалися слова: «Спи спокійно, дорогий Ілліч, заповіти ми виконаємо»⁸. Цей унікальний і по суті єдиний у своєму роді монумент, створений робітниками-вантажниками Кременчуцького річкового порту, які працювали на заготівлі льоду. 1926 р. трудящі Кременчука спорудили в центрі міста бронзовий пам'ятник Володимиру Іллічу.

Перший пам'ятник Іллічу на Донбасі відкрито в с. Сергіївці Червоноармійського району. Про це розповідає І. С. Альохін, колишній секретар сільської ради: «В січні 1924 року страшна звістка дійшла до нас: помер Володимир Ілліч Ленін. Зловтішалися куркулі, говорили, що прийшов тепер кінець «голодранцям і їх владі». І зібрав тоді наш голова Петро Самійлович Рокотянський сільську раду і говорить: як владу Радянську захищати будемо? І поклялися ми тоді, що за діло нашого Ілліча життя не пошкодуємо. А ще вирішили ми збудувати в селі пам'ятник Володимиру Іллічу, на радість хорошим людям, на страх ворогам революції.

Запросили старого майстра-різьбяра по каменю Марка Мироновича Халяву. Вислухав він наше прохання, задумався. Хтось з членів сільради, щоб його заохотити, запропонував навіть зарплату видати майстру. Але образився Марко Миронович. Хто ж за святе діло гроші бере?

Знайшлися і помічники — Мирон Микитович Кучеренко і Єгор Кирилович Переяславський. Жаль, що ніхто з них до наших днів не дожив.

Три місяці від зорі до зорі працювали майстри. Самі каміння для постаментів тесали, самі бують вождя висікали. І от накінець відкриття. Тоді увесь район до нас з'їхався. І промови були і музика»⁹.

Оригінальний гранітний пам'ятник В. І. Леніну споруджено у м. Тиврові на Вінниччині. Його постамент зроблений у вигляді дуба, що глибоко увійшов у землю своїм корінням. На зрізі стовбура висічені слова: «Працюючі Тиврівщини на смерть незабутньому вождю 1/V 1925 р.» В центрі постаменту прикріплено барельєф В. І. Леніна, у висіченому на постаменті вінку зроблено напис: «Ленін помер — ленінізм живе», а вершину пам'ятника увінчує зображення земної кулі.

⁶ Ленін с нами, Сборник документов и материалов, Запорожье, 1960, стор. 31.

⁷ ЧОДА, ф. Р — 651, оп. 5, спр. 24, арк. 272.

⁸ «Робітнича газета», 4 січня 1969 р.

⁹ Памятные места Донбасса, Донецк, 1968, стор. 147.

Там, де не було каменю і бронзи, народ вдавався до старої традиції відзначення пам'яті — садили дерева. На відзначення пам'яті Леніна селяни с. Бритавка Чечельницького району на Вінниччині за ініціативою директора школи комуніста І. Х. Сутовського посадили в 1924 р. дуба, назвавши його ленінським. Дубок і нині росте. На ньому прикріплена табличка з написом: «Ленінський дубок посаджений в 1924 р. в пам'ять про В. І. Леніна». Його дбайливо доглядають учні.

Перші кроки по увічненню пам'яті вождя були по суті стихійними і тому цей процес мав і свої негативні сторони. Не всі пам'ятники і бюсти правдиво відображали образ В. І. Леніна. Справу увічнення генія людства необхідно було взяти в державні руки. З цією метою у лютому 1924 р. було створено за рішенням ЦВК і Раднаркому СРСР урядову комісію на чолі з Головою ЦВК М. І. Калініним. У лютому цього ж року в Харкові відбулося об'єднане засідання Президії Всеукраїнського Центрального виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УРСР, на якому з доповіддю про увічнення пам'яті В. І. Леніна виступив Народний Комісар освіти В. П. Затонський. Була створена урядова комісія, на яку покладалося розробити заходи по увічненню пам'яті В. І. Леніна. До складу Комісії увійшли: Г. І. Петровський (голова), голова РНК УРСР — В. Я. Чубар, Нарком юстиції М. О. Скрипник, Нарком освіти — В. П. Затонський, голова Всеукраїнської Ради професійних спілок — Ф. Я. Угаров. Їй було також доручено скласти відозву до населення України, в якій вказати про порядок і доцільність використання народних коштів, зібраних для цієї мети.

У лютому 1925 р. комісія розробила ряд заходів, ухвалила створити український фонд імені Леніна, кошти якого призначалися на утримання безпритульних дітей. Комісія рекомендувала всім губвиконкомам організувати розповсюдження значків з портретами Ілліча, особливо серед демобілізованих червоноармійців, Інституту історії партії та Жовтнєвої революції при ЦК КП(б)У, а також всім клубам створити кутки імені Леніна, редакціям газет відвести спеціальний розділ для публікації спогадів про Ілліча та його статей. В постанові про мистецьку і монументальну роботу по увічненню пам'яті Ілліча сказано: «В зв'язку з тим, що портрети і бюсти т. Леніна, які виготовляються, часто бувають спотворені, запропонувати всім радянським і партійним установам всі моделі споруджуваних пам'ятників і виготовлених портретів і бюстів т. Леніна надсилати на затвердження Харківській Центральній Комісії по увічненню пам'яті т. Леніна»¹⁰. На місцях були створені губернські, окружні, районні комісії. Центральна комісія провела конкурси на виготовлення портретів і значків, розглядала клопотання установ і колективів про присвоєння імені Леніна заводам, вузам, містам і селам. 1926 р. функції комісії були передані президії ЦВК УРСР. На жаль, не зберіглося документів про кількість споруджених пам'ятників у довоєнні роки, багато документів загинуло в роки війни, а самі пам'ятники під час фашистської навали були зруйновані, загинули і творці їх. Підрахунки, проведені по республіці працівниками Товариства по охороні пам'ятників і партійними архівами, далеко неповні. На сьогодні відомо, що до війни було 143 пам'ятники Леніну на Україні. Для того, щоб встановити повні дані необхідно вивчити нашу центральну і місцеву пресу, залучити учасників подій тих часів, підняти всі фотодокументи.

Роки Великої Вітчизняної війни були тяжким випробуванням для радянського народу. Вся територія України була окупована. В окремих районах понад два роки німецько-фашистські вандали топтали землю

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 286, сп. 1, спр. 1, арк. 273.

і нищили багатства і культуру українського народу. Всі пам'ятники, які не були сховані або вивезені, фашисти знищили. Вони розстрілювали їх з гармат, кулеметів і рушниць, підривали постаменти, а бронзові й чавунні відправляли як брухт на переплавку. Але радянські люди проявили величезний героїзм, часом зв'язаний з ризиком для життя, надійно ховали ці дорогоцінні реліквії і зберігали їх до приходу Радянської Армії і відразу ж відновлювали зруйновані пам'ятники. Про це, зокрема, говориться у 6-томній історії Великої Вітчизняної війни і в 3-томній праці «Українська РСР в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», в періодичній пресі. До цього часу окремі герої цієї справи залишаються невідомими. Ось кілька прикладів про славні діла радянських людей. В с. Бочечки Конотопського району на Сумщині в 30-х роках був встановлений на постамент бюст Леніна. 9 вересня 1941 р. фашистські варвари багнетами збили бюст і спотворили його. Сторож сільської Ради П. Д. Очуров вночі пробрався до пам'ятника і закопав його глибоко в землю. 16 вересня 1943 р., коли село було звільнено від окупантів, Павло Дмитрович разом з Н. В. Миколаєнком і В. Буряковим відкопали бюст і за допомогою каменяря О. Я. Дяченка реставрували його, зробили новий постамент і поставили його. 1938 р. в с. Михайлівці Буринського району з ініціативи колгоспників був споруджений пам'ятник В. І. Леніну. У жовтні 1941 р. фашисти розстріляли пам'ятник і звалили на землю. Колгоспники Л. О. Грищенко, С. Т. Зюзько, С. Т. Бурсук пробралися вночі до скульптури Ілліча і закопали її. 1963 р. вона була знайдена під час будівництва пам'ятника воїнам, які загинули під час війни, реставрована і встановлена на до-воєнному місці.

У 1935 р. в с. Межерічка Кіровоградської області на території спиртового заводу за рішенням профспілкової організації встановили 1,5-метровий пам'ятник Іллічу на 3,5-метровому постаменті. Коли в село ввірвалися фашисти, робітник Пастушенко разом з товаришами надійно заховав його. У травні 1944 р. Червона Армія визволила село і бюст було встановлено на старе місце. Не менш хвилюючі події відбулися в м. Черкасах, які ще і до цього часу повністю не з'ясовані. Про подвиги невідомих патріотів довідуємося з напису на мармуровій дошці, прикріпленій до пам'ятника В. І. Леніну, спорудженому в Комсомольському парку: «Цей пам'ятник В. І. Леніну був споруджений робітниками Черкаського машинобудівного заводу імені Петровського і встановлений в цьому парку 1-го травня 1925 року.

В період Великої Вітчизняної війни невідомі радянські патріоти сховали бюст вождя від німецько-фашистських загарбників і лише 4 квітня 1960 року він був знайдений воїном Черкаського гарнізону М. К. Холомевським. Пам'ятник вдруге встановлено в день 90-річчя з дня народження В. І. Леніна». В кореспонденції газети «Радянська Україна» говориться: «В м. Ізюмі, готуючи майданчик під новобудову, на місці зруйнованого під час війни будинку, люди знайшли бронзову плиту з барельєфом В. І. Леніна і надписом на краях «Знамя — Ленин», «Оружие — ленинизм», «Задача — мировая революция», «Выполним твои заветы». Барельєф, — як пише кореспондент, — виготовлений на Ізюмському паровозоремонтному заводі. Свою роботу і роботу своїх товаришів пізнав формувальник Тимофій Андрійович Старченко. Нині барельєф прикріплено над головною прохідною підприємства»¹¹. Отже відомий лише автор барельєфа, але залишився невідомим той, хто врятував його. Це справа дальших пошуків і досліджень. При невідомих поки що обставинах сховали радянські патріоти пам'ятник Леніну в

¹¹ «Радянська Україна», 24 вересня 1966 р.

м. Макарові на Київщині. Відомо лише те, що під час фашистської окупації, робітниками МТС чи колгоспниками було пам'ятник замуровано в стіну майстерні машинно-тракторної станції. І лише в 1967 р. його знайдено очевидно під час ремонту будівлі. Дорогоцінний монумент було знову відкрито в день 50-річчя Радянської влади.

Можна навести численні приклади, зв'язані з охороною, збереженням, і знаходженням дорогоцінних ленінських реліквій. Такі події відбувалися майже в кожній області нашої республіки в тому числі і в західних областях, де до Вітчизняної війни було споруджено понад десять пам'ятників.

14 жовтня 1944 р. територія Радянської України була повністю звільнена від німецько-фашистських окупантів і український народ при братерській допомозі всіх народів нашої країни приступив до відбудови народного господарства республіки. Піднімаючи з руїн міста і села, трудящі республіки відтворювали пам'ятники культури і мистецтва і перш за все своєму вождю — Леніну.

На 1 грудня 1959 р. в УРСР було відновлено і побудовано нових 437 пам'ятників. Серед них найкращі монументальні споруди зведено у Києві, Севастополі, Дніпропетровську, Миколаєві ¹².

5 грудня 1946 р. в столиці Радянської України на стику центральних вулиць бульвару Т. Г. Шевченка і Хрещатика відкрито пам'ятник В. І. Леніну (за проектом архітекторів Д. В. Власова і В. Д. Єлізарова, скульптор народний художник СРСР, лауреат державної премії С. Д. Меркулов). На мітинг зібралося понад сто тисяч киян, та численні гості. В листі до ЦК партії, прийнятому на мітингу, сказано: «Цей пам'ятник ми спорудили, як знак нашої негасимої любові і пошани, як наш заповіт усім наступним поколінням пам'ятати, любити, вивчати Ілліча, нашого вчителя, нашого вождя» ¹³.

Про кожний пам'ятник, його спорудження, відкриття, про його авторів можна розповідати багато і це може бути предметом спеціального дослідження. На сьогодні в усіх обласних центрах України споруджені пам'ятники В. І. Леніну. 1946 р. було відкрито пам'ятник Володимиру Іллічу у Вінниці, Хмельницьку, у 1950 р. — в Сумах і Івано-Франківську, 1951 р. — в Чернівцях, 1952 р. — у Львові, в 1957 р. — в Дніпропетровську і Миколаєві, 1960 р. — у Кіровограді, Полтаві і Черкасах, 1963 р. — в Харкові, 1964 р. — в Запоріжжі та Житомирі, 1965 р. — в Ужгороді та Херсоні, у 1967 р. — Донецьку, Луганську, Луцьку, Одесі, Ровно, Сімферополі, Тернополі і Чернігові. За неповними даними на кінець 1968 р. збудовано близько 2696 пам'ятників і скульптур. Товариству по охороні пам'ятників потрібно б завести чіткий облік цих важливих монументальних споруд.

За роки Радянської влади, особливо за останні 10—12 років вийшло багато книжок, присвячених визначним місцям України. 1957 р. вийшла фундаментальна праця «Визначні місця України», де розповідається і про пам'ятники Володимиру Іллічу. В ній вміщено 5 фото пам'ятників Леніну: у Києві, Львові, Дніпропетровську, Сумах і Чернівцях, і до них підтекстовки. Але якщо про пам'ятник Леніну у Києві дано хоча коротка в цілому задовільна довідка, то про них в інших містах сказано дуже мало. В літературі, особливо в довідниках, путівниках, які вийшли з друку в останні роки, пам'ятникам В. І. Леніну приділено більше уваги. Серед них слід відзначити довідники по Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Криму і Умані. В них подана історія споруд-

¹² Ж. І. Ісаєнко. Увічнення пам'яті В. І. Леніну на Україні. — «Український історичний журнал», 1960 р., № 2, стор. 72.

¹³ «Радянська Україна», 7 грудня 1946 р.

дження пам'ятників, вказано матеріал, з якого споруджено окремі деталі, хто є автором (скульптор і архітектор), місце розташування.

В. І. Ленін приділяв велику увагу увічненню пам'яті видатних діячів минулого і особливо активних учасників революційних подій в Росії. 13(2) квітня 1918 р. Володимир Ілліч підписав «Декрет Ради Народних Комісарів про зняття пам'ятників, споруджених на честь царів і їх слуг і вироблення проектів пам'ятників Російської соціалістичної революції». Володимир Ілліч не лише уважно стежив за виконанням цього декрету, але особисто брав участь у доборі скульпторів, в обговоренні проектів пам'ятників і виступав з промовами на мітингах при їх закладці.

В промові, виголошеній при закладці пам'ятника Марксу і Енгельсу в Москві 7 листопада 1918 р., Володимир Ілліч говорив: «Нехай же пам'ятники Марксу і Енгельсу ще і ще раз нагадують мільйонам робітників і селян, що ми не одинокі, у своїй боротьбі. Поруч з нами піднімаються робітники більш передових країн. Їх і нас чекають ще тяжкі битви. В спільній боротьбі буде зламано гніт капіталу, буде остаточно завойовано соціалізм!»¹⁴.

Минуло понад 50 років з часу, коли вождь трудящих всього світу проголосив ці пророчі слова. Готуючись до 100-річчя від дня народження геніального продовжувача революційного вчення Маркса і Енгельса, народи нашої країни готують гідну зустріч безсмертному Леніну. **«Будемо й далі працювати і жити по-ленінському, створюючи прекрасний пам'ятник Володимиру Іллічу — будову комунізму, велике і гідне втілення його безсмертних ідей»**¹⁵, — сказано в постанові Центрального Комітету КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 144.

¹⁵ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, Постанова Центрального Комітету КПРС, стор. 19—20.

З історії боротьби трудящих Західноукраїнських земель за соціальне та національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною

С. М. ЧАПУГА

КОМУНІСТИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ — КЕРІВНА СИЛА РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ТА ТРУДЯЩОГО СЕЛЯНСТВА (СЕРПЕНЬ 1938 — ВЕРЕСЕНЬ 1939 рр.)

Возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі, тридцятиріччя якого у вересні 1969 р. відзначає весь радянський народ, є свідченням торжества ленінської національної політики, ідей Комуністичної партії. Здійсненню цієї споконвічної мрії західноукраїнських трудящих передувала тривала боротьба за своє соціальне і національне визволення, яку очолила Комуністична партія Західної України. Ця величезна історична подія в житті українського народу могла здійснитися лише завдяки допомозі всіх братніх народів Країни Рад і насамперед російського. На пройденому шляху героїчної боротьби особливу увагу привертають події 1938—1939 рр. Цей період недостатньо висвітлений в історико-партійній літературі (за винятком статті К. І. Тищенко). Тимчасом діяльність КПЗУ по керівництву революційною боротьбою трудящих становить великий інтерес.

Напередодні другої світової війни КПП, а разом з нею КПЗУ та КПЗБ у серпні 1938 р. були тимчасово розпущені Виконкомом Комінтерну і припинили своє існування².

Розпуску КПЗУ передували ряд репресивних заходів польських державних органів, які громили комуністичні осередки, проводили масові арешти членів партії. В цих справах їм допомагали українські буржуазні націоналісти та католицька церква. Так, у першій половині 1938 р. поліція розгромила львівську окружну організацію КПЗУ. Близько 80 комуністів Львівщини стали жертвами судової розправи. Було ліквідовано окружні парторганізації на Волині та заарештовано 1608 комуністів³.

Намагаючись обезглавити робітничий клас та його передовий загін — Комуністичну партію, органи державної безпеки буржуазно-поміщицької Польщі всіляко дискредитували керівників КПЗУ. Привертає увагу з цього приводу документ, написаний волинським воєводою Юзефським у 1937 р.: «Вмілі дії органів безпеки шляхом спрямування репресії виключно на дії керівництва... викликали в багатьох випадках у членів Комуністичної партії переконання, що всередині партії існує велика провокація та що органи безпеки про кожне явище докладно інформо-

¹ К. І. Тищенко. З історії комуністичного руху в Західній Україні в 1938—1939 рр.— УІЖ, 1959, № 4, стор. 64—69.

² Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 69, оп. 1, спр. 1063, арк. 196—199.

³ К. І. Тищенко. Назв. праця, стор. 64—65.

вані...»⁴. Така неправильна думка поширилась також і серед керівництва Виконкому Комінтерну. Це послужило мотивом для обвинувачення КПП, КПЗУ та КПЗБ у «широкому проникненні ворожої агентури в ряди її керівного партійного активу»⁵. На цій підставі без перевірки на місці Виконком Комінтерну і прийняв згадане рішення. Як згодом було встановлено, «обвинувачення ґрунтувалось на матеріалах, сфальсифікованих викритими пізніше провокаторами»⁶. У повідомленні Виконкому Комінтерну вказувалось не тільки на причини розпуску Компартії, а ставилось завдання щодо діяльності комуністів у перехідний період. Їм пропонувалось «масово вступати до легальних — як політичних, так і професійних органів, і там проводити діяльність згідно з демократичними гаслами..., виступати проти фашизму й ундецького (від УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання — С. Г.) опортунізму»⁷. Висловлювалася вимога, щоб «комуністи брали на себе ініціативу економічної боротьби в усіх масових організаціях...», «ставали на захист Радянського Союзу і мирної політики, яку він проводить», щоб для полегшення боротьби «щирі комуністи проводили наради з активними профспілковими діячами»⁸.

Керівні кадри КПП, КПЗУ і КПЗБ, виконуючи рішення Виконкому, провели цю роботу організовано з метою не дати в руки поліції керівників, які перебували на нелегальному становищі. ЦК КПЗУ закрив усі партійні склади та явки, законсервував підпільні друкарні, а працівників їх перевів на легальне становище. Професіональні партійці також влаштовувались на роботу на підприємствах, будовах та ін. Багато рядових членів і керівників КПЗУ виїхали в Радянський Союз. Цей факт свідчить про вірність комуністів Західної України ідеям марксизму-ленізму.

Хоч у другій половині 1938 р. партійні організації вже не мали зв'язку з ЦК, проте чимало з них продовжувало існувати, ведучи боротьбу з буржуазно-поміщицьким ладом. У період відсутності керівних органів партії створився Ковельський підцентр⁹ з числа найактивніших комуністів. За даними поліції, він нараховував близько 40 чол.¹⁰ Наприкінці 1938 р. на території Волинського воєводства діяло 2 районних комітети КПЗУ та 15 осередків, в яких налічувалось 69 комуністів, а також 2 райкоми, 4 міськкоми та 16 осередків комсомолу з 74 членами¹¹. Організації КПЗУ існували в м. Кременці, в с. Башковиці Угорської гміни Кременецького повіту¹². На Волині у всіх повітах діяли місцеві комітети партії та комсомолу¹³.

На території Станіславського воєводства в 23 пунктах революційну діяльність наприкінці 1938 р. вели 44 комуністи, а також 17 членів західноукраїнського відділення Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР)¹⁴. В Калуському повіті працювали 3 осередки

⁴ Тернопільський обласний державний архів (далі — ТОДА), ф. 231, оп. 1, спр. 3071, арк. 33.

⁵ «Правда», 21 лютого 1956 р.

⁶ Там же.

⁷ Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1929—1939 рр.). Документи і матеріали, Львів, 1966, стор. 415—416.

⁸ Там же.

⁹ С. А. Макивка. Тривожні дороги, Львів, 1967, стор. 11.

¹⁰ Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 1, оп. 2, спр. 7866, арк. 28.

¹¹ ТОДА, ф. 231, оп. 1, спр. 3419, арк. 8.

¹² Там же, арк. 5.

¹³ І. Заболотний. Червона Волинь. Нариси з історії революційного руху трудящих Волині 1917—1939 рр., Луцьк, 1958, стор. 199.

¹⁴ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1539, арк. 4, 12.

КПЗУ, в 6 селах — по одному з «мужів довір'я» (кандидатів у члени КПЗУ), одна комсомольська організація і одна модрівська. Всього в повіті було 26 членів партії¹⁵. Осередки КПЗУ збереглися в Збаразькому (с. Кошляки)¹⁶, Луцькому (с. Навоз)¹⁷ повітах, у Надвірній¹⁸ та ін. В тих містах Підкарпаття та Волині, де не було партосередків, комуністи намагалися відновити їх¹⁹. У січні 1939 р. у Львівському воєводстві заарештували 12 комуністів за революційну діяльність, 6 з них відправили в Березу Картузьку²⁰. Ровенський окружний суд з 9 січня по 22 липня 1939 р. провів 5 таких процесів²¹.

Існування парторганізацій КПЗУ в цей складний період є яскравим свідченням того, що члени їх залишилися на своїх постах. Розпуск партії ніколи не сприймався ними як відмова від боротьби за Радянську владу і возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Комуністи «вели і після розпуску Компартії активну боротьбу проти фашистської диктатури польських капіталістів і поміщиків, проти загрози гітлерівської агресії, яка насувалась»²². Незважаючи на величезні труднощі, вони зберегли ідейну відданість марксизму-ленінізму. На підприємствах, в селах, у масових організаціях трудящих комуністи розповсюджували соціалістичну літературу, вели революційну агітацію, збирали кошти на допомогу політв'язням, пропагували ідеї соціалізму, виступали на захист СРСР, готували народ до боротьби проти наступу фашизму.

З серпня 1938 до вересня 1939 рр. трудящі західноукраїнських земель з активною участю комуністів та під їх керівництвом відзначали ХХІ роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції, Перше травня 1939 р. і третю річницю квітневих подій у Львові (барикадна боротьба робітників з поліцією 14 квітня 1936 р.). Львів'яни вшанували також 9 березня 1939 р. пам'ять Т. Г. Шевченка, 14 березня — К. Маркса²³.

Революційні події того періоду знайшли відбиття в численних документах польських властей. «Не дивлячись на офіційний розпуск партійних організацій,— сказано у звіті Станіславського воєводського управління від 19 вересня 1938 р.,— спостерігається жвава діяльність комуністів у Коломийському повіті»²⁴, де посилену активність проявляв М. Гнатюк, керуючи «комуністичною роботою в селах П'ядики, Залуччя, а також у Підгайчиках»²⁵. На вулицях міст і сіл з'являлись червоні транспаранти з п'ятикутними зірками та комуністичними гаслами, розповсюджувались листівки. Так, у селах Колки та Сильне Луцького повіту 1 серпня 1938 р.— в Міжнародний антивоєний день, а також 7 листопада 1938 р.— у роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції було вивішено 7 транспарантів²⁶. У третю річницю барикадних боїв львівського пролетаріату в місті з'явився ряд написів: «Хвала товари-

¹⁵ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, од. зб. 1521, арк. 6.

¹⁶ Революційна боротьба на Тернопільщині 1917—1939 рр. (Документи і матеріали), Тернопіль, 1959, стор. 226.

¹⁷ ВОДА, ф. 216, оп. 1, спр. 3473, арк. 6.

¹⁸ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1273, арк. 37.

¹⁹ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 200, оп. 200, спр. 2804, арк. 10; ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 7866, арк. 1.

²⁰ ЛОДА, ф. 200, оп. 2, од. зб. 2800, арк. 2, 10.

²¹ ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 7877, арк. 66.

²² «Правда», 21 лютого 1956 р.

²³ ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 27, арк. 28.

²⁴ Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Документи і матеріали (1921—1939 рр.), Станіслав, 1957, стор. 284.

²⁵ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1523, арк. 118.

²⁶ К. І. Тищенко. Назв. праця, стор. 66.

шам, що загинули 16 квітня 1936 р. у боротьбі за хліб і працю»²⁷. В багатьох місцевостях відзначались революційні та пролетарські свята за участю комуністів. Так, 1 Травня 1939 р. у Станіславі відбулася демонстрація спільно з представниками ППС, Бунду і Поалей Сіон-правиці²⁸. Першотравневі мітинги пройшли у Львові, Самборі, Сокалі, Жовкові та інших містах. У Львові незважаючи на арешти (напередодні Першотравня тут було заарештовано 472 робітників-активістів) і заборону святкувати, на мітинг зібралося 1500 трудящих. Учасники його проголошували лозунги: «Хай живе Радянський Союз!», «Вимагаємо червоної міської ради!», «Геть з троцькістами!», «Геть з Березою»²⁹, співали «Інтернаціонал»³⁰. Активно відзначили міжнародне свято і на Волині. Так, в с. Смідна відбувся комуністичний похід, у якому взяло участь 100 чол.; у Рудці вивісили 2 транспаранти КПЗУ, в Голобах — 4 відозви за підписом КПП і КПЗУ і Теклі — 6 відозв³¹.

Здійснюючи настанову Виконкому Комінтерну про перенесення основної діяльності комуністів у легальні організації, колишні члени КПЗУ проводили значну роботу в профспілках та різних громадських об'єднаннях. Так, львівські комуністи Г. Прийма, К. Скрипка, Ю. Оркуш та інші працювали в міському осередку професійного товариства «Робітнича громада», 7 профосередках робітників будівельної, деревообробної та керамічної промисловості, в організаціях торговельних і конторських працівників, а також кравців тощо³². На Тернопільщині комуністи працювали в товариствах «Каменяр», «Гашомер», у музично-драматичному «Анське», в профспілках. Значний вплив вони мали в селах і містах. Староста Косівського повіту повідомляв у Станіслав, що 10 із 40 громад у повіті заселені на 60% прихильниками Компартії. Таке ж становище спостерігалось в Косові й Кутах³³.

Добившись певного впливу в профспілках та легальних організаціях робітничого класу і селянства, комуністи взяли участь в організації страйкової боротьби. Однак, відсутність партії як керівної сили призвела до того, що кількість страйків помітно спала і багато з них зазнали поразки. Так, з 149 виступів, що відбулись у липні 1938 — серпні 1939 рр. у Львівському воєводстві, повною або частковою перемогою закінчилось лише 62, поразкою — 33, результати інших невідомі³⁴.

Страйки робітників мали здебільшого наступальний характер. Поряд з економічними вимогами висувались і політичні — повалення буржуазно-поміщицького ладу і возз'єднання Західної України з УРСР. Значні виступи відбулися в Бережанах, Стрії, Підгайцях. Ці події «показують, що українці підносять голову»³⁵, — констатувала поліція.

У листопаді 1938 р. застрайкували нафтовики Борислава і Дрогобича³⁶. Робітники шахти «Борислав» конфіскували два вагони востаннє, щоб одержати за них кредит для зарплати. Їх підтримали страйка-

²⁷ З історії революційного руху у Львові (1917—1939), Львів, 1957, стор. 705.

²⁸ Боротьба трудящих Прикарпаття..., стор. 288.

²⁹ У м. Береза Каргузька в Західній Білорусії був розташований концентраційний табір (ЛОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 126, арк. 1451).

³⁰ Там же, ф. 102, оп. 1, спр. 27, арк. 1452.

³¹ Боротьба трудящих на Волині за возз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів і матеріалів. Львів, 1965, стор. 375—376.

³² ЛОДА, ф. 231, оп. 1, спр. 3420, арк. 3, 4, 7.

³³ В. К. Макаев. Рабочее движение в Западной Украине (1929—сентябрь 1939 гг.), Львов, 1951, стор. 408.

³⁴ М. М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр., К., 1959, стор. 223.

³⁵ ЛОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 929, арк. 120.

³⁶ Там же, арк. 219.

рі шахти «Станіслав». В перших місяцях 1939 р. у Дрогобицькому повіті відбулось 6 економічних страйків. Найбільшим з них був загальний виступ бориславських робітників, у якому взяло участь 459 чол.³⁷ У Львівському воєводстві страйкували будівельники: в липні—серпні 1938 р.— 5 разів, у вересні — 2, березні 1939 р.— 1, червні — 1, серпні — 1. За неповними даними, в січні—серпні 1939 р. у Західній Україні мали місце 89 виступів.

В деревообробній промисловості вони проходили на лісопильних заводах у Стрії, Станіславі, Болехові, Долині, Нижньому Синьовидному. Значних успіхів (25 липня—22 серпня 1938 р.) добилися станіславці, яким було підвищено зарплату на 4—22%³⁸.

Продовжувалась і боротьба безробітних. На 1 січня 1938 р. у Станіславському воєводстві їх налічувалось 4 774³⁹, на 1 березня 1939 р. у Волинському — 8 535⁴⁰ і на 10 березня 1939 р. у Львівському воєводстві — 33 491 та у Львові — 10 462 безробітних. На мітингах, проведених з їх участю, проголошувались антиурядові та антифашистські лозунги. Про настрої львівського пролетаріату у 1939 р. в одному з поліцейських донесень повідомлялося: «Чути голоси, що коли безробітні не одержать праці, то на території Львова повториться квітень 1936 р., але в більших розмірах»⁴².

Боротьба безробітних поєднувалась з антифашистським рухом. 25 березня 1939 р. у Львові відбулись масові збори молоді. Учасники їх прийняли резолюцію про встановлення 6-годинного робочого дня для молоді, звільнення учнів від домашніх робіт у підприємців, про ліквідацію концентраційного табору в Березі Картузькій. Юнацтво проголошувало: «Геть з фашизмом!», «Геть з гітлеризмом!», «Хай живе народна Польща!». В той же день робітнича демонстрація пройшла по вул. Академічній (нині проспект ім. В. І. Леніна). Демонстранти несли лозунг з написом: «У Львові повинно бути червоне самоуправління»⁴³. 5 лютого на Жовнівській вулиці зібрались 50 молодих робітників, які скандували: «Хай живуть червоні!», «Геть фашизм!», «Хай живе КПЗУ!»⁴⁴. 4 лютого в с. Дениси Рава-Руського повіту на одному з будинків прикріпили червоні серп і молот⁴⁵.

Значні події відбувались в Стрії. В донесенні повітового старости від 24 квітня 1939 р. зазначено: «Члени Компартії в Стрії продовжують керуватись давнішими директивними вказівками і, зокрема, прагнуть оволодіти професійними спілками, де вербують собі співчуваючих»⁴⁶. Через 7 місяців після розпуску партії львівський воєвода у таємному звіті міністерству внутрішніх справ доповідав: «То тут, то там у воєводстві відмічаються окремі виступи комуністичного та модрівського характеру». Далі сказано, що є «намагання відновити комуністичний рух шляхом вербовки та підготовки людей, необхідних для роботи в майбутньому», і що розпорядження зверху не дали «ніякого очевидного ефекту»⁴⁷. В умовах жорстокого терору комуністи діяли, згуртовували навколо себе трудящі маси, створювали нові ре-

³⁷ Філіал Львівського обласного державного архіву в Самборі, ф. 32, спр. 214/250, арк. 2—7, 12—13.

³⁸ М. М. Кравець. Назв. праця, стор. 223.

³⁹ ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 476, арк. 3.

⁴⁰ ВОДА, ф. 46, оп. 9, спр. 4294, арк. 10.

⁴¹ ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 27, арк. 30.

⁴² М. М. Кравець. Назв. праця, стор. 224.

⁴³ ЛОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 126, арк. 991.

⁴⁴ Там же, ф. 256, оп. 1, од. зб. 27, арк. 26.

⁴⁵ Там же, арк. 9.

⁴⁶ Боротьба трудящих Прикарпаття..., стор. 287.

⁴⁷ ТОДА, ф. 231, оп. 1, спр. 3420, арк. 3.

волюційні робітничо-селянські організації. Так, вони були ініціаторами створення і керівниками антифашистських комітетів боротьби⁴⁸, які проводили серед пролетаріату роботу по зміцненню єдиного народного фронту, видавали революційні листівки. Ці комітети працювали у Станіславі, Стрії, Коломиї. Комуністи розуміли, що після розпуску партії успіх у боротьбі залежав від створення єдиного фронту прогресивних сил, від можливості об'єднання всіх зусиль для спільного виступу проти буржуазії та поміщиків. Про це свідчать численні документи польських властей. У січні 1939 р. львівський воевода доповідав, що «комуністи ведуть боротьбу за єдиний фронт, видають листівки і т. д.»⁴⁹ Проте тут діяли лише окремі представники. «Тільки окремі члени Компартії,— читаємо в одному з поліцейських донесень Станіславського воеводського управління,— з власної ініціативи влаштовували бесіди на теми демократії, соціалізму, з питань єдиного фронту в сферах профспілок, культурно-освітніх центрів, де скупчувався соціалістичний елемент»⁵⁰.

Але здебільшого революційною боротьбою трудящих керували партосередки. Так, у Станіславі при профспілці деревообробної промисловості діяла партійна група. Один з її учасників В. Столярчук згадує: «Ми систематично збиралися, щоб обговорити найважливіші питання, визначити лінію поведінки на тій чи іншій ділянці роботи. Ми підтримували тісні зв'язки з робітниками, викривали наклепи націоналістів на Радянський Союз, виховували у трудівників почуття пролетарського інтернаціоналізму...»⁵¹

Революційну боротьбу окремих осередків КПЗУ можна проілюструвати на прикладі Бучацького повіту Тернопільського воеводства (територіально цей повіт належав до Станіславського окружного КПЗУ). В липні — жовтні 1938 р. тут діяло 5 осередків і райком КПЗУ в Бучачі.

В жовтні ряд комуністів заарештували, але ті, що лишилися на волі, у листопаді знову розгорнули роботу. На початку грудня в Бучач прибув представник окружного під псевдонімом «Генек» і провів конференцію членів КПЗУ, на якій було ухвалено створити комуністичні осередки в легальних організаціях. Згодом в Бучачі виникло 4 партійних групи — 3 жіночих у товаристві «Гашомер» і 1 чоловіча в профспілці харчової кооперації. В лютому 1939 р. було створено тимчасовий райком КПЗУ з 4 чоловік, а 29 квітня відбулась звітно-виборча партійна конференція⁵². Діяльність нелегальних партосередків і райкому КПЗУ продовжувалась аж до встановлення Радянської влади у вересні 1939 р.

Комуністичні організації брали активну участь у виборах до сейму 6 листопада 1938 р. та органів місцевого самоврядування у березні 1939 р. Фактично кандидатів, висунутих до сейму, трудящі Західної України бойкотували. Лише третина голосів від загальної кількості виборців була подана за урядовий блок⁵³. В період підготовки та проведення виборів до органів місцевого самоврядування комуністи виступали на зборах, викривали буржуазну «свободу», закликали робіт-

⁴⁸ М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960, стор. 187.

⁴⁹ ТОДА, ф. 231, оп. 1, спр. 3420, арк. 1, 2.

⁵⁰ Боротьба трудящих Прикарпаття..., стор. 284.

⁵¹ На чолі визвольної боротьби. Спогади колишніх активних діячів КПЗУ, К., 1965, стор. 191.

⁵² К. І. Тищенко. Назв. праця, стор. 68.

⁵³ І. Заболотний. Нескорена Волинь. Нариси з історії революційного руху на Волині 1917—1939 рр., Львів, 1964, стор. 193.

ників та селян віддавати свої голоси за робітничих кандидатів або ж бойкотувати буржуазних. У день голосування на Волині в кожному з виборчих округів урядовий блок не дістав більше 10—15% голосів від загального числа виборців. Це свідчить про значні досягнення комуністів у роботі з масами.

В ряді сіл партосередки брали безпосередню участь в мобілізації селян, агітуючи їх голосувати за кандидатів від робітників та селян. Так, в с. Лешня Мединицького повіту Львівського воєводства, як згадує член КПЗУ Ф. О. Нестор⁵⁴, комуністи і комсомольці села вирішили висунути список своїх кандидатів у так звані «радни». До списку були занесені комуністи та їх прихильники — представники всіх національних груп села. Ці люди користувалися великою підтримкою селян; до того ж, проведена агітаційна робота давала підстави сподіватися перемоги на виборах. Дізнавшись про це, поліція силою зброї не допустила до виборчої дільниці усіх запідозрених у співчутті комуністам. Тоді селяни прогнали поліцію, виломили двері й розігнали виборчу комісію. Проте реакція все ж таки знайшла вихід. Шляхом підтасовки фактів було «обрано» 32 радних — представників блоку польських та українських націоналістів, незважаючи на те, що з 1320 чол., які мали право голосу, не проголосувало й 100 виборців.

В ряді місць комуністи добивались успіхів у виборах до органів місцевого самоврядування. Успіх колишніх членів КПЗУ під час виборів ще більше підніс їхній авторитет, розширив вплив на маси.

Таким чином, комуністи, хоч і не мали центрального керівництва, проте не стали пасивними спостерігачами в тій класовій боротьбі, яка точилася на території Західної України. Прагнення трудящих до соціальної і національної свободи, успіхи соціалістичного будівництва в СРСР запалювали їх на нові революційні звершення. Колишні члени КПЗУ, які формально в той час не належали до партії, але вважали себе комуністами, продовжували керувати революційною боротьбою робітників і селян. Ця боротьба сприяла розхитуванню однієї з найбільш слабких ланок світової капіталістичної системи — польської Польщі — і до деякої міри зривала антирадянські плани міжнародного імперіалізму. Вона піднесла революційну свідомість мас, підготувавши тим самим трудящих Західної України до возз'єднання з Радянською Україною.

⁵⁴ КПЗУ — організатор революційної боротьби. Спогади колишніх членів Комуністичної партії Західної України, Львів, 1958, стор. 291—294.

М. О. ІВАНЦІВ

З ІСТОРІЇ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИХ ДЕЛЕГАЦІЙ З ПОЛЬЩІ ТА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ДО РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В 1927—1931 рр.

У 20-х роках фашистський уряд Польщі намагався розв'язати гострі внутрішні соціально-економічні й національні суперечності з допомогою терору й підтримки агресивних планів імперіалістичних країн Заходу щодо СРСР. Польські буржуазні партії, використовуючи засоби масової інформації, і, насамперед, пресу, прагнули одурманити трудящих, викликати ненависть і недовір'я до Країни Рад.

Велике значення для виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму мала діяльність Комуністичної партії Польщі (КПП) та її складової частини — Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Вони через своїх депутатів у польському сеймі* розвінчували брехливість буржуазної пропаганди і розповідали про успіхи господарського й культурного будівництва в СРСР і Радянській Україні. Для цієї мети також використовувались різні легальні й нелегальні видання та збори трудящих. Комуністи доводили, що кожний успіх Країни Рад у будівництві соціалістичного суспільства наближає також день визволення Польщі і Західної України з-під ярма поміщиків і буржуазії. Незважаючи на жорстокі урядові переслідування і репресії, наклепницьку діяльність польських фашистів, українських буржуазних націоналістів та соціал-опортуністів, правда про творчу працю радянських людей знаходила шляхи до польського народу.

Виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму КПП і КПЗУ нерозривно пов'язували з боротьбою проти світового імперіалізму, який намагався розв'язати війну проти Країни Рад. У відповідь на розгнуждану антирадянську пропаганду робітники й селяни на чолі з комуністами активно виступали проти перетворення території їх країни в плацдарм для нападу на СРСР. Це було яскравим проявом інтернаціональної солідарності трудящих Польщі з радянським народом, школою їх політичного виховання та ідейного загартування.

Важливу роль у боротьбі з буржуазно-націоналістичною ідеологією у країні відіграли робітниче-селянські делегації (1927—1931 рр.), члени яких мали можливість на власні очі побачити перетворення в життя заповітів В. І. Леніна, величні звершення трудящих першої в світі країни соціалізму.

У радянській історико-партійній літературі перебування зарубіжних робітниче-селянських делегацій, зокрема Польщі, в СРСР та їх звіти перед трудящими після повернення на батьківщину не знайшло належного висвітлення. А саме на основі ґрунтовного вивчення цього питання можна певною мірою простежити встановлення й розвиток дружніх стосунків між трудящими обох країн.

1924 р. профспілка працівників хімічної промисловості за рекомендацією КПП зробила спробу направити до СРСР першу офіційну делегацію. Але Центральна Комісія профспілок заборонила виїзд делегатів. В той же час профспілка працівників польської текстильної промисловості в м. Білостоці у листі до Центральної Комісії вимагала налагодити тісні зв'язки з ВЦРПС СРСР. Але керівники Комісії лицемірно відхилили цю вимогу, вказуючи, що налагодження стосунків залежить від «самих російських робітників, які не можуть наважитись на те, щоб вступити в спільну Міжнародну організацію профспілок в Амстердамі»¹ (тобто в Міжнародний опортуністичний Профінтерн — М. І.). А у відповідь на запрошення ВЦРПС відвідати Радянський Союз вказувалося (у листі від 28 січня 1925 р.), що в «сучасний момент ЦК профспілок не може скористатися з запрошення, оскільки не впевнена в тому, що польська делегація матиме повну свободу і зможе обстежити суспільно-політичні відносини в СРСР»². Все це свідчить, що

* Комуністична польська фракція створена 7 листопада 1924 р. До її складу входили депутати-комуністи С. Круліковський, Я. Войтюк, Й. Скрипа, С. Луньцуккий, А. Пашук, Х. Приступа.

¹ G. Iwański, W. Mroczkowski. Udział delegacji robotniczo-chłopskich z Polski w obchodach rocznicy rewolucji Październikowej w Związku Radzieckim w okresie dwudziestolecia Międzywojennego, — «Kwartalnik Historii Ruchu Zawodowego», 1967, № 3.

² Там же, стр. 85.

Центральна Комісія польських профспілок явно уникала встановлення зв'язків з Країною Рад.

В жовтні 1925 р. КПП уже сама запропонувала послати робітничо-селянську делегацію до СРСР. У проекті резолюції, підготовленої 8 листопада 1925 р. червоною фракцією профспілок для загального конгресу сільськогосподарських робітників у Варшаві, наголошувалося, що за прикладом Англії, Франції, Китаю, Японії, Німеччини робітники і селяни Польщі також повинні послати своїх представників до Радянського Союзу³.

Комунисти закликали робітників докласти всіх зусиль для задоволення цієї вимоги керівництвом профспілкових і робітничих організацій. Але й цього разу трудящим не вдалося зламати опір Центральної Комісії.

У другій половині 20-х років капіталістичні держави за будь-яку ціну намагалися зірвати чи хоча б загальмувати індустріалізацію СРСР, здійснюючи курс на його економічну ізоляцію і погрожуючи новою збройною інтервенцією. Застрільником антирадянської політики був англійський імперіалізм, який всюди, зокрема в Польщі, заохочував інтервенціоністські вилазки проти робітничо-селянської держави.

1927 р. спробу встановити стосунки з трудящими Польщі зробили ВЦРПС, окремі галузеві організації та фабзавкоми. Вони запросили членів польських профспілок взяти участь у святкуванні десятиї річниці Великого Жовтня. Польський уряд і керівництво Центральної Комісії, боячись правди про великі досягнення радянського народу в економічному й культурному будівництві та викриття наклепницької буржуазної пропаганди, робили все для того, щоб зірвати цей візит.

Для подолання урядових перешкод 2 жовтня 1927 р. секретаріат ЦК КПП у зверненні до всіх партійних організацій запропонував розгорнути кампанію за створення делегації, до складу якої залучати робітників, що належать до ППС, Бунду та інших соціал-опортуністичних партій, а також безпартійних. Секретаріат вимагав скликати конференцію з метою виробити заходи щодо проведення виборів делегатів⁴.

Між представниками КПП, ППС-Лівиці, Сільробу-Лівиці, Паолей-Сіону-Лівиці для визначення складу делегації відбулися переговори, наслідком яких була міжпартійна конференція у Варшаві (31 листопада 1927 р.). На ній створено Центральний Комітет по підготовці робітничо-селянської делегації з Польщі до Радянського Союзу у складі 17 чоловік⁵. У відозві до трудящих ЦК закликав створювати комітети, які б проводили агітаційно-масову роботу, вибори делегатів та збирання грошей⁶. Ця пропозиція знайшла схвалення і широку підтримку трудящих найбільших промислових центрів і багатьох сільських районів. Під керівництвом КПП і КПЗУ вони брали активну участь у виборах делегатів.

На початку листопада 1927 р. внаслідок відмови головного управління праці скликати загальнопрофспілкову конференцію її було скликано за ініціативою Верхньо-Сілезького Комітету блоку робітничо-селянської єдності. На ній були присутні 23 делегати, які представляли відділи профспілок, а також ППС-Лівицю, соціалістичну німецьку пар-

⁵ G. Iwański, W. Mroczkowski. Назв. праця, стор. 86.

⁴ Там же, стор. 87.

³ Там же, стор. 87—88.

⁶ Там же, стор. 88.

тію, товариство польських вільнодумців, комітети безробітних, секції молоді та інші робітничі організації. На конференції було обрано спеціальний комітет підготовки робітничо-селянської делегації, який звернувся з відкритим листом до членів профспілок ряду підприємств, наголошуючи на необхідності створювати низові організації⁷.

На початку листопада 1927 р. по всій Польщі відбувалися урочисті засідання, присвячені 10-м роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції, на яких ухвалювалися резолюції про встановлення контактів з Країною Рад. Міська рада м. Челядзь вирішила через радянське консульство у Варшаві «вислати братерські поздоровлення робітникам і селянам СРСР». Вона також затвердила склад делегації (від КПП — В. Антоні, Я. Мусяк, А. Цюлек, Я. Домбовський, від ППС — С. Бергер), що мала ознайомитись з діяльністю московської Ради в галузі соціального і комунально-побутового будівництва⁸. Робітники Варшавського паровозобудівного заводу 30 жовтня 1927 р. у листі-поздоровленні писали: «У зв'язку з десятиліттям революції вітаємо Вас сердечно і говоримо: «Хай живе революція!», «Хай живе рівність і братерство пролетарів всіх країн!» Вам пролетаріат багато зобов'язаний за визволення від капіталістичного ярма, за те, що по тернистій дорозі ведете нас до правди. Нехай майоріє червоний прапор на віки і Ви підніміть його так високо, щоб було видно всьому світові»⁹.

Напередодні святкування річниці Великого Жовтня було створено робітничо-селянську делегацію Польщі, яка, проте, не отримала від органів влади дозволу на виїзд до СРСР. Її делегати змушені були пробиратись до Країни Рад нелегально. Частині з них вдалося перейти кордон і прибути до Москви. Вони брали участь у роботі Всесвітнього конгресу друзів СРСР (10—12 листопада 1927 р. у Москві), на якому кількох видатних представників міжнародного революційного робітничого руху, зокрема поляків С. Ланьцуцького й С. Бачинського, було нагороджено орденами «Червоного прапора». С. Бачинський у своїй промові підкреслив, що пролетаріат Польщі вбачає у цій нагороді високу оцінку їх боротьби проти буржуазно-поміщицького гніту за соціальне й національне визволення, за диктатуру пролетаріату.

Після закінчення роботи конгресу члени польської робітничо-селянської делегації відвідали Харків, Київ, Житомир та Мінськ. Скрізь їх тепло вітали представники радянської громадськості: робітники, службовці, письменники, діячі науки та культури. Після двох місяців знайомства з життям трудящих СРСР польські делегати повернулися на Батьківщину. На багатолюдних зборах вони розповідали масам правду про першу в світі країну робітників і селян.

Наступного року внаслідок розколу в лавах КПП і КПЗУ відправити нову делегацію до СРСР не вдалося. Але з середини 1929 р. рух за її створення набрав широкого розмаху.

В цей час фашистська правляча кліка Пілсудського, розгорнувши шалену антирадянську кампанію, вирішила скликати у Варшаві з'їзд представників поляків, що проживали за кордоном. Однак Радянській делегації в'їзд до Польщі було заборонено.

Тоді польські комуністи ухвалили рішення, яке знайшло в масах широку підтримку, — послати до СРСР свою делегацію. Під керівництвом організаційного комітету трудящі обрали 26 делегатів. Але й цю-

⁷ G. Iwański, W. Mroczkowski. Назв. праця, стор. 89.

⁸ Там же, стор. 89—90.

⁹ Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917—1945. Dokumenty i materiały, Warszawa, 1967, стор. 163—164.

го разу фашистський уряд Пілсудського заборонив їм виїзд до Країни Рад. Делегація польських трудящих змушена була пробиратися до Радянського Союзу нелегально. Перша її група прибула до Москви 9 серпня 1929 р., а згодом інші. Близько двох місяців вони знайомилися з визначними досягненнями трудящих нашої країни в усіх галузях культурного та господарського будівництва. «Метою нашої делегації, — згадає Д. Вербовий, — було продемонструвати інтернаціональну братерську єдність трудящих Польщі з трудящими Радянського Союзу в боротьбі проти імперіалістів, розповісти як ми боролись за своє соціальне і національне визволення, детально ознайомитись з життям народів Радянського Союзу з тим, щоб повернувшись, розповісти про це все в себе і таким чином дати належну, рішучу відсіч буржуазно-націоналістичним брехунам і наклепникам»¹⁰.

Повернувшись з СРСР, члени робітничо-селянської делегації у Маніфесті до всіх трудящих Польщі розповідали про величезні досягнення Країни Рад, закликали створювати гуртки друзів СРСР. У жовтні-листопаді 1929 р. за ініціативою комуністів члени делегації виступали перед трудящими з звітними доповідями, які часто переростали в дискусії про суспільно-політичне життя Польщі й Радянського Союзу. Активну звітну кампанію на західноукраїнських землях проводили члени делегації Г. Габерман і Д. Вербовий. Останній зробив ґрунтовну доповідь про поїздку в СРСР на засіданні Львівського окружного комітету КПЗУ, де були присутні також секретарі дільничних комітетів. За дорученням окружного він також виступав у первинних осередках КПЗУ, «Сільробу» та інших організацій. Внаслідок посилення поліцейських репресій проти учасників таких зборів (їх звинувачували в антидержавній діяльності на користь Радянського Союзу), комуністи розповідали правду про СРСР у нелегальних виданнях — листівках, бюлетенях тощо¹¹.

1931 р. до Радянського Союзу прибула третя делегація трудящих Польщі у складі 8 чоловік на чолі з Бемом і Чешейко-Сохаським¹². У Москві, Києві, Свердловську, Челябінську вони зустрічалися з робітниками, службовцями та інтелігенцією, мали можливість бачити величезне будівництво, що розгорнулося в Країні Рад. Наприклад, у Свердловську делегації були на будівництві великих хімічних заводів, а в Челябінську — тракторного і коксохімічного комбінату.

Після повернення в Польщу (листопад 1931 р.) члени делегації розповіли трудящим свої враження про перебування в Радянському Союзі, підкреслили грандіозні досягнення СРСР в економічному і культурному будівництві, невпинне зростання матеріального добробуту і культурного рівня робітників і селян.

Приїзд робітничо-селянських делегацій з Польщі до Радянського Союзу в 1927—1931 рр. мав надзвичайно важливе значення. Через своїх представників трудящі маси Польщі, Західної України і Західної Білорусії дістали змогу ознайомитись з суспільно-політичним життям в СРСР, з його грандіозними досягненнями в соціалістичному будівництві, що сприяло зростанню чисельності друзів першої в світі соціалістичної держави робітників і селян.

¹⁰ Д. Д. Вербовий. В робітничому середовищі. — КПЗУ — організатор революційної боротьби, Львів, 1958, стор. 165—166.

¹¹ G. Iwański, W. Mroczkowski. Назв. праця, стор. 94.

¹² Там же, стор. 96.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПІД ГНІТОМ МОНОПОЛІСТИЧНОГО КАПІТАЛУ В 20—30-Х РОКАХ ХХ СТ.

Визиск західноукраїнських селян капіталістичними монополіями у 20—30-х роках ХХ ст. у радянській історичній літературі висвітлено надзвичайно слабо. Історики лише мимохідь торкаються різних форм і методів капіталістичної експлуатації селян монополіями. Навіть у спеціальному дослідженні Л. Я. Корнійчука «Становище трудящегося селянства західних областей України під владою панської Польщі» (К., 1957 р.) ці питання поставлено лише в загальному плані. А саме їх вирішення дасть можливість краще визначити причини піднесення революційного селянського руху.

Наприкінці 20-х років іноземні монополії контролювали 93% нафтодобувної та 80% деревообробної промисловості Галичини¹. Вони інвестували в цю останню галузь «великі суми капіталу тільки для експлуатації лісу на експорт»². Так, 1935 р. виробництво деревини лише Східної Галичини в експорті Польщі становила 40%, а будівельного лісу — 47,4%³.

Іноземні монополії докладали всіх зусиль, щоб привласнити якнайбільше української землі та підприємств по переробці сировини. Для цієї мети вони застосовували різні методи — купівлю й оренду, організацію «змішаних» компаній тощо. Під їх контролем опинилася значна частина деревообробних підприємств та великі ділянки лісу. Так, австро-угорські барони Гределі мали 35 тис. га у Стрийському повіті, а акціонерні товариства «Сільвінія» та «Польсько-швейцарська лісова промисловість» (перебували під контролем англійського фінансового капіталу) — відповідно 34 тис. га у Долинському повіті і 25 тис. га у Надвірнянському та Станіславському повітах⁴.

Тісні контакти існували між монополіями та урядом буржуазно-поміщицької Польщі. Тільки в Східній Галичині на початку 1920-х років держава володіла 280,6 тис. га лісу⁵, який на основі концесій експлуатували 20 акціонерних товариств⁶. Вони жорстоко визискували напівдарову працю селян-сезонників. Станіславський воевода у звіті за 1934/35 господарський рік зазначав, що підприємці та субпідрядчики «урізували ціни робочої сили так, що робітник, бажаючи щось заробити, змушений був працювати від світанку до ночі за надзвичайно низький заробіток»⁷. Завдяки низькій оплаті праці трудящих та встановлення монополією високих цін, які лише протягом 1927—1930 рр. зросли на 30—45%⁸, лісопромисловці одержували великі прибутки.

¹ Wiadomości statystyczne, rok IX, zeszyt 6, Warszawa, 1931, стор. 163.

² Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 2, оп. 6, спр. 265, арк. 8.

³ Sprawozdanie z czynności izby handlowej a przemysłowej we Lwowie w roku 1935, стор. 103, 123.

⁴ ІФОДА, ф. 2, оп. 9, спр. 1308, арк. 2—3.

⁵ Там же, спр. 1209, арк. 30.

⁶ Там же, спр. 551, арк. 144—146.

⁷ Там же, оп. 2, спр. 2104, арк. 205.

⁸ Там же, оп. 9, спр. 551, арк. 169.

Внаслідок хижацьких методів розробки лісу монополіями протягом 1919—1931 рр. (знищено 678,5 тис. га) його угіддя скоротилися на 12%. Тому 2 червня 1931 р. на засіданні воєводської земельної комісії інспектор охорони лісів Станіславського воєводства відзначав, що ніхто так не нищить їх «як саме закордонні фірми, яким йдеться тільки про якнайбільші вируби і наповнення своїх кишень»⁹.

Проникнення фінансового капіталу в сільське господарство західноукраїнських земель відбувалося також за активною допомогою польського уряду, який рядом державних заходів сприяв створенню монополістичних об'єднань по переробці та збуту сільськогосподарських продуктів. Так, у цукровій промисловості наприкінці 1920-х років один картель, до якого внаслідок державного регулювання цін і квот виробництва змушені були приєднатись усі дрібні заводи, тримав у своїх руках 90% збуту цукру на внутрішньому ринку та весь його експорт¹⁰. У конкурентній боротьбі уряд завжди підтримував великі підприємства, надаючи їм більші квоти. Навіть державна анкетна комісія Польщі визнала, що в цукровому картелі «починає відкрито проявлятися тенденція до ліквідації дрібних заводів, що не мають умов до існування»¹¹. Це в першу чергу стосувалося західноукраїнських земель, де розвиток промисловості штучно гальмувався.

Західноукраїнське селянство зазнавало збитків не лише від монополю високих цін на цукор (за 1926—1929 рр. вони зросли на 20,3%)¹², але і як виробник сировини. Погіршення ринкової кон'юнктури відбивалося, насамперед, на дрібних селянах, які не витримували конкуренції з великими плантаторами, що об'єднувалися у монополістичному союзі.

Скорочення посівних площ цукрового буряка на західноукраїнських землях у роки загострення аграрної кризи зумовлювалось також і політикою цукрового картелю щодо розподілу квот виробництва на користь тих заводів, що були розташовані на корінних польських землях. Внаслідок цього у Східній Галичині, незважаючи на сприятливіші умови для вирощування буряка від районів центральної Польщі, площа під цією культурою була в кілька разів меншою, ніж, скажімо, у Познанському чи Поморському воєводствах¹³.

Таке ж явище спостерігається і в галузі культивування тютюну, переробка і збут якого становили державну монополію. Його виробництво на західноукраїнських землях у 1930-х роках значно скоротилося внаслідок обмеження державного контингенту. Якщо на Станіславщині 1929 р. було майже 12 тис. селянських господарств, що займалися вирощуванням тютюну, то вже 1937 р. їх залишилося лише близько 4 тис. Це спричинилося до скорочення площ, зайнятих під цю культуру (з 1065 до 547 га). 1929 р. держава виплатила селянам за поставку тютюну 1871 тис. злотих, а вже 1934 р. — лише 279 тис.¹⁴ Таким чином, абсолютна більшість дрібних виробників була позбавлена засобів до існування.

Експлуатували селян чимало інших монополій, що посідали панівне становище в різних галузях промислової переробки сільськогосподарських продуктів. Деякі з них об'єднували багато державних підприємств. Такі об'єднання, зокрема Союз горілчаної промисловості, з бо-

⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 112 с/429, оп. 2, спр. 2, арк. 16.

¹⁰ J. Zieleniewski. Koncentracja produkcji, Warszawa, 1929, стор. 53.

¹¹ Там же.

¹² Pięć lat na froncie gospodarczym (1926—1931), t. II, Warszawa, 1931, стор. 379.

¹³ ІФОДА, ф. 2, оп. 2, спр. 2104, арк. 56.

¹⁴ Там же, арк. 57; спр. 451, арк. 8.

ку уряду діставали всіляку підтримку. Оскільки продаж спиртних напоїв був державною монополією, уряд активно сприяв розвитку спиртово-горілчаної та винокурної промисловості. Так, 1922 р. у Західній Україні налічувалось 227 гуралень, а наприкінці 1920-х років уже — 341¹⁵. Разом з поміщиками і промисловцями державна казна ділила прибутки від збуту спиртово-горілчаних виробів, дріжджів, цукру, тютюну та інших товарів масового споживання. Вони обкладалися великими акцизами, основний тягар яких лягав на плечі трудящих мас.

Світова економічна криза прискорила процес оволодіння капіталістичних монополій сферою обігу в сільському господарстві. В цьому велику роль відіграла також урядова політика заохочення демпінгу продовольчих і тваринницьких продуктів з метою так званого урегулювання внутрішнього і завоювання зовнішнього ринків. Польський уряд в інтересах фінансового капіталу різними методами забезпечував концентрацію сільськогосподарського експорту в руках торговельно-аграрних синдикатів. При цьому монополістичні об'єднання експортерів звільнялися від вивозних мит і за рахунок трудящих одержували від держави великі субвенції. Для підтримки демпінгу сільськогосподарської продукції міністерство фінансів Польщі в 1930 р. розширило список товарів, експорт яких звільнявся від податку з обороту¹⁶.

Вивіз зерна з західноукраїнських земель монополізували великі поміщицькі синдикати (Союз експортерів зерна в Познані та Малопольський союз млинів). Під час кризи з метою регулювання хлібного ринку було створено організацію «Державних промислово-зернових підприємств», яка здійснювала великі закупки зерна. Його експорт почав швидко зростати, незважаючи на напівголодне існування мільйонних мас біднішого населення країни. За 1922—1928 рр. середньорічний вивіз зерна й борошна з Польщі становив 238 тис. т, а за 1928—1935 рр. — уже 696 тис. т¹⁷, причому експортні ціни на ці продукти були значно нижчими від встановлених на внутрішньому ринку. Наприклад, за даними польської офіційної статистики, середньорічна експортна ціна пшениці за 1928—1938 рр. становила 84,8% її ціни на внутрішньому ринку, жита — 88,2%, ячменю — 86,6%¹⁸. Збитки експортерів державна казна перекривала преміями, які за 1934—1936 рр. становили близько 70% вартості зерна¹⁹. Мукомольна промисловість Західної України внаслідок втручання і обмежень з боку адміністративних властей використовувала свої виробничі потужності лише на 40—50%²⁰. Цьому сприяла також діяльність організації «Державних промислово-зернових підприємств», яка помол зерна здавала у підряд головним чином підприємствам західних польських земель.

Державно-монополістичними методами здійснювалось також підпорядкування фінансовому капіталу й торгівлі продуктами тваринництва. 1928 р. при втручанні уряду було створено Синдикат польських експортерів свиней і худоби, який монополізував значні ринки збуту. Протягом 1928—1932 рр. з Польщі вивезено, головним чином до Австрії та Чехословаччини, 3,5 млн. свиней (на 607 млн. злотих). При цьому на

¹⁵ Wiadomości statystyczne, Warszawa, 1924, стр. 4; Wiadomości statystyczne, Warszawa, 1931, стр. 171.

¹⁶ Sprawozdanie z czynności izby przemysłowo-handlowej we Lwowie za rok 1930, стр. 37.

¹⁷ Statystyka rolnicza, 1931/1932, Warszawa, 1933, стр. 82; Statystyka rolnicza, 1935, część I—II, Warszawa, 1936, стр. 56.

¹⁸ Mały rocznik statystyczny, 1931—1939.

¹⁹ G. Turowski. Warunki i drogi rozwoju gospodarczego wsi polskiej, стр. 83.

²⁰ ІФОДА, ф. 2, оп. 6, спр. 580, арк. 7.

західноукраїнські землі припадало 30—40% всього експорту²¹. В 1932 р. синдикат об'єднував 66 торговельних фірм, з яких 26 діяли на території Східної Галичини²². Частина їх баришів перепадала поміщикам і куркулям, які займалися товарним свинарством, і як скупники наживались за рахунок дрібних селянських господарств.

Монополісти, користуючись підтримкою властей, різко знижували закупочні ціни на свиней. Це тяжко відбивалось на становищі селянства. «Торгівля свиньми, — читаємо в паперах Станіславського воеводського відділу Землеробського Товариства за 1931 р. — знаходиться тут в руках картелю гуртівників, які диктують ціни. Боротьба з ними буває просто неможливою... Оперуючи великими сумами, гуртівники усунули майже всіх конкурентів, штучно підвищували або ж раптово знижували ціни, а також забезпечували собі у властей безкарність»²³.

Значну питому вагу в загальнопольському експорті становила свинина, бекон, окорки та шинка. Монополію на торгівлю цими продуктами мав Польський беконний союз, який за 1930—1936 рр. вивіз на зовнішній ринок 2347 тис. ц. бекону²⁴. Частка Східної Галичини в цьому експорті коливалась від 11% до 17%. За кожний центнер експортованої продукції уряд виплачував 25 злотих премії. Тому лише за 1931 р. союз одержав близько 11,5 млн. злотих преміальних²⁵. Завдяки великим субвенціям беконне виробництво навіть в умовах кризи було високоефективним і рік у рік зростало. У Східній Галичині спеціалізовані підприємства діяли в Львові й Ходорові, а з 1931 р. — також у Золочеві та Ярославі²⁶.

Високого ступеня концентрації на західноукраїнських землях досягла також торгівля яйцями, яку прибрали до своїх рук Східно-Малопольський союз експортерів яєць та Союз яєчних експортерів Люблінського і Волинського воеводств. Для захисту їх інтересів 6 березня 1928 р. уряд затвердив обов'язкові правила, за якими дозвіл на експорт одержали тільки ті торговельні фірми і кооперативи, що мали відповідне устаткування, патенти 1-ї або 2-ї категорій і були занесені до спеціальних експортних реєстрів у воеводствах²⁷. 1929 р. у Східній Галичині таким правом користувалися 77 фірм, які мали в своєму розпорядженні 99 складів для стандартизації і упаковки. Але внаслідок економічної кризи залишилося тільки 45 з цих об'єднань (1936 р.)²⁸. Протягом 1928—1936 рр. частка західноукраїнських земель у загальнопольському експорті яєць коливалась від 49,5% до 68%.

Селяни потрапили у повну залежність від заготівельників великих фірм. Голова Союзу яєчних експортерів Люблінського і Волинського воеводств 1932 р. вказував, що в певних районах досяг такого становища, коли селяни змушені продавати продукцію лише заготівельнику його союзу²⁹. До того ж, фірми скуповували яйця майже за безцінок.

²¹ Sprawozdanie z czynności izby przemysłowo-handlowej we Lwowie za 1929—1932 гг.

²² Sprawozdanie z czynności izby przemysłowo-handlowej we Lwowie za rok 1932, стор. 173.

²³ ІФОДА, ф. 415, оп. 1, спр. 32, арк. 27.

²⁴ Sprawozdanie z czynności izby przemysłowo-handlowej we Lwowie za 1930—1936 гг.

²⁵ ІФОДА, ф. 415, оп. 1, спр. 46, арк. 39.

²⁶ Sprawozdanie z czynności izby przemysłowo-handlowej we Lwowie za rok 1931, стор. 119.

²⁷ Pięć lat na froncie gospodarzem (1926—1931), т. I, Warszawa, 1931, сс. 442.

²⁸ Sprawozdanie z czynności izby przemysłowo-handlowej we Lwowie za rok 1929, стор. 47; Sprawozdanie z czynności izby przemysłowo-handlowej we Lwowie za rok 1936, стор. 157.

²⁹ H. Tennenbaum. Struktura gospodarstwa polskiego, т. I, Warszawa, 1932, стор. 445.

Внаслідок цього, а також завдяки державним субвенціям вони одержували великі прибутки. Лише в 1929—1930 рр. торговельний оборот східногалицьких фірм становив близько 172 млн. злотих³⁰.

Заготівлею хмелю на Волині займалися 6 великих торговельних фірм, що фінансувались Волинським хмелярським банком. Через своїх посередників вони скуповували сировину й після відповідної обробки експортували її здебільшого в країни Європи й Америки. Використовуючи найменші коливання цін на світовому ринку, великі торговці буквально грабували дрібних виробників. За свідченням начальника фінансового управління Волинського воєводства, у 1932 р. фірми закупили багато сирого хмелю по 50—80 злотих за центнер. Через деякий час світові ціни на нього значно підвищились. Монополісти одержали прибутки, які навіть перевершили дефіцит попередніх кризових років. Так, торговельні обороти хмелярського банку в Дубнівському повіті (в цьому районі вироблялось понад 50% всієї продукції хмелю Польщі) в 1932 р. порівняно з 1930 р. зросли більше як у 6 раз³¹.

Всю торгівлю льоном на західноукраїнських землях монополізувала Компанія експортерів льону і конопель південних земель Польщі, яка протягом 1931—1934 рр. продала Чехословаччині, Німеччині, Угорщині, Болгарії та Франції 48,2 тис. ц сировини³². Навіть незважаючи на несприятливу кон'юнктуру ринку, її експорт систематично зростав. Це відбувалося тому, що торговці скуповували льон у селян за півціни і збували його безмитно, що давало значні прибутки³³.

Великі державні субвенції, звільнення від вивозних мит і податку з обороту значною мірою сприяли створенню нових монополістичних об'єднань. Так, у Польщі 1930 р. їх налічувалось 88, а 1938 р. — уже 271³⁴. Монополізація економіки здійснювалася під контролем іноземного капіталу, який панував у вирішальних галузях народного господарства. 1937 р. його питома вага в національних акціонерних товариствах становила 63%. До того ж, у країні діяли 40 іноземних товариств, з оборотним капіталом у 965,2 млн. злотих³⁵.

Для пограбування селян фінансовий капітал застосовував різні методи, зокрема систему монопольних цін: низьких — на сільськогосподарську продукцію і високих — на промислові товари. Так, у середині 20-х років порівняно з довоєнними індекс цін на сировину становив лише 98, на знаряддя сільськогосподарського виробництва — 136, а на товари широкого споживання — аж 149³⁶. Виникли так звані «ножиці цін», що підривало купівельну спроможність дрібних виробників.

Розрив між сільськогосподарськими і промисловими цінами особливо зріс під час загострення аграрної кризи. З даних Інституту дослідження господарських кон'юктур і цін Польщі видно, що 1934 р. порівняно з 1928 р. оптові ціни на сільськогосподарську продукцію впали на 62,6%, зокрема на продукти рослинництва — на 63,8%, забиту худобу — на 62,5%, молочні продукти — на 59,6%³⁷. «Ножіці» мали негативний

³⁰ Sprawozdanie z czynności izby przemysłowo-handlowej we Lwowie za 1929—1930 гг.

³¹ ІФОДА, ф. 2, оп. 6, спр. 577, арк. 11—13, 103.

³² Sprawozdanie z czynności izby przemysłowo-handlowej we Lwowie za 1931—1936 гг.

³³ Sprawozdanie z czynności izby przemysłowo-handlowej we Lwowie w roku 1934, стор. 146.

³⁴ S. Ignat. Kwestia rolna w Polsce kapitalistycznej, Warszawa, 1952, стор. 92; Pięć lat na froncie gospodarczym, т. II, стор. 374—375.

³⁵ История Польши, т. III, М., 1958, стор. 369.

³⁶ A. Kobylański. Oświecenia do programu gospodarczego i zmiany ustroju rolnego w Polsce, Kraków, 1927, стор. 12.

³⁷ ІФОДА, ф. 2, оп. 9, спр. 585, арк. 50.

вплив, насамперед, на економічне становище селянських господарств. Поміщики та куркулі внаслідок державної допомоги (експортних премій, конверсій боргів, кредитів тощо) і посилення експлуатації трудящих майже не зазнали збитків. До того ж, ціни на ліс — найважливіше джерело прибутків поміщицьких господарств — падали значно повільніше³⁸.

Для підтримання монополю високих цін об'єднання монополістів закривали окремі підприємства (звичайно, за відповідну компенсацію їх власникам). Так, наприклад, припинила виробництво суперфосфатна фабрика «Сгром» у Львові. Тому ціни на сільськогосподарські знаряддя й машини у травні 1934 р. порівняно з 1928 р. знизилися лише на 14,3%, на штучні добрива — на 15,7%, а на сіль навіть зросли на 4%³⁹. Значнішим було їх зниження на товари немонополізованої промисловості. Загалом же ціни на предмети широкого споживання з 1928 р. до 1934 р. впали на 28,9%, тобто майже на половину менше, ніж на сільськогосподарську продукцію (62,6%)⁴⁰. В результаті монополісти одержували великі прибутки навіть під час кризи.

У ці роки значно знизилася купівельна спроможність селянства, оскільки для придбання тієї ж кількості промислових товарів, що й до кризи, необхідно було продати у кілька разів більше своєї продукції. Наприклад, для купівлі плуга селянин мусив продати жита більше в 2,7 раза або свинини — в 2,2⁴¹. «Ножиці», незважаючи на урядові заходи демагогічного характеру, спрямовані на зниження цін на промислові вироби, зростали до 1934 р. включно. Хоча незабаром внаслідок неврожаю вони дещо зменшилися, однак ціни на сільськогосподарську продукцію так і не досягли докризового рівня. У 1937 р. на промислові товари вони становили 66,1% від рівня 1928 р., а на продукти сільського господарства — лише 49,2%, в тому числі на зерно — 55,8% і забиту худобу — 43,5%⁴². З розвитком нової економічної кризи купівельна спроможність селян знову почала падати і на початку 1939 р. знизилася до рівня 1935 р.

Ці цифри характеризують лише загальні тенденції в ціноутворенні і є середніми для всієї країни. Однак на західноукраїнських землях промислові товари були значно дорожчими, а сільськогосподарські — дешевшими, ніж у центральній Польщі⁴³. Тому «ножиці цін» тут були більшими порівняно з середньопольськими. Так капіталісти за рахунок українського селянства одержували монополю високих прибутків.

Монополістичні об'єднання і великі торговці нещадно експлуатували селян, що не мали можливості продавати свою продукцію безпосередньо споживачу, також через систему біржових цін. Монополісти самі або через посередників скуповували сировину у дрібних землеробів за безцінок і водночас утримували оптові (біржові) ціни на відносно високому рівні. Це спричинилося до того, що в 30-х роках різниця між оптовими й місцевими закупочними цінами постійно зростала. З 1928 р. до 1936 р. оптові ціни на сільськогосподарські продукти в Польщі знизилися на 54,6%⁴⁴, а місцеві — набагато більше. Так, у Тернопільському воєводстві закупочна ціна пшениці в 1936 р. становила лише 29,6%,

³⁸ ІФОДА, ф. 2, оп. 9, спр. 610, арк. 103.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же, спр. 585, арк. 50.

⁴¹ Польская деревня во время кризиса, М., 1935, стор. 73.

⁴² ІФОДА, ф. 2, оп. 9, спр. 691, арк. 33.

⁴³ Там же, спр. 610, арк. 103.

⁴⁴ Sprawozdanie z czynności oraz o stanie gospodarczym w okręgu izby przemysłowo-handlowej we Lwowie w roku 1936, Lwów, 1937, стор. 11.

жита — 21,7%, картоплі — 28,6% порівняно з 1928 р.⁴⁵ Але й ці приклади не дають справжнього уявлення про становище, що склалося в краї. Адже перед жнивими продавати сировину оптом на корені могли лише великі землевласники. Селяни ж збували свою продукцію вроздріб, як правило, зразу після збирання врожаю, коли вона вже дешевшала на ринку. Так, різниця між оптовою і місцевою закупочною ціною жита у Львівському воєводстві становила близько 30%, пшениці — 35—40%, яєць — 48%⁴⁶. Урядові заходи, спрямовані на підтримання високих біржових цін на продукцію сільського господарства, гарантували монополістам високі прибутки.

У листопаді 1928 р. виробник одержував за жито в середньому 65,5% ціни житнього хліба, а в листопаді 1933 р. — тільки 48%⁴⁷. Розбіжність цін була ще більшою, якщо порівняти їх з довоєнним часом. До 1914 р. 1 кг хліба коштував стільки ж, що й 1 кг борошна. 1933 р. середня ціна 1 кг житньої муки становила 17 грошей, а 1 кг хліба — уже 37 грошей. До війни кілограм ковбаси коштував у 2 рази більше від кілограма живої ваги, а 1933 р. — уже в 3—5 разів⁴⁸. Такі факти — наслідок не лише встановлення монопольних цін на товари широкого вжитку, а й результат обтяжливих міських оплат та поборів, які позбавляли селян значної частини прибутку від продажу продукції на міському ринку. Так, 1932 р. у містах Східної Галичини ринковий збір становив 25—30% від продажу свинини і 50% — яловичини⁴⁹. Таке явище в ринковій торгівлі польські економісти називали «ножицями № 2». Вони ще більше поглибили протилежність між капіталістичним містом і селом.

У центральній Польщі ціни на продовольчо-сировинну продукцію були набагато вищими, ніж на окраїнах. Так, кілограм живої ваги худоби коштував у Ковелі 0,3 золотого, в Лодзі — 0,7, а в Варшаві — 0,73. Тимчасом, роздрібна ціна 1 кг хліба у Львові становила 0,36 золотого, в Познані — 0,32, в Сосновці — 0,29⁵⁰. На цій різниці наживалися поміщицькі синдикати, буржуазно-куркульська кооперація і великі торговці. Всі вони грабували не лише західноукраїнського дрібного селянина, а й масового міського споживача. Велика розбіжність цін на сільськогосподарську продукцію в метрополії і внутрішній колонії була наслідком колоніального хазяйнування на західноукраїнських землях фінансового капіталу, який встановив контроль над торгівлею.

Одним із засобів такого контролю була тарифна політика, що здійснювалась в інтересах монополій і аграрного капіталу. Так, незважаючи на зниження цін на сільськогосподарську сировину, залізничні тарифи залишились незмінними. Внаслідок цього 1928 р. вартість перевезення залізницею центнера пшениці на 500 км становила 9,1% місцевої роздрібною ціни, жита — 10,7%, картоплі — 36,2%, а вже 1936 р. вона зросла відповідно до 30,5, 47,6, 113,2%⁵¹. 1934 р. доставка з Тернополя до Варшави одного ящика яєць (1440 штук) коштувала 19,36 золотого, або майже 1,5 гроша за яйце, яке селянин міг

⁴⁵ Sprawozdanie z działalności Lwowskiej izby rolniczej, 1935/36, Lwów, 1937, стор. 23.

⁴⁶ J. Michałowski. Wieś niema pracy, Warszawa, 1938, стор. 20.

⁴⁷ Prace Instytutu Badania Konjunktur Gospodarczych i Cen, Warszawa, 1935, t. IV, zeszyt 3—4, стор. 91.

⁴⁸ L. Grosfeld. Polska w latach kryzysu gospodarczego 1929—1933, Warszawa, 1952, стор. 240.

⁴⁹ ІФОДА, ф. 415, оп. 1, спр. 46, арк. 40.

⁵⁰ L. Grosfeld. Назв. праця, стор. 240.

⁵¹ Sprawozdanie z działalności Lwowskiej izby rolniczej, 1935/36, стор. 23.

продати лише за 2 гроша⁵². Сіно з Станіславського воєводства і овочі з Покуття й Тернопільщини не вивозилися на захід країни лише тому, що витрати на транспортування перевершували їх вартість⁵³. Залізничні тарифи ж на доставку товарів з центральної Польщі до Західної України були значно нижчими. В 1934 р. перевезення вагона пшениці (вартістю 17 злотих за центнер) з Тернополя до Познані коштувало 574 злотих, тобто стільки ж, як і транспортування вагона пшеничної муки (33,8 злотих за центнер) з Познані до Тернополя⁵⁴. Таким чином, через механізм цін і тарифів польський уряд здійснював політику протекціонізму щодо економічного розвитку центральної Польщі.

Внаслідок дорожнечі залізничних перевезень західноукраїнське селянство почало користуватися гужовим транспортом. 28 червня 1934 р. на засіданні Львівської землеробської палати відзначалося, що «навіть з Волині, Тернополя або підгірських міст до Львова їздять валки з кількох або кільканадцяти підвід, як в давні часи з палицями в руках для оборони від придорожних нападників. Залізничні тарифи буквально «стримують господарське життя, сприяють середньовічній повільності в доставках — і це в час радіо і аеропланів, — гальмують культивування цінних землеробських продуктів»⁵⁵. Правлячі кола Польщі штучно затримували розвиток західноукраїнських земель і через високі тарифи на сільськогосподарську продукцію «кресів» піднімали конкурентну спроможність польського капіталу.

Колоніальна політика польського уряду поглиблювала аграрну кризу на західноукраїнських землях. За даними Львівської землеробської палати, прибутки виробників сільськогосподарської продукції в Східній Галичині зменшилися з 3422 млн. (1929 р.) до 1123 млн. злотих (1933 р.), а дрібні й середні селянські господарства з 1931 р. стали збитковими⁵⁶. Вони трималися лише за рахунок надлюдської праці та напівголодного існування. Їх витрати на придбання промислових товарів були мізерними. За даними Інституту суспільного господарства Польщі, бідна селянська сім'я в Галичині, що мала до 5 га землі, у середині 30-х років витрачала на цукор лише 2,11, мило — 3,03, одяг і взуття — близько 36 злотих⁵⁷.

На масове зuboження трудящих західноукраїнських земель вказували і представники панівних класів. Так, 1934 р. радник Львівської землеробської палати Станіслав Костгайм звертав увагу уряду на те, що майже 80% населення Східної Галичини «скотилося в безодню злиднів. «Що ці 80% людей — це працівники землі, на якій протягом 6 років шаліла війна, яка нищила увесь матеріальний доробок, всю сільськогосподарську культуру попередніх поколінь, що ці 80% — це люди, які відбудували свої господарства майже без допомоги держави, внаслідок чого залізли в позики взяті під нечувано високі проценти при цілком іншій в 3 рази вищій кон'юктурі цін, що доля цих людей в матеріальних воєнних збитках була, порівняно до інших районів держави, найвища»⁵⁸. За роки економічної кризи частка західноукраїнського трудового селянства в національному доході значно зменшилася. Саме за цей рахунок держава виплачувала великі експортні премії, субвенції та борги. Лише іноземні компанії протягом

⁵² ІФОДА, ф. 2, оп. 9, спр. 610, арк. 103.

⁵³ Там же, спр. 459, арк. 5.

⁵⁴ Там же, спр. 610, арк. 103.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же, арк. 109.

⁵⁷ R. Jabłonowski. Wiejska ludność bezrolna, Warszawa, 1938, стор. 30.

⁵⁸ ІФОДА, ф. 2, оп. 9, спр. 610, арк. 110.

1924—1932 рр. одержали 3,5 млрд. злотих. Наживалися також і польські акціонерні товариства, які 1935 р. одержали 90,4 млн. злотих лише чистого прибутку, 1936 р.— 124,3 млн., а 1937 р.— уже 171,4 млн. злотих⁵⁹.

Таким чином, капіталістичні монополії встановили контроль над внутрішнім ринком і зосередили у своїх руках весь експорт сільсько-господарської продукції. Вони були знаряддям колоніального грабежу західноукраїнських земель, які внаслідок їх діяльності стали аграрно-сировинним придатком не лише Польщі, а й ряду інших імперіалістичних держав.

⁵⁹ История Польши, т. III, стор. 99, 367.

М. О. ГАРМАТЮК

ПОШИРЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ІДЕЙ НА ВОЛИНІ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ (1921—1923 рр.)

1921—1923 рр.— це роки боротьби трудящих мас Західної України за своє соціальне і національне визволення, проти антинародної політики буржуазно-поміщицької Польщі. Найвідсталішою частиною Польщі була тоді Волинь. 1921 р. 88,6% населення працювало в сільському господарстві, 16,8% — в промисловості¹. Основна маса селянства була малоземельною або безземельною. В селах панувала надзвичайна бідність. «В зайнятих польськими військами областях Волині, — писала газета «Комуніст», — люте страшний голод. Весь хліб вивезений польськими властями. Населення Володимиро-Волинського, Дубнівського і Луцького повітів харчується березовою корою та іншими домішками»².

Голод і злидні змушували сільську бідноту йти у міста, але й тут вона не знаходила роботи, поповнювала армію безробітних. Тисячі трудящих їхали на заробітки за кордон. 1922 р. емігрувало 93 тис. чол., а 1923 р. — 151 тис. Соціальне гноблення доповнювалося національним. Закривались українські школи, газети, корінне населення західноукраїнських земель не приймали на роботу до державних установ.

Трудящі Волині, як і всієї Західної України, очолювані комуністами, піднімалися на боротьбу. В ході її у містах і селах воеводства створювалися комуністичні осередки. Так, наприкінці 1921 — на початку 1922 р. в Луцьку виник осередок, одним з членів якого був мешканець с. Верхівки Луцького повіту С. П. Бардась — колишній командир одного з підрозділів Червоної Армії, учасник громадянської війни. У січні 1922 р. почала діяти парторганізація в с. Колоднічі Ковельського повіту, членами якої стали селяни-бідняки С. Л. Лаховський, Р. Р. Мичула та інші, в м. Ковелі. Організаторами комуністичних осередків у Рожиці були Р. З. Верба, Г. І. Мичик, К. І. Томашевич, у

¹ І. Заболотний. Нескорена Волинь, Львів, 1964, стор. 37.

² «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У і Харківського окружкому КП (б)У), 20 лютого 1921 р.

Володимиро-Волинському — В. І. Крайц, у с. Заболотцях — І. Т. Карась та ін.³

Наприкінці 1922 р. та на початку 1923 р. партійні організації діяли в ряді міст і сіл Луцького, Горохівського, Володимир-Волинського, Ковельського, Ровенського, Кременецького, Острозького, Сарненського, Дубнівського повітів.

Особливу увагу вони звертали на ідейне виховання своїх членів, а також трудящих мас. Важливою ланкою їх діяльності було поширення марксистсько-ленінських ідей шляхом широкої роз'яснювальної роботи серед трудового народу, розповсюдження політичної літератури і періодичної преси. Польські власті та їх буржуазно-націоналістичні прихвостні всіма силами перешкоджали проникненню передових соціалістичних ідей. Вони переслідували всіх тих, хто ніс ленінське слово в маси. Арешти, репресії, терор чекали комуністів на кожному кроці. Але мужні революціонери з честю виконали свій обов'язок. Вони йшли в народ, несли йому правду великих ідей Жовтня. Комуністи розповсюджували серед трудящих твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, газети, листівки. Так, комендант поліції XIII Волинської округи скаржився своєму начальству у Варшаві, що «більшовицька агітація взагалі і особливо в прикордонних повітах є значною»⁴. У серпні 1921 р. за комуністичну агітацію в Луцьку було розстріляно 6 українських робітників-активістів⁵.

Незважаючи на заборону і переслідування, ленінські праці доходили до своїх читачів, були могутньою зброєю в боротьбі проти польських окупантів.

Певну кількість літератури західноукраїнські комуністи одержували з Радянської України, більше її надходило з заходу через спеціальні прикордонні пункти. Значну допомогу в цій справі подавав ЦК КРПП. У травні 1921 р. він направив на Західну Україну 1750 примірників газети «Червоний штандар», ряд видань страйкового комітету Варшавського вузла, брошури «Платформа III Інтернаціоналу», «Держава пролетаріату», «Боротьба за волю, за землю і хліб», видання ППС-лівіці та ін.⁶ З Варшави і Львова привозили літературу спеціально виділені зв'язкові з Луцька⁷.

Важливу роль у поширенні ідей комунізму на західноукраїнських землях в цей період відіграла крайова підпільна організація КПСГ, а також її органи за рубезем — спочатку Закордонний комітет, а потім Закордонне бюро допомоги КПСГ у Відні. Вони організували видання партійної газети «Наша правда», серії книжок «Комуністична бібліотека КПСГ», молодіжного журналу «Наш стяг» та ін.⁸

Першими книжками з цієї серії вийшли праці В. І. Леніна «Держава і революція», «Чергові завдання Радянської влади», «Пролетарська революція і ренегат Каутський», біографія В. І. Леніна, а також «Маніфест II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу» та ін.⁹

1921 р. видавництво Закордонного бюро КПСГ у Відні організувало випуск «Бібліотечки комуністичної молоді». В її виданні вийшла промова В. І. Леніна «Завдання Спілки Комуністичної Молоді».

³ І. Заболотний. Назв. праця, стор. 49.

⁴ Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 1, оп. 2, спр. 13. арк. 2.

⁵ «Пролетарская правда», 24 серпня 1921 р.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 11, арк. 13.

⁷ І. Заболотний. Назв. праця, стор. 50.

⁸ А. Д. Ярошенко. Під ленінським прапором, Львів, 1961, стор. 62—63.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 371, арк. 4.

1923 р. львівське видавництво «Нова культура» випустило збірку лєнінських статей під назвою «Світогляд К. Маркса»¹⁰.

Комуністи поширювали серед трудящих праці Володимира Ілліча¹¹.

Значну роль в мобілізації мас на революційну боротьбу відіграла легальна і нелегальна комуністична преса. Пропаганда лєнінських ідей завжди була в центрі її уваги. Так, у нелегальній газеті «Наша правда» в період 1921—1922 рр. були опубліковані промови й уривки з виступів В. І. Леніна на III та IV конгресах Комінтерну, на Всеросійському конгресі металістів¹². Газета широко висвітлювала всі події на Волині. В одному з номерів вона розповіла про масове звільнення з роботи залізничників станцій Ровно, Здолбунове, Радзівилів, Оженин, в іншому — про арешти селян у Дубнівському, Ровенському та ще деяких повітах воеводства за їх виступи проти свавілля польських властей¹³.

Робилися спроби організувати випуск комуністичних видань безпосередньо на території Західної України. У січні 1922 р. вийшов перший номер легального журналу «Спартак», у передовій статті якого сказано: «Живемо на грані двох епох. Старий світ валиться і конає в агонії, новий народжується... Творцем нового світу стала пролетарська кляса, яка віками терпіла гніт, а розірвавши кайдани, творить велике революційне діло — здобуває кращу долю всім працюючим». В цей же період виходили легальні комуністичні газети «Робітнича трибуна», «Робітнича газета»¹⁴. На Волині розповсюджувались також радянські «Правда», «Известия»¹⁵, «Московские ведомости», «Пролетарская правда», «Вісті», «Більшовик-комуніст»¹⁶, «Комуніст»¹⁷. Тут були популярними прогресивні видання «Земля і воля», «Воля народу», «Нова культура». Вони пропагували ідеї Комуністичної партії, викривали брехливість націоналістичної пропаганди, роз'яснювали масам необхідність боротьби за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

Так, газета «Земля і воля»¹⁸ у 1922 р. опублікувала привітання В. І. Леніна V з'їздові РКСМ, IV конгресу Комінтерну, Петроградській Раді робітничих і червоноармійських депутатів та уривок з виступу Ілліча на XI з'їзді партії (березень 1922 р.), у березні 1923 р. — його статтю «Карл Маркс» під назвою «Начерк основ світогляду К. Маркса»¹⁹.

Основним завданням партійних організацій Волині в ідеологічній галузі була робота серед широких верств трудового населення, політичне виховання його шляхом розповсюдження марксистсько-лєнінської літератури, роз'яснення лєнінських ідей, залучення мас до революційної боротьби за возз'єднання з Радянською Україною.

Велику роль у розв'язанні цих завдань відіграли легальні про-

¹⁰ Видання творів В. І. Леніна на Україні. Бібліографічний покажчик, Харків, 1966, стор. 29.

¹¹ Л. Будникова, М. Бухало. Документи Волинського обласного державного архіву про вшанування пам'яті В. І. Леніна. — Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР, К., 1960, № 2, стор. 86.

¹² А. Д. Ярошенко. Назв. праця, стор. 63.

¹³ «Наша правда», 19 серпня, 1 жовтня 1921 р.

¹⁴ Й. Т. Цюх. Комуністична преса Західної України, Львів, 1966, стор. 68, 78.

¹⁵ М. Волянчук, В. Маланчук. Поширення марксистсько-лєнінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960, стор. 133.

¹⁶ ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 774, арк. 2, 3.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 52, арк. 40.

¹⁸ ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 774, арк. 3.

¹⁹ Блокнот агітатора, 1961, № 6, стор. 30—31.

гресивні організації та їх видання. Так, товариство «Просвіта» й гуртки Української соціал-демократичної партії з 1922 р. перейшли на революційну платформу, а пізніше злилися з організаціями КПЗУ (ліве, революційне крило УСДП). 1922—1924 рр. вони видавали в Луцьку прогресивні газети «Українське життя», «Селянська правда», «Селянська доля», «Наш шлях», «Наш стяг», «Голос праці». «Українське життя» почало виходити у Луцьку згідно з рішенням з'їзду Луцької повітової «Просвіти» 19 липня 1922 р. На його сторінках висвітлювались питання внутрішнього і зовнішнього життя країни. Так, восени 1922 р. в зв'язку з кампанією виборів до сейму і сенату газета розгорнула роз'яснювальну роботу серед трудящих, закликала їх віддати свої голоси за кандидатів, які будуть відстоювати інтереси мас. Тут вміщувалися матеріали про робітничий і селянський рух у Польщі і на Західній Україні, широко висвітлювалось життя Радянського Союзу, зокрема Радянської України. У редакції переховувалась нелегальна література, радянські газети «Вісті», «Пролетарская правда» та ін. Поліція пильно стежила за цим виданням та його відповідальним редактором М. Матієнком. У редакції проводились часто обшуки і конфіскації. Згодом газету було закрито, а М. Матієнка заарештовано. «На Ковельщині кожне село мало свого постійного дописувача до місцевої преси... Цей актив був використаний також для поширення часопису серед населення, організації допомоги політв'язням шляхом збору пожертв та розповсюдження політичної літератури»²⁰.

Газета «Селянська правда» розповідала про класові бої в країні, широко інформувала читачів про життя народів Радянського Союзу. У вересні 1923 р. її видання було заборонено, а відповідального редактора С. Дробана заарештовано. Революційні традиції «Селянської правди» продовжувала суспільно-політична й економічна газета «Селянська доля», що почала виходити у вересні того ж року.

І хоч всі прогресивні легальні газети, які видавались на Волині в той час, були закриті, вони відіграли значну роль у згуртуванні трудящих на революційну боротьбу за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

Ідеї марксизму-ленінізму, ідеї Жовтня піднімали народ на боротьбу проти гнобителів, за свою свободу і незалежність.

Перед комуністичними організаціями, що діяли в умовах підпілля, постало завдання очолити революційну боротьбу народних мас. Трудящі північної частини західноукраїнських земель, так званої «Червоної Волині», яка стала фортецею революційного руху, вписали чимало героїчних сторінок в історію свого краю.

Визначною подією в житті партійних, комсомольських організацій та всіх трудящих Волині було створення у 1923 р. Волинського окружного комітету КПЗУ та окружного комітету комсомолу.

Робітники, селяни, прогресивна інтелігенція Західної України, в тому числі й Волині, разом з усіма трудівниками Польщі відзначили шосту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Трудящі Волині, як і всіх західноукраїнських земель, сповнені мрій про краще майбутнє, під керівництвом комуністів гартували свої ряди для прийдешніх боїв. Їх мрії здійснилися у 1939 р., коли вони возз'єдналися в єдиній Українській РСР.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 16, арк. 79.

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ (1918—1920 рр.)

Трудящі західноукраїнських земель, що перебували в складі буржуазних держав, під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції посилили свою боротьбу за возз'єднання з Радянською Україною.

Уже в січні 1918 р. на зборах львівські страйкарі вітали «вільну, незалежну Українську Радянську Республіку»¹. Радехівський староста повідомляв намісника — представника австрійських властей у Галичині, що ґрунт для поширення більшовицьких ідей у повіті дуже сприятливий внаслідок безпосереднього сусідства району «з батьківщиною цих ідей, а також у зв'язку з відносинами, які об'єднують українське населення даного повіту з населенням по той бік кордону»². І дійсно, виступи трудящих Східної Галичини у першій половині 1918 р. показали, що вони сповнені рішимості добитися волі та землі.

Революціонізуючий вплив на трудящих західноукраїнських земель мали розповіді очевидців визвольної боротьби народів Росії — військовополонених і біженців, які повертались на батьківщину після підписання Брестського миру (багато з них брали активну участь у боротьбі за Радянську владу). Так, один австрійський чиновник вказував, зокрема, що «бідніше селянство легко піддається більшовицьким ідеям, які приносять ті, що повертаються з Росії в Східну Галичину»³. «Сотні тисяч військовополонених, — зазначав на VIII з'їзді РКП(б) В. І. Ленін, — з армій, що їх імперіалісти будували виключно в своїх цілях, пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком»⁴.

У зв'язку з наявними симптомами розпаду Австрійської імперії під ударами революційно-визвольного руху в Східній Галичині поживали діяльність буржуазно-націоналістична та революційно-демократична течії.

Першу представляли лідери різних буржуазних партій, що тісно співробітничали у парламенті з австро-угорською владою. Вони фактично виступали проти самовизначення краю, бо вважали, що українське питання можна розв'язати в рамках Австро-Угорської монархії. Друга виражала інтереси й прагнення трудового народу. Так, на вічі, що відбулося в Снятині 21 вересня 1918 р. за її активною участю, було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося, «щоб Східна Галичина і Буковина були прилучені до матері-України»⁵. Від імені трудящих Снятинщини цей документ підписав видатний український письменник В. Стефаник. Подібні резолюції було прийнято також на ві-

¹ В. Осечинський. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму, Львів, 1954, стор. 163.

² Там же, стор. 176.

³ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 129, оп. 1, спр. 248, арк. 13.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 136.

⁵ О. Ю. Карпенко. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. — З історії західноукраїнських земель, Збірник, вип. I, стор. 74.

чах у Товмачі, Збаражі, Станіславі, Жовкві, Надвірній, Коломиї та інших містах. На початку листопада 1918 р. Австро-Угорська монархія розпалась.

Про події, що розгорнулися на території Східної Галичини у листопаді 1918 р., чимало написали у 20—30-х роках фальсифікатори історичної правди — українські буржуазні націоналісти. Їх писанину ще й досі використовують поборники антикомунізму для ідеологічної диверсії проти СРСР.

Усі вони в своїх «дослідженнях» паплюжать боротьбу трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з Радянською Україною, ленінську національну політику, намагаються подати факти так, нібито ліквідація Австро-Угорської монархії у Східній Галичині була справою рук українських буржуазних партій.

Радянські історики переконливо, незаперечними доказами спростовують ці вигадки. Спираючись на великий фактичний матеріал, вони довели, що край пануванню Габсбурзької монархії у Східній Галичині, як і на інших територіях, що входили до складу Австро-Угорщини, поклали трудящі наперекір зрадництву й угодовству буржуазії. «Розвиток Жовтневої революції і розпад Австрії під натиском пролетаріату і гноблених національностей, — вказувалося у тезах ЦК КПЗУ, — дали можливість і західноукраїнським масам Галичини і Буковини прогнати австро-польську буржуазно-шляхетську владу»⁶.

Трудящі Східної Галичини були головною рушійною силою у боротьбі за ліквідацію соціального й національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною. Але «пролетаріат Західної України, — відзначав секретар ЦК КПЗУ В. Стасяк, — не посідав своєї більшовицької партії, здатної зірвати контрреволюційні плани української буржуазії та її соціал-демократичних помічників і повести під своїм керівництвом національно-визвольну боротьбу до кінця, на зразок того, як зробив український народ по другий бік Збруча на великій Україні»⁷. Це одна з найважливіших причин захоплення влади у краї буржуазією.

Створення буржуазної держави західноукраїнські трудящі зустріли холодно. Це визнавали навіть націоналістичні історики. Так, О. Кузьма писав, що вже у перші дні робітники недвозначно виявляли свій ворожий настрій до буржуазно-націоналістичної держави, а до армії ставилися байдуже⁸. Адже буржуазні діячі спрямували свої зусилля в першу чергу на придушення революційного руху трудящих, а не на вирішення назрілих проблем внутріполітичного та господарського життя. Зокрема, уже наказ № 1 від 10 листопада 1918 р. вимагав від державної жандармерії «звертати особливу увагу на більшовицький рух і про всі його прояви негайно повідомляти командування»⁹.

Однак трудящі, швидко розпізнавши класову суть буржуазно-націоналістичного уряду, під керівництвом комуністів рішуче стали на шлях революційної боротьби і за прикладом російського пролетаріату створили свої органи влади — Ради. Так, 26 листопада 1918 р. на Стебницькому солеварному заводі почала діяти перша на західноукраїнських землях робітнича Рада. В січні-лютому 1919 р. виникають солдатські Ради у Станіславі (частини УГА), Стрії, а також у Коломиї (українські січові стрільці)¹⁰. Наприкінці березня 1919 р. на ро-

⁶ Тези ЦК КПЗУ. 9-річчя Радянської влади на Західній Україні, К., 1929, стор. 1—2.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 212, арк. 150.

⁸ О. Кузьма. Листопадові дні 1918 р., Львів, 1931, стор. 81.

⁹ ЛОДА, ф. 129, оп. 1, спр. 72, арк. 13.

¹⁰ Під прапором Жовтня. Збірник документів, Львів, 1957, стор. 107, 108, 111.

бітничо-селянському з'їзді у Станіславі було створено Центральну Раду робітничих депутатів¹¹.

Широкого розмаху набрала збройна боротьба трудящих Східної Галичини. Добре висвітлено в історичній літературі Дрогобицьке повстання 14—15 квітня 1919 р., яскравим виявом революційної збройної боротьби трудящих були також повстання підрозділу УГА у Старому Селі (лютий 1919 р.) та гарнізону Золочева (5—6 березня), солдати якого розстріляли частину офіцерів і визволили з місцевої тюрми заарештованих¹². У березні 1919 р., згадував колишній активний член КПЗУ І. М. Сірко, в Галичині проходили місцеві з'їзди робітників і селян, де під впливом комуністів, «як правило, виносились рішення про негайне возз'єднання Галичини з Радянською Україною»¹³.

Таким чином, у 1919 р. революційний рух трудящих краю під впливом Жовтня набув масового характеру, свідченням чого є діяльність Рад і створення Комуністичної партії Східної Галичини. З того часу українській буржуазії з її партіями (їх лідери представляли «народ» в уряді ЗУНР) протистояли трудящі на чолі з комуністами. ЦК КПЗУ у листі (1930 р.) до всіх парторганізацій краю підкреслював, що робітники і селяни Західної України під впливом Жовтня «розпочали нову добу в революційній боротьбі за класове і національне визволення, добу революційних боїв за Радянську Західну Україну, об'єднану з цілою Радянською Україною. Вони одночасно боролися за класове визволення, за землю для працюючих, фабрики для робітників. Таким був зміст і суть прагнень працюючих мас Західної України в боротьбі 1918—1919 рр.»¹⁴.

Українські буржуазні націоналісти та їх епігони на Заході твердять, що причиною поразки ЗУНР було «втручання більшовиків»¹⁵. Цей брудний наклеп щодо миролюбної політики Радянських республік спростовують факти. З листопада 1918 р. до червня 1919 р. трудящі Східної Галичини вели запеклу боротьбу проти інтервенції буржуазно-поміщицької Польщі. «Оборонна війна українського народу проти польського імперіалізму,— вказував В. Стасяк,— була тоді війною справедливою в інтересах трудящих мас Західної України і Польщі, посідала всі ознаки визвольної війни за національну свободу Західної України проти імперіалістичних загарбників, що на своїх багнетах несли національне поневолення українському народові, звірства окупаційної політики, пацифікаційний режим, тортури і шибениці в інтересах шляхетських капіталістів і магнатів—Радзивілів, Потоцьких і Сапегів»¹⁶. Польща спільно з міжнародним імперіалізмом хотіла використати загарбану українську територію як плацдарм для війни проти Країни Рад.

25 червня 1919 р. Верховна Рада Антанти на пропозицію державного секретаря США Лансінга ухвалила рішення про окупацію Східної Галичини польськими військами. Представник Сполучених Штатів так «обгрунтовував» необхідність передачі її полякам: «Повинно бути визнано, що 60 процентів даного населення є неписьменними і, значить, нездатними до того, щоб отримати право на самовизначення. Перш ніж воно дозріє до рівня автономії, йому необхідно мати час для освіти. Кровним родством воно зв'язане з українцями, проте, здається, що воно більш схильне до поляків через відносно більшу ста-

¹¹ Під прапором Жовтня. Збірник документів, Львів, 1957, стор. 122.

¹² Дрогобицьке повстання, Львів, 1929.

¹³ КПЗУ — організатор революційної боротьби, Львів, 1958, стор. 26.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 148, арк. 75.

¹⁵ Україна. Коротка енциклопедія, т. I, Торонто, 1963, стор. 779.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 212, арк. 150.

більність уряду Польщі в порівнянні з урядом України (Лансінг мав на увазі уряд Петлюри. — Є. Г.)»¹⁷.

В той же час уряд Радянської України, вірний принципам самовизначення народів, з метою відстояти незалежність трудящих Східної Галичини пропонував зунрівцям допомогу в боротьбі з польською агресією. Однак вони відкинули цю пропозицію і замість того, щоб посилити військові дії проти пілсудчиків, втяглися в антирадянську авантюру разом з залишками розгромлених петлюрівських банд.

Таким чином, трудящі Східної Галичини не відстояли свою незалежність у боротьбі з інтервентами лише внаслідок зради їх інтересів урядом ЗУНР та втручання міжнародного імперіалізму.

Окупація Східної Галичини буржуазно-поміщицькою Польщею зумовила дальше зростання революційно-визвольного руху в краї. Під керівництвом КПСГ трудящі повели вперту боротьбу за соціальне й національне визволення. Це питання ґрунтовно досліджене істориками¹⁸. Комуністи від імені свого народу висловлювалися за возз'єднання з Радянською Україною. Так, відомий діяч КПСГ І. Кулик напередодні галицької партійної конференції у Києві (квітень 1920 р.) в статті для «Галицького комуніста» писав: «Галичина — це не чужий якийсь край, а невід'ємна частина України, лише тимчасово окупована ворогом, і перша галицька конференція мусить ще раз підкреслити нерозривну єдність пролетарів Східної Галичини і Буковини з пролетарями решти робітничо-селянської України»¹⁹.

Комуністи Східної Галичини вважали свою партію складовою частиною КП(б)У. Так, коли в липні-серпні 1920 р. Червона Армія визволила від окупації 20 повітів, де було проголошено Радянську владу, перший Пленум ЦК КПГ ухвалив рішення, в якому говорилося: «Не передрішуючи державних взаємовідносин Галичини і України, ЦК КПГ констатує свою фактичну підлеглість в ідейному і організаційному відношенні ЦК КП(б)У»²⁰.

У визволених повітах створювалися тимчасові органи Радянської влади. Галревком — центральний тимчасовий уряд, використовуючи досвід Радянських республік, здійснив націоналізацію підприємств та конфіскацію земель великих власників. Вживалися заходи щодо поліпшення матеріального добробуту трудящих. Все це посилювало прагнення галичан до возз'єднання з своїми братами.

Проте сталося так, що Червона Армія в серпні 1920 р. змушена була залишити Східну Галичину, яку знову окупували польські імперіалісти. Але, незважаючи на короткочасне існування там Радянської влади (понад 2 місяці), західноукраїнські трудящі на власному досвіді переконалися в її перевагах над експлуататорським ладом. З того часу трудящі краю не припиняли боротьби за своє соціальне й національне визволення. Так, один з активних діячів революційного руху в Східній Галичині В. І. Малишевський вказував, що «зерна, які за короткий час посіяла Радянська влада, потрапили в добре підготовлений ґрунт»²¹.

¹⁷ В. Маланчук. Історія однієї зради, Львів, 1958, стор. 59.

¹⁸ Нариси історії Львова, Львів, 1956; І. Богодист. Боротьба трудящих Галичини за Радянську владу в 1918—1920 рр., Львів, 1952; П. Йова. Боротьба трудящих Зах. України за возз'єднання з Радянською Україною, Львів, 1954; Є. М. Галушко. Нариси історії КПЗУ, Львів, 1965; та ін.

¹⁹ «Галицький комуніст», 22 квітня 1920 р.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 458, арк. 48.

²¹ За владу Рад, Львів, 1957, стор. 132.

Повідомлення

ВИКОРИСТАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ, БОЙОВИХ І ТРУДОВИХ ТРАДИЦІЙ В ІДЕОЛОГІЧНІЙ РОБОТІ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ СЕРЕД ПРАЦІВНИКІВ МОРСЬКОГО ФЛОТУ (1959—1965 рр.)

О. Д. ГОРБУЛ

Комуністична партія, створена В. І. Леніним, завжди вважала одним з найголовніших напрямків своєї діяльності формування марксистсько-ленінського світогляду трудящих, озброєння їх революційною теорією, вироблення у радянських людей комуністичної ідейності й переконаності. Без виховання людини, безмежно відданої своїй соціалістичній Вітчизні, без глибокого засвоєння нею норм і принципів комуністичної моралі й усвідомлення високого обов'язку працювати на благо суспільства — не можна побудувати комунізму. «Держава сильна свідомістю мас... — говорив В. І. Ленін, — коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»¹. Але це — не дія самопливу, а результат цілеспрямованої ідеологічної роботи, яку проводить Комуністична партія Радянського Союзу. Вказуючи на роль її ідейного впливу, В. І. Ленін ще в перші роки Радянської влади зазначав, що перевиховати маси може тільки агітація і пропаганда, тісно зв'язана з господарським і політичним життям держави². Як вказується в рішеннях XXII з'їзду КПРС, «дальше підвищення рівня і посилення ідеологічної роботи становить одне з основних завдань партії, найважливішу умову успіху всієї її практичної діяльності»³. Це завдання зумовлюється насамперед закономірностями комуністичного будівництва, його гігантськими масштабами, необхідністю піднесення трудової і політичної активності трудящих, виховання нової людини — будівника світлого майбутнього. В нових умовах дедалі зростає також значення теорії наукового комунізму в розвитку суспільства, політичному загартуванні мас, що диктується загостренням ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом.

Виходячи з поставлених завдань, партійні організації України в роки семирічки вдосконалювали форми і методи ідеологічної роботи з тим, щоб підняти рівень ідейного виховання трудящих. Серед великого арсеналу засобів впливу на свідомість радянських людей надзвичайно важливу роль відіграє уміле використання, славних революційних, бойових і трудових традицій нашої партії і народу, досвіду

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 220.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 332.

³ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 298.

минулих поколінь, збагаченого в ході розгорнутого комуністичного будівництва в Радянській країні. Значення такого виховного методу неодноразово підкреслював В. І. Ленін: «...молодим робітникам потрібен досвід старих *борців* проти гноблення й експлуатації, борців, які провели багато страйків, брали участь в ряді революцій, умудрені революційними традиціями і широким політичним кругозором»⁴.

Творчо розвиваючи думку К. Маркса про традиції пролетаріату як дійову зброю у битві з старим світом, В. І. Ленін писав, що кращі зразки боротьби робітничого класу «повинні бути нам маяком в справі виховання нових поколінь борців»⁵. Тут, відзначав Володимир Ілліч, важливе місце належить знайомству молоді з біографіями видатних революціонерів, бо на їх прикладі вона вчитиметься «як треба жити і діяти всякому свідомому робітникові»⁶.

Риси пролетарського революціонера, його ненависть і непримиренність до класових ворогів, безмежна відданість партії, справі визволення трудящих, глибока віра в торжество комунізму, героїзм, самопожертва — найкращий взірець для кожної радянської людини. Таким є образ безсмертного Леніна. Про його велич яскраво сказано в зверненні ЦК РКП(б) «До партії, до всіх трудящих» у січні 1924 р.: «Все, що є в пролетаріаті дійсно великого і героїчного — безстрашний розум, залізна, незламна, наполеглива, всеперемагаюча воля, священна смертельна ненависть до рабства і гноблення, революційна пристрасть, що рухає горами, безмежна революційна віра в творчі сили мас, величезний організаційний геній, — все це знайшло своє чудове втілення в Леніні, ім'я якого стало символом нового світу від заходу до сходу, від півдня до півночі»⁷.

Всебічний показ боротьби партії, всього радянського народу за втілення в життя великих заповітів Леніна, висвітлення його історичної ролі як геніального мислителя, революціонера, глибоке розкриття значення марксизму-ленінізму для революційних перетворень є головним змістом виховної діяльності партійних організацій.

Безмежна народна любов і повага до засновника Комуністичної партії і першої в світі робітничо-селянської соціалістичної держави, вождя міжнародного комуністичного і робітничого руху запалює радянських людей на славні звершення. Прагнення постійно радитись з ним, вчитися у нього жити, працювати і боротися за комунізм виявляється у постійно зростаючому інтересі трудящих до життя і діяльності Ілліча, до вивчення його геніальних праць.

Серцевину ідеологічної роботи в масах становить вивчення марксистсько-ленінської теорії, історії КПРС, революційної боротьби нашого народу, внутрішньої і зовнішньої політики партії та уряду.

Особливо важливе значення має політична підготовка тих радянських людей, які в силу специфічних умов своєї роботи часто бувають за кордоном, де знайомляться з так званим «вільним світом». Вони, опинившись, так би мовити, на передньому краї боротьби двох ідеологій — буржуазної і соціалістичної, стають об'єктом буржуазної пропаганди. Але їй протистоять високі моральні якості палких патріотів Радянської Батьківщини: ідейна загартованість, вірність ідеалам соціалістичної революції, безмежна відданість народові, славній партії комуністів, уміння дати нищівну відсіч ворожій ідеології. Виховання

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 362.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 46.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 322.

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 753.

цих рис є одним з головних завдань партійних організацій морського флоту. Адже радянські моряки повинні бути не лише добрими фахівцями своєї справи, але й полум'яними пропагандистами соціалістичного ладу, невтомними бійцями за перемогу ідеалів комунізму. Зокрема це стосується працівників морського транспорту. В роки семирічки систематично перебували за рубежем 20 тис. працівників Чорноморського пароплавства⁸. Виступаючи повпредами Батьківщини Леніна в зарубіжних країнах, вони виконували і виконують важливий інтернаціональний обов'язок.

Як вчив В. І. Ленін, метою політичної освіти є виховання справжніх комуністів⁹. Протягом 1959—1965 рр. кількість слухачів у цій системі значно зросла. Вивчення ленінізму в нашій країні стало життєвою потребою мільйонів. Якщо в 1958/59 навчальному році в політгуртках і семінарах на Україні навчалось 1 555,6 тис. чол.¹⁰, то в 1961/62 — вже 4 585 тис.¹¹, а в 1965 р. — понад 7 млн. чол.¹² Все більше працівників морського флоту вивчало марксистсько-ленінську теорію. У 1963 р. на судах Чорноморського пароплавства їх було близько 17 тис. чол., тобто кожен другий моряк оволодівав основами політичних знань¹³.

Прагнучи повніше і краще задовольнити дедалі зростаючий інтерес до безцінної спадщини В. І. Леніна, партійні організації морського транспорту створювали, крім політгуртків і семінарів, філіали вечірніх університетів марксизму-ленінізму, теоретичні семінари з окремих проблем, політичні клуби молоді, університети молодого марксиста, проводили конференції, дискусії і диспути, ленінські читання. Значного поширення набули гуртки по вивченню біографії В. І. Леніна, що активно діяли в сітці партійної і комсомольської політосвіти.

Велика увага приділяється організації самостійної роботи слухачів над творами класиків марксизму-ленінізму, матеріалами з'їздів і пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України. В Одеській області у 1964/65 навчальному році свої знання шляхом самостійної освіти збагачувало 73 083 чол.¹⁴ На допомогу їм тут було організовано 35 циклів лекцій, проведено чимало теоретичних конференцій, виділено 209 досвідчених консультантів¹⁵. 289 лекцій, прочитаних у парторганізаціях Дунайського пароплавства в 1965 р., присвячувалось окремим працям В. І. Леніна та проблемам марксистсько-ленінської теорії. Особливого значення надавалось пропаганді рішень жовтневого (1964 р.) і наступних пленумів ЦК КПРС¹⁶. Вже в першому році семирічки кількість самостійно вивчаючих марксизм-ленінізм у Херсонській області зросла проти попереднього року на 26%¹⁷. В цілому по Україні в 1964/65 навчальному році було охоплено цією формою навчання понад 2,4 млн. чол.¹⁸

Перебудова системи політосвіти, здійснена ЦК КПРС у 1965 р., сприяла глибокому засвоєнню слухачами марксистсько-ленінської теорії.

⁸ За идейную убежденность человека, Одесса, 1967, стор. 22.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 328.

¹⁰ «Партийная жизнь», 1960, № 17, стор. 8.

¹¹ «Комуніст України», 1962, № 9, стор. 26.

¹² Идеологична робота партійних організацій України в роки семирічки, К., 1966, стор. 4.

¹³ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 10868, оп. 11, од. зб. 14, арк. 14.

¹⁴ Там же, ф. 11486, оп. 2, од. зб. 60, арк. 85.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Архів парткому Дунайського пароплавства. Протокол 9-ї партконференції Дунайського пароплавства від 6 січня 1966 р., арк. 21.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 136, арк. 194.

¹⁸ «Комуніст України», 1964, № 12, стор. 22.

Постійно дбаючи про дальше розгортання лекційної пропаганди, домагаючись кількісного і якісного зростання рядів лекторів, партійні організації залучали до участі в ній найбільш підготовлених і здібних товаришів.

За станом на 1 січня 1964 р. при партійних організаціях промислових і транспортних підприємств Одещини працювало 480 позаштатних лекторів і 898 доповідачів, силами яких в 1963 р. проведено 25 325 виступів перед трудящими. В 1960 р. при парткомітеті морського транспорту м. Одеси та на судах Чорноморського пароплавства діяло 154 групи, які об'єднували 680 доповідачів. У другому півріччі 1963 р. для працівників промисловості й транспорту Одеської області було прочитано з найважливіших питань політичної освіти 8 358 лекцій і доповідей¹⁹.

Пропаганді революційних, бойових і трудових традицій приділяло увагу товариство «Знання». В 1959 р. його відділення було створено в Чорноморському пароплавстві, а в 1965 р. організації товариства та групи, які налічували понад 600 вчених, спеціалістів морського флоту, інженерно-технічних працівників, новаторів виробництва, виникли вже на всіх судах цього басейну²⁰.

Значного поширення тут набули в 1959—1965 рр. відкриті тематичні партійні й комсомольські збори, присвячені революційним традиціям, обговоренню окремих праць В. І. Леніна, питань стратегії і тактики комуністичної партії, міжнародного комуністичного руху, проблем марксистсько-ленінської теорії. В більшості партійних і комсомольських організацій Чорноморського і Дунайського пароплавств було проведено збори на теми: «Роби життя по Леніну», «Життя Леніна — великий приклад для молоді», «Звіряй свій кожний крок по Іллічу», та ін. Виступаючи перед екіпажем теплоходу «Владивосток» Дунайського пароплавства, комуністи Шрамков, Дубовий, Банделюк, Безноско та багато інших вели хвилюючу розмову про ленінську принципиовість, вимогливість до себе й інших, непримиренність, коли йшлося про недоліки. Доповідачі підкреслювали велику скромність вождя, його чуйне ставлення до людей праці та ненависть до експлуататорів²¹. В рішенні зборів, проведених на цю ж тему партійною організацією теплоходу «Березники» Чорноморського пароплавства, говорилося: «Ми, комуністи, комсомольці, безпартійні члени екіпажу теплоходу «Березники» вважаємо необхідним повсякчас звіряти своє життя, виробничі і громадські справи з Леніним...» Учасники відкритих партійних зборів «Роби життя по Леніну» ухвалили їх проводити щорічно в день пам'яті вождя, та на честь річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції²².

Поряд з цим велике значення у вихованні моряків на революційних традиціях мали вечори, лекції, бесіди, доповіді, присвячені видатним революціонерам та діячам Комуністичної партії і Радянської держави. Комуністи теплоходу «Горький» Чорноморського пароплавства в 1959 р. організували цикл лекцій і доповідей про М. І. Калініна, С. М. Кірова, Ф. Е. Дзержинського та інших полум'яних більшовиків-ленінців²³. В партійних організаціях м. Жданова систематично прово-

¹⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11486, оп. 2, од. зб. 59, арк. 42; ф. 11, оп. 73, од. зб. 131, арк. 55.

²⁰ Под флагом Родины, Одесса, 1967, стор. 437.

²¹ Архів парткому Дунайського пароплавства. Протокол 9-ї партконференції Дунайського пароплавства від 6 січня 1966 р., арк. 15.

²² «Моряк», 12 червня 1965 р.

²³ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 73, од. зб. 45, арк. 158.

дилися зустрічі учасників революційних подій і ветеранів праці з молоддю²⁴.

Про бойові традиції молодь дізнається під час походів по місцях боїв, екскурсій в історичні музеї, перегляду та обговорення кінофільмів, де оспівано безсмертні подвиги кращих синів і дочок радянського народу. Чорноморський флот та порти Чорноморсько-Азовського басейну є свідками вічно живих революційних і бойових традицій, початок яких поринає в сиву давнину. В пам'яті народній ніколи не згасне подвиг моряків легендарного броненосця «Потьомкін», що за визначенням В. І. Леніна, «лишився неперепоною територією революції»²⁵. Партійні організації морського транспорту взяли активну участь у підготовці до 60-річчя цього повстання. На честь його в Одесі було споруджено величний пам'ятник потьомкінцям²⁶.

Широко відомі подвиги моряків-чорноморців у дні Великої Вітчизняної війни. На прикладі героїських екіпажів теплоходів «Львов», «А. Серов», «Николаев», танкера «Ялта», криголама «Владимир Ильич» та інших, партійні організації виховують у моряків мужність, вірність прапоріві Батьківщини, своєму обов'язку²⁷.

Вихованню молоді на бойових традиціях сприяють і зустрічі з Героями Радянського Союзу, учасниками громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Цікавими були розповіді колишніх кремлівських курсантів — вартових великого Леніна, які виступили на вечорі в Одеському морському училищі технічного флоту. Спогадами поділилися з молоддю генерал-майор запасу А. Н. Крилов, полковник запасу М. Д. Копилов, персональний пенсіонер В. Н. Хамзов і майор запасу К. І. Прутчиков²⁸. Серед запрошених на збори молодих моряків теплохода «Армения» був бойовий капітан Д. В. Кнаб, який під час війни командував суднами «Красногвардеец» і «Кубань»²⁹. Вечір зустрічі з учасниками героїчної оборони Одеси А. Л. Медовим і Т. П. Тонировцем відбувся на пароплаві «Иркутск»³⁰, а в портовому клубі міста перед моряками із спогадами про початок Великої Вітчизняної війни виступив Герой Радянського Союзу, полковник запасу, колишній прикордонник О. К. Костянтинов³¹. На танкері «Черновцы» про героїчні дні Великої Вітчизняної війни розповів на зустрічі з молоддю учасник оборони Севастополя, колишній військовий моряк, другий механік теплоходу т. Бойко³². Протягом 1963 р. на Україні було проведено 10 тис. зустрічей з Героями Радянського Союзу та учасниками Великої Вітчизняної війни³³.

Спрямовуючи військово-патріотичне виховання моряків, партійні організації постійно дбали про розгортання роботи флотських організацій ДТСААФ. Заходи в цій галузі обговорювались на пленумах і бюро обкомів, міськкомів та райкомів партії, на засіданнях бюро та партійних зборах. Так, протягом 1963 р. лише партком морського

²⁴ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2418, арк. 256.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 509.

²⁶ «Моряк», 4 січня 1966 р.

²⁷ Там же.

²⁸ «Знамя коммунизма», 10 березня 1965 р.

²⁹ «Моряк», 13 травня 1965 р.

³⁰ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 10868, оп. 13, од. зб. 21, арк. 20.

³¹ «Чорноморська комуна», 14 березня 1961 р.

³² «Моряк», 25 липня 1959 р.

³³ Г. Т. Резников. Деятельность КПСС по воспитанию советских людей в духе постоянной готовности к защите социалистической Родины (1961—1965 гг., на материалах УССР). Автореферат. Харьков, 1967, стор. 10.

транспорту м. Одеси обговорював ці питання кілька разів³⁴. Велику роботу по розгортанню військово-патріотичного виховання молоді здійснив ЦК ЛКСМУ і комсомольські організації республіки. В 1962 р. ЦК ЛКСМУ разом з Республіканським комітетом ДТСААФ провів республіканську естафету, присвячену 40-річчю шефства комсомолу над Чорноморським флотом.

Виконуючи завдання по «вихованню нової людини, яка гармонійно поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість»³⁵, партійні організації всіляко розвивали у трудящих почуття любові до своєї Вітчизни, радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Виховання любові і поваги до праці, до свого судна — частини великої Батьківщини, до його традицій, гордості за свій радянський флот — важливе відповідальне завдання.

В Чорноморському, Азовському та Дунайському пароплавствах чимало суден носять імена видатних революціонерів і діячів нашої країни і міжнародного комуністичного руху, зокрема Фелікса Дзержинського, Моріса Тореза, Отто Гротевольа, легендарних полководців громадянської війни М. В. Фрунзе, Г. І. Котовського, В. І. Чапаєва, героїв Великої Вітчизняної війни — Василя Порики, Федора Полетаєва, космонавтів Юрія Гагаріна, Валентини Терешкової. Багато кораблів названо на честь республік і міст Радянського Союзу і країн соціалістичної системи. В 1964 р. лише на Чорному морі і Дунаї 200 суден носили назви міст СРСР³⁶. Виховуючи у моряків патріотичні почуття, партійні організації створювали літописи кораблів, влаштовували збори і вечори на тему «Судно — твій дім», «Героїчні традиції флоту», «На борту славне ім'я», проводили лекції і бесіди, організовували суднові музеї, кутки, виготовляли стенди, альбоми і плакати, які розповідали про трудовий та бойовий шлях екіпажу. Особливе значення мали зустрічі з рідними і близькими тих, чиї імена носять кораблі. Постійний зв'язок підтримують моряки танкера «Федор Полетаєв» з сім'єю героя. В італійському порту Генуї на міському кладовищі Кампо Санто ніколи не в'януть квіти на могилі Героя Радянського Союзу і Національного героя Італії Федора Полетаєва. Екіпаж кожного радянського судна, що прибуває в цей порт, обов'язково віддає шану пам'яті мужнього радянського офіцера³⁷.

Екіпаж танкера «Федор Полетаєв» щоразу тепло зустрічає на борту членів сім'ї відважного партизана. Моряки передали їм три пам'ятні золоті медалі з зображенням Федора Полетаєва, відлиті на заводі «Ансальдо» в Італії, де будувалось судно, розповіли про свою роботу, зустрічі з бойовими друзями героя, подарували його рідним пам'ятну вазу³⁸. На танкері проводились тематичні вечори: «Герої не вмирають», «Партизан Поетан», «На Батьківщині героя». Комсомольці обладнали музейний куток Федора Полетаєва. Суднові поети — матрос Анатолій Лагно і лікар Д. Баштанар — присвятили йому свої вірші³⁹. Ім'я патріота навечно занесено до суднової ролі. Зустрічі моряків-чорноморців з дружиною, сином і дочкою Федора Полетаєва відбулися в Будинку дружби при Палаці культури моряків ім. О. М. Го-

³⁴ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 10868, оп. 11, од. зб. 13, арк. 1—84.

³⁵ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. III, К., 1962, стор. 300.

³⁶ «Правда України», 29 серпня 1964 р.

³⁷ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 73, од. зб. 149, арк. 29; ф. 10868, оп. 11, од. зб. 14, арк. 28.

³⁸ «Чорноморська комуна», 10 червня 1964 р.

³⁹ «Моряк», 3 липня 1965 р.

рького в Одесі, на танкері «Бугульма» в порту Генуї⁴⁰ та багатьох інших суднах. Хвилюючими були зустрічі команди танкера «Григорій Ачканов» з дружиною полум'яного більшовика-ленінця, екіпажу турбохода «Хирург Вишневський» з сином та онуком видатного хірурга⁴¹. Дружина безстрашного бійця революції Ф. Е. Дзержинського надіслала для суднового музейного куточка, створеного на теплоході «Феликс Дзержинський», рідкісні фотографії, книги⁴². Подібні кутки обладнано на теплоході «Юрій Гагарин», «Металург Байков»⁴³ та багатьох інших суднах Чорноморського і Дунайського пароплавств.

Важливою формою виховання моряків на революційних, бойових і трудових традиціях є дружні зв'язки працівників морського транспорту і трудящих тих міст, на честь яких названо судно. Постійний обмін делегаціями, соціалістичне змагання, рапорти про трудові перемоги, листування між екіпажами суден і колективами підприємств, колгоспів, радгоспів, учбових закладів, між передовиками і новаторами виробництва служать справі виховання трудящих у дусі радянського патріотизму, дружби народів та пролетарського інтернаціоналізму.

Багаторічна дружба зв'язує екіпаж танкера «Пенза» з жителями міста Пенза. Щороку радо зустрічають вони делегацію моряків танкера. Дорогим гостям показують нові будови, вулиці і підприємства, розповідають про життя і культурний відпочинок, влаштовують зустрічі з передовими колективами. В свою чергу щоліта 10 кращих учнів Пензи преміюються поїздкою до Одеси. Вони бажані гості на танкері, ходять з моряками в рейси по Чорному морю⁴⁴. З кожним роком міцніють зв'язки танкера «Черновцы» з містом Чернівці⁴⁵. Багата традиціями дружба трудящих Можайська й екіпажу теплоходу «Можайск», молоді горьківського заводу «Красное Сормово» і моряків судна «Горький», команди танкера «Людиново» та трудящих міста Людиново, робітників Львівського телевізорного заводу і моряків теплохода «Иван Франко» та ін.⁴⁶

Позитивно впливають на виховання моряків у дусі героїчних трудових традицій широкі шефські зв'язки чорноморців, азовців і дунайців з колективами робітників радгоспів і колгоспниками Одеської та Донецької областей. В роки семирічки працівники Чорноморського пароплавства шефствували над 17 колгоспами Фрунзенського району Одеської області⁴⁷. Крім берегових організацій, шефські зв'язки встановили понад 60 екіпажів морських суден. Колгоспам подавалася допомога в ремонті сільгосптехніки, в електрифікації, механізації господарств, виконанні окремих сільськогосподарських робіт, а також у проведенні партійно-політичної і агітаційно-масової роботи. Так, у 1961 р. працівники Чорноморського пароплавства допомогли колгоспам Фрунзенського району в будівництві 13 тваринницьких ферм, а також відремонтували 236 комбайнів, 51 трактор, виготовили 2950 комплектів деталей для тракторних причепів. В сільгоспартілях Старо-Козацького і Білгород-Дністровського районів відремонтовано 20 тракторів, 20 комбайнів, 50 плугів, 105 сівалок, понад 100 борін і

⁴⁰ «Правда Украины», 29 серпня 1964 р.; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 10868, оп. 11, од. зб. 14, арк. 28.

⁴¹ «Чорноморська комуна», 4 вересня 1963 р.

⁴² Под флагом Родины, стор. 442.

⁴³ «Моряк», 8 лютого 1966 р.

⁴⁴ «Правда Украины», 29 червня 1964 р.

⁴⁵ «Знамя коммунизма», 7 січня 1964 р.

⁴⁶ Под флагом Родины, стор. 441.

⁴⁷ Там же, стор. 431.

культиваторів, виготовлено 8700 деталей для них⁴⁸. За 6 місяців 1962 р. в селах Фрунзенського району було прочитано понад 300 лекцій і бесід в клубах та на польових станах, подано допомогу в будівництві клубів і обладнанні кіноустановок. Багато колгоспів одержало в подарунок від моряків велику кількість книг. Екіпаж пасажирського пароплава «Петр Великий» зв'язує міцна дружба з членами артіль «Слава» Овідіопольського району. Вони дружно працюють на лавах, разом відпочивають. Моряки виготовили деталі механічного пристрою для доїння корів, подарували колгоспній бібліотеці 150 книг художньої літератури. В кожному рейсі на борту пароплава здійснюють прогулянку 5—6 кращих трударів села, рекомендованих правлінням та партійною організацією⁴⁹.

Великою подією в житті робітників радгоспу «Портовский» було свято Серпа і Молота, проведене в 1965 р. разом з шефами — працівниками Азовського управління вуглерудовозного флоту⁵⁰. Шефські зв'язки між моряками і трудівниками сільського господарства стали доброю традицією, вони служать великій справі розвитку взаємин між містом та селом, зміцненню союзу робітників і селян.

Поштовхом до прояву нових традицій в період розгортаного будівництва комунізму стали рішення XXII та XXIII з'їздів КПРС. «Перетворення в життя великих марксистсько-ленінських ідей, — вказувалося у звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їзду партії, — нерозривно зв'язане з живою творчістю найширших народних мас, їх активною участю в комуністичному будівництві, а це досягається великою цілеспрямованою організаторською і ідейно-виховною роботою партії»⁵¹.

В роки семирічки партійні організації України надавали серйозного значення трудовому вихованню мас, розвитку славних традицій робітничого класу і колгоспного селянства. Найповніше вони втілювалися в житті колективів комуністичної праці та тих, хто включився у боротьбу за це почесне звання. Використавши все краще, властиве різним формам соціалістичного змагання, втіливши в собі риси найвищої моралі — комуністичної, учасники нового руху поклали початок органічному поєднанню трудової діяльності і побуту, праці, відпочинку, інтересів виробничого колективу і сімейних відносин.

Наприкінці семирічки в русі за комуністичне ставлення до праці серед працівників морського флоту взяли участь лише в Азовському управлінні понад 5 тис. чол.⁵², а за звання ударників і бригад комуністичної праці Чорноморського пароплавства боровся кожний четвертий⁵³.

Будь-яке судно Чорноморського та Дунайського пароплавства, як і кожен куточок нашої неосяжної Батьківщини — це жива історія боротьби і перемог радянського народу.

Повагою до славної долі кораблів, їх трудових традицій пройнята турбота партійних організацій про створення музеїв та музейних кутків історії морських суден. Так, наприклад, на теплоході «Свердловск» обладнано куточок, де в експонатах зафіксована трудова біографія танкера. Про це розповідають любовно виготовлені фотоальбоми. За 11 років плавання пройдено 820 тис. миль, перевезено 1940 тис. т вантажів, з них 24 300 т надпланових. Судно побувало в портах

⁴⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2356, арк. 35.

⁴⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 82, од. зб. 69, арк. 5.

⁵⁰ «Моряк», 3 лютого 1966 р.

⁵¹ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1966, стор. 96.

⁵² «Моряк», 18 січня 1966 р.

⁵³ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 10868, оп. 13, од. зб. 1, арк. 30.

Африки, Америки, біля берегів Антарктиди. Моряки танкера одними з перших на Чорномор'ї підняли прапор змагання за комуністичну працю. 29 грудня 1959 р. рішенням Баскомфлоту разом з Управлінням Чорноморського пароплавства команді теплохода першій на Чорноморському флоті було присвоєно почесне звання екіпажу комуністичної праці⁵⁴.

Узагальнюючи, пропагуючи та поширюючи досвід передовиків, партійні організації в роки семирічки широко використовували Дошки пошани і Книги трудової слави, перехідні та пам'ятні Червоні прапори, розповіді про трудові подвиги моряків у багатотиражних, стінних радіо- та фотогазетах. В 1961 р. рішенням бюро Одеського обкому КП України з метою розгортання соціалістичного змагання серед трудящих області було засновано обласну Книгу трудової слави, куди за рекомендацією обкому партії і облвиконкому заносились прізвища як робітників, колгоспників, так і членів екіпажів суден, які добились визначних успіхів у соціалістичному змаганні⁵⁵. В цьому ж році комітет комсомолу морського транспорту м. Одеси заснував книгу-естафету «Комуністичний труд на морському транспорті»⁵⁶. Першими у книзі пошани передовиків семирічки Чорноморсько-Азовського басейну було відзначено екіпаж комуністичної праці теплохода «Свердловск» і бригаду вантажників Одеського порту, очолювану Б. Саакяном⁵⁷. Щоб найкраще ознайомити молодь з трудовими традиціями судна на теплоході «Медногорск», крім Дошки пошани, Дошки ударників комуністичної праці, регулярно виходили яскраво оформлені «Листки трудової слави», в яких розповідалося про життєвий шлях та трудову діяльність передовиків⁵⁸. На багатьох суднах практикувалося вручення переможцям у соціалістичному змаганні їх фотографій, зроблених на фоні Державного прапора СРСР⁵⁹, письмові повідомлення батькам моряка про відважні вчинки й героїчні трудові подвиги їхнього сина⁶⁰ та ін.

Виховання на трудових традиціях посідає одне з центральних місць в діяльності культосвітніх закладів, яка набувала різноманітних форм. За перше півріччя 1959 р. в Одеському портовому клубі було проведено понад 50 випусків усного громадсько-політичного і музично-літературного журналу. Головна спрямованість його визначалася такими сторінками: «Під керівництвом КПРС», «День нашої Батьківщини», «10 днів, що схилювали світ» (про XXI з'їзд КПРС), «Наш партія веде» та ін. В журналі виступали передові люди порту, вчені, письменники, ветерани праці, спеціалісти різних галузей знань⁶¹.

Цікавими були диспути на тему: «Чи готовий ти жити при комунізмі?», «Якою повинна бути людина комуністичного суспільства», «Що взяти з собою і що залишити по дорозі в комунізм», які відбулися на теплоході «Нарын», пароплаві «Михаил Лазарев»⁶², теплоході «Фролово»⁶³ та багатьох інших суднах флоту.

За 10 місяців 1959 р. культосвітні заклади Чорноморського басейну провели понад 300 вечорів на теми: «Ленін завжди живий»,

⁵⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 479, арк. 131.

⁵⁵ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 79, од. зб. 11, арк. 46.

⁵⁶ Маяки зовут вперед (1958 — май 1963 гг.), Одесса, 1964, стор. 101.

⁵⁷ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 13, оп. 2, од. зб. 82, арк. 1.

⁵⁸ Там же, ф. 10868, оп. 11, од. зб. 16, арк. 62.

⁵⁹ «Моряк», 8 вересня 1959 р.

⁶⁰ «Моряк», 10 вересня 1959 р.

⁶¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 73, од. зб. 46, арк. 30.

⁶² «Моряк», 28 квітня 1959 р.

⁶³ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 10868, оп. 11, од. зб. 14, арк. 4.

«Партія нас до комунізму веде». В них брали участь екіпажі суден «Каховка», «Ленинград», «Григорій Вакуленчук», «Лермонтов», «Ми-чурин» та ін.⁶⁴ Регулярними стали тематичні вечори при одеському Палаці культури моряків ім. О. М. Горького, де особливо популярним в роки семирічки був «Чорноморський вогник»⁶⁵. В робітничих гуртожитках, клубах, червоних кутках, ленінських кімнатах, безпосередньо на робочих місцях партійні організації м. Жданова в 1960 р. організували зустрічі і виступи 250 «старих більшовиків, ветеранів праці, комуністів-пенсіонерів, які розповіли про свій життєвий шлях та виробничий досвід»⁶⁶.

Активну діяльність розгорнув в 1959—1965 рр. Клуб ветеранів флоту Чорноморського пароплавства. Старі моряки перевіряли підготовку флоту до навігації, обстежували побут сімей моряків, допомагали молоді, передавали їй свій досвід, працювали на громадських засадах капітанами-наставниками та ін.⁶⁷. Діяльну участь у роботі партійних, профспілкових і комсомольських організацій по вихованню молоді брала Рада пенсіонерів, у складі 300 чол., створена при Одеському портклубі⁶⁸.

Проводячи зустрічі з ветеранами флоту, влаштовуючи вечори трудової слави і зльоти ударників комуністичної праці, партійні організації ставили зокрема метою поєднання досвіду бувалих моряків з молодечим запалом нового поповнення. За роки семирічки морський флот СРСР особливо на закордонних лініях, зріс у кілька разів. У зв'язку з цим зросла кількість моряків. Основну масу нових кадрів становила молодь. Так, наприклад, серед 25 тис. чол. плавскладу Чорноморського пароплавства в 1965 р.⁶⁹ було близько 10 тис. комсомольців⁷⁰. Партійні комітети спрямовували діяльність кожного комуніста, всього безпартійного активу на подання молодим морякам всебічної допомоги в засвоєнні ними морських професій, вивченні виробничих «секретів», набутті навичок у роботі та практиці морського плавання⁷¹.

Особливо важлива роль у трудовому вихованні молоді належить керівникам колективів, капітанам, старшим механікам і старпомам, усьому командному складу суден і морських портів. ЦК КПРС і ЦК КП України в своїх рішеннях приділяли значну увагу цим питанням, зокрема неодноразово вказували на необхідність підвищення ролі командного складу суден у вихованні працівників морського флоту. Центральний комітет Комуністичної партії України вимагав від партійних організацій «забезпечити особисту участь командного складу в проведенні масово-політичної роботи серед моряків», а також «піднести відповідальність начальницького складу морського флоту, особливо капітанів суден, за виховання моряків»⁷². Це також підкреслювалось в рішеннях Одеського, Донецького, Херсонського, Кримського обкомів КП України, міськкомів та райкомів партії, безпосередньо зв'язаних з діяльністю морського флоту⁷³.

⁶⁴ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 73, од. зб. 46, арк. 162.

⁶⁵ Там же, ф. 10868, оп. 11, од. зб. 14, арк. 23.

⁶⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2030, арк. 219.

⁶⁷ «Знамя коммунизма», 15 січня 1964 р.

⁶⁸ «Чорноморська комуна», 1 лютого 1959 р.

⁶⁹ «Знамя коммунизма», 26 грудня 1965 р.

⁷⁰ «Моряк», 13 січня 1966 р.

⁷¹ «Моряк», 6 січня 1966 р.

⁷² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 147, од. зб. 2262, арк. 4—6.

⁷³ Там же, оп. 208, од. зб. 1520, арк. 29; од. зб. 1972, арк. 247, од. зб. 2363, арк. 5—9.

Виконуючи партійні рішення, комуністи домоглися значних успіхів. Справжньою школою підготовки кадрів стали передові екіпажі Чорноморського і Дунайського пароплавств. Наприклад, екіпаж теплохода «Свердловск» рекомендував на інші судна 10 своїх командирів. Тут 11 чол. підвищили свою кваліфікацію, 9 — освоїли суміжні професії. «Кузнем кадрів» називали азовські моряки в роки семирічки пароплав «Малая Земля». На теплоході «Ростов» почалася трудова діяльність майбутніх капітанів Романова, Комарова, Морозова, старшого механіка Вахромеева та ін.⁷⁴

«Старше покоління, — говорилося в доповіді секретаря парткому морського транспорту м. Одеси, Г. А. Олешкевича на партійному активі в липні 1963 р., — не лише передає молоді у спадщину матеріальну частину, але й величезний досвід, комуністичну переконаність, вогонь ентузіазму і революційного пориву, мужність і принциповість»⁷⁵.

З історією порту, його революційними, бойовими і трудовими традиціями, передовими людьми знайомлять юнаків і дівчат, що приходять на роботу, в громадському відділі кадрів, створеному в роки семирічки при комітеті комсомолу Одеського порту. Тут новачки дізнаються про імена кращих комсомольців, тих, з кого треба брати приклад, на кого рівнятися. В діяльності громадського відділу кадрів брали участь ветерани праці А. М. Буриченко та І. Г. Кричевський, ударники комуністичної праці О. Сліпець і О. Кульшик та багато інших передовиків виробництва. Такі відділи зарекомендували себе як дійова форма виховання трудящих на революційних і трудових традиціях⁷⁶.

У своїй ідеологічній роботі партійні організації широко використовують проведення екскурсій по місцях революційних битв та боїв в роки Великої Вітчизняної війни, відвідування трудящими музеїв та історичних пам'яток. Моряки Чорноморсько-Азовського і Дунайського басейнів прикрашають квітами могили воїнів, що полягли в боях проти фашистських загарбників на Сапун-горі в Севастополі й горі Мітрідат у Керчі⁷⁷. Кораблі віддають салют могилі Невідомого матроса, де поруч із захисниками героїчної Одеси лежать моряки Чорноморського торгового флоту, а також обеліску поблизу порту Жданова, спорудженому на честь героїв Азовської військової флотилії⁷⁸.

Важливою подією в культурному і політичному житті громадськості Одеси було відкриття в місті 17 червня 1965 р. Музею морського флоту СРСР.

Виховуючи трудящих на революційних, бойових і трудових традиціях, партійні організації дбають про те, щоб революційні ідеї, політичні знання ставали переконанням моряків, щоб вони проявлялися у творчій праці, в свідомому виконанні ними свого обов'язку перед народом.

11 годин в розжареній топці провели члени бригади, яка боролася за звання колективу комуністичної праці, кочегари тт. Фігурняк і Томін, ремонтуючи на ходу цегляну кладку переднього фронту лівого котла на пароплаві «Василий Головнин». У заводських умовах на це потрібно було б не менше двох діб. Робота була виконана моря-

⁷⁴ «Моряк», 18 січня 1966 р.

⁷⁵ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 10868, од. зб. 14, арк. 4

⁷⁶ «Моряк», 1 лютого 1966 р.

⁷⁷ «Моряк», 16 лютого 1960 р.

⁷⁸ Под флагом Родины, стор. 306.

ками без зупинки рейсу. Судно втратило всього лише 10 годин ходового часу⁷⁹.

Особливу увагу приділяли партійні організації інтернаціональному вихованню. Своєю працею і поведінкою радянські моряки сприяють зміцненню братерської дружби і співробітництва між народами. Люди різних країн світу поважають їх за готовність завжди прийти на виручку, подати безкорисливу допомогу, а також за прекрасну вичуху і високі вольові якості. Екіпаж теплохода «Юрій Гагарин» в умовах шаленого шторму з ризиком для життя шість днів боровся з стихією, рятуючи грецьке судно біля берегів Турції. Грецькі моряки заявили, що ніколи не забудуть безстрашних радянських людей: їх не спинила небезпека, тоді як численні іноземні судна проходили мимо потерпілих. Лише протягом 1962 р. моряки-чорноморці, не шкодуючи життя, допомогли 12 іноземним кораблям, які потрапили в біду⁸⁰.

Високі моральні якості радянських людей, змушені визнавати й люди, яких важко запідозрити в лояльності щодо нашої Вітчизни. В один із заходів теплохода «Советск» в австралійський порт Сідней наших моряків запросили російські емігранти і влаштували справжній ідеологічний бій, в якому зазнали поразки. Тоді вони заявили, що група, запрошена ними, спеціально підготовлена, й попросили дозволу прийти на судно, бажаючи переконатися, «чи всі там такі більшовики». Після зустрічі з командою вони мусили змінити думку: «...Якщо в СРСР всі такі, то ми повинні схилитися перед Вашою партією, яка зуміла вас так виховати. Нам доведеться стати на коліна і прохати пробащення у кожного з вас за нашу зраду»⁸¹.

Численні факти героїзму моряків, їх гідної поведінки за межами Батьківщини є свідченням позитивних результатів щоденної цілеспрямованої роботи партійних організацій України по ідеологічному вихованню працівників морського транспорту. Наслідуючи кращі традиції радянського народу, моряки торгового флоту свято бережуть заповіді Леніна, показують всьому світові свою відданість справі комунізму, готовність відстоювати до кінця ідеали Комуністичної партії.

⁷⁹ «Моряк», 28 березня 1959 р.

⁸⁰ «Правда», 19 травня 1963 р.

⁸¹ За идейную убежденность человека, стор. 120.

РОЗВИТОК ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА СЕЛІ УРСР В 1951—1968 рр.

В. С. ПЕТРЕНКО

Органічна єдність духовних і фізичних сил радянської людини є необхідною передумовою її творчої високопродуктивної праці.

Побудова комунізму тісно пов'язана з розвитком загальнонародної фізичної культури, зміцненням здоров'я трудящих. В. І. Ленін завжди розглядав фізичне загартування в тісному поєднанні з духовним розвитком народу. «Молоді особливо потрібні життєрадісність і бадьорість, — говорив він. — Здоровий спорт — гімнастика, плавання, екскурсії, фізичні вправи всякого роду, — різноманітність духовних інтересів, навчання, розгляд, дослідження, і все це по можливості спільно!»¹. Уже в перші роки Радянської влади він дбав про те, щоб охопити фізичним вихованням якнайширші верстви населення і насамперед молодь.

Фізична досконалість, міцне здоров'я радянських людей — запорука наших трудових перемог. Розуміння цього визначає основний напрямок нашого фізкультурного руху.

«Партія вважає одним з найважливіших завдань, — говориться в Програмі КПРС, — забезпечити виховання, починаючи з найбільш раннього дитячого віку, фізично міцного молодого покоління з гармонійним розвитком фізичних і духовних сил. Це потребує всемірного заохочення всіх видів масового спорту і фізичної культури, в тому числі в школах, залучення до фізкультурного руху дедалі ширших верств населення, особливо молоді»².

Справжній спорт — це не гонитва за рекордами, це здоров'я мільйонів, це готовність до праці, це підготовка наших юнаків до військової служби, виховання таких необхідних якостей, як витривалість, дисциплінованість, стійкість і мужність. Отже, культура фізична — це важлива складова частина загальної культури. Сфера її невід'ємна від культурної революції. А її розвиток слід вважати одним з основних моментів соціального життя. Дедалі активнішу участь у розвитку фізичної культури і спорту беруть широкі маси колгоспного селянства. Особливо показові тенденції розвитку фізичної культури і спорту в українському селі за останні два десятиріччя.

Питання розгортання спортивної роботи на селі тим більш важливе тепер, коли трудівники села дістали в своє розпорядження велику кількість різних машин, робота з якими вимагає фізичної вправності, швидкої реакції, чіткої координації рухів.

Зрозуміло, сам характер сільськогосподарського виробництва деякою мірою сприяє фізичному загартуванню працюючого. Однак для справжнього розвитку фізкультури і спорту на селі потрібна уміла організація, спеціально підготовлені люди, а також добра матеріальна база.

¹ Клара Цеткін. Спогади про Леніна, К., 1955, стор. 49.

² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 371.

Все це потребує детального вивчення розвитку фізичної культури на селі і подачі правильних, науково обґрунтованих рекомендацій з метою підвищення ефективності спорту в створенні матеріально-технічної бази комунізму, збільшення вкладу колгоспників у цю загальнонародну справу, використання фізичної культури як засобу естетичного виховання сільських трудівників.

Виходячи з настанов партії, партійні і радянські органи сільських районів, правління колгоспів, культурно-освітні заклади у післявоєнні роки, коли зміцнювалась економіка колгоспів і зростав добробут селянства, провели певну роботу щодо розвитку фізкультурного руху, а в більшості колгоспів республіки ще в 1946 р. були створені низові колективи фізкультури, які готували значківців «ГПО», організовували спортивно-масові змагання серед сільської молоді.

У 1948 р. сільські фізкультурні організації України за масовістю й спортивно-технічними досягненнями перевищили рівень довоєнних років. Тоді виникла ініціатива створення сільського спортивного товариства. 30 листопада 1948 р. газета «Вінницька правда» опублікувала лист Героїв Соціалістичної Праці з колгоспу ім. Будьонного на Вінниччині І. Цмокалюка, М. Бучацької та М. Кундиловської про доцільність створення добровільного спортивного товариства, яке назвали «Колгосп-на нива». Сесія обласної ради депутатів трудящих схвалила їх пропозицію. Ініціативу вінницьких колгоспників підхопили фізкультурники Одеської, Харківської, Луганської та інших областей республіки.

В серпні 1950 р. за постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України було створено добровільне спортивне товариство «Колгоспник».

Минуло кілька місяців, і фізкультурний рух у селах України зроби́в значний крок вперед. У колгоспах виникли тисячі низових колективів. Так, на початку 1951 р. в Снятинському районі Станіславської області вже діяло 19 сільських колективів, які об'єднували 856 членів³. Подібний стан був і в інших артілях. У деяких з них робота була добре налагоджена. В колгоспі «Ленінський шлях» Гребінківського району Полтавської області регулярно працювали секції легкої і важкої атлетики, ковзанів і лиж, шахів і шашок. Правління колгоспу виділило кімнату для занять фізкультурою взимку. Для важкоатлетів було обладнано спеціальне приміщення. Колектив фізкультурників поповнився десятками юнаків і дівчат. Кращими організаторами-спортсменами були колгоспники О. Кудран і В. Ярмач.

У с. Жердя Одининського району Кам'янець-Подільської області фізкультурний колектив перевищував 100 чол. Особливо активно працювали волейбольна, футбольна та стрілецька секції. Колгосп придбав спортивного обладнання на 50 тис. крб. В районних змаганнях у 1951 р. брало участь майже 10 тис. колгоспників⁴.

Всього в селах України в той час було створено 15,4 тис. колективів фізкультури (в 85% колгоспів), які об'єднували 844 тис. трудівників⁵. Серед них слід відзначити спортивні колективи сіл Києво-Святошинського, Черкаського та інших районів Київщини, спортсменів Сумської та Ізмаїльської областей. Проте подекуди ця ділянка роботи була занедбана. В Житомирській області, наприклад, майже 50% колгоспів не були колективними членами товариства «Колгоспник»; в Баранівському районі не існувало жодного спортивного колективу⁶.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 132, од. зб. 63, арк. 51.

⁴ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 487, оп. 7, од. зб. 119, арк. 70.

⁵ «Радянський спорт», 15 січня 1951 р.

⁶ «Радянський спорт», 27 березня 1951 р.

Питання поліпшення спортивної роботи на селі обговорювалося на Пленумі ЦК ЛКСМУ у березні 1951 р. Тоді, зокрема, зверталася серйозна увага на поліпшення спортивної бази.

Подекуди вже споруджувалися стадіони, водні станції, спортивні майданчики. В Котовському районі Одеської області, наприклад, в усіх селах розпочалося будівництво спортивних баз⁷. З ініціативи молоді в колгоспі ім. Леніна Димерського району Київської області спорудили плавальний басейн, відкриття якого перетворилося у велике свято. В змаганнях, що тут відбулися, взяло участь 150 найсильніших плавців області⁸.

Значну допомогу сільським фізкультурникам в організації змагань подали міські спортивні організації. Ініціатором такого шефства стала Київська обласна рада товариства «Спартак». У 1951 р. міські спортсмени, зокрема навчальних закладів, подавали допомогу 162 колгоспним колективам фізкультури. Учні Роменського агролісомеліоративного технікуму допомагали фізкультурникам колгоспу с. Коржів Роменського району Сумської області проводити масові змагання, постачали їм літературу, відряджали в село своїх інструкторів⁹.

В частині колгоспів виникли справжні спортивні школи. Наприклад, у с. Мухівцях на Вінниччині постійно навчалось 60 юнаків і дівчат у спортивній школі. Школа мала необхідний інвентар, спеціальне приміщення, досвідчених інструкторів. Цікаво, що на чемпіонаті важкоатлетів, що проводився в м. Немирові, майже всі призові місця зайняли колгоспники-спортсмени з Мухівців. Ними керував учитель фізкультури Л. Монднер, розрядник з кількох видів спорту¹⁰.

Згодом сільські спортсмени почали частіше виходити переможцями на змаганнях, навіть на республіканських і союзних. Так, восени 1951 р. колгоспник артілі ім. Леніна Донецької області Василь Давидов гідно відстояв спортивну честь сільських спортсменів України, зайнявши третє місце в СРСР з марафонського бігу (дистанція понад 42 км)¹¹. У конкурсі важкоатлетів того року брали участь 82 тис. сільських спортсменів України. Переможці його увійшли до складу збірної команди республіки, яка домоглася значних результатів на всесоюзних змаганнях. Серед спортсменів легкої ваги призером першості СРСР став комірник колгоспу ім. Кірова Любешівського району Волинської області А. Хвесик, переможцем у напівважкій вазі — І. Запарований, колгоспник з Київщини. Команда сільських фізкультурників України зайняла друге місце¹². Серед переможців спортивних змагань були передові люди колгоспного села. Наприклад, на обласних змаганнях Дніпропетровщини призові місця завоювали Герой Соціалістичної Праці М. Карноза і орденоносець О. Карноза з колгоспу ім. Чкалова Ново-московського району, кращий комбайнер Т. Харченко з колгоспу ім. Куйбишева Апостолівського району та ін.

В колгоспах виникли нові спортивні секції, зокрема російсько-го хокею. У 1953 р. хокейна команда артілі ім. Маркса Селидівського району на Донеччині приймала в себе хокеїстів навіть з обласного центру.

Число сільських спортсменів постійно збільшувалося. Виникла можливість проводити внутріколгоспні спортивні змагання. Такі змаган-

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 132, од. зб. 63, арк. 51.

⁸ «Радянський спорт», 5 січня 1951 р.

⁹ «Радянський спорт», 24 січня 1951 р.

¹⁰ Там же.

¹¹ «Радянський спорт», 13 листопада 1951 р.

¹² «Радянський спорт», 11 травня 1951 р.

ня між легкоатлетами, стрільцями, лижниками, шахістами регулярно проводилось у колгоспі ім. Ілліча Гоголівського району Полтавської області.

Фізкультурна робота, що проводилась в селах, давала чудові наслідки, про що свідчать результати змагань, в яких брали участь сільські спортсмени. Наприклад, коваль колгоспу «Червоний прапор» Полтавського району і області С. Гризодуб влітку 1954 р. завоював звання чемпіона України з велоспорту на дистанції 150 км. Він показав добрий результат і під час проведення велогонки Москва—Харків—Київ—Мінськ—Москва. Повернувшись в село, він створив там міцний колектив спортсменів-велосипедистів¹³.

Значних показників досягли колгоспники с. Чапаєвки Золотоніського району Черкаської області. Організовували тут спортивну роботу вчитель фізкультури П. Ф. Пилипенко та 84-річний колгоспник С. Д. Веремій. За рішенням ради фізкультурного колективу села було створено секції з усіх видів спорту, а волейбольні команди — в кожній бригаді. Стан фізкультури в цьому колгоспі висвітлювався на ВСГВ в Москві, як зразок доброї організації спортивного життя на селі.

Сільські спортсмени успішно виступали на внутріколгоспних, районних і обласних змаганнях. Л. Личман стала чемпіоном області з велосипедного та лижного спорту. У сільському клубі у спеціальній кімнаті зберігаються кришталеві вази, кубки, вимпели, грамоти, медалі, якими були відзначені перемоги чапаївських фізкультурників¹⁴.

У 1955 р. загальна кількість сільських спортсменів на Україні перевищила мільйон чоловік. Серед них було 4349 тис. значкистів, 42,7 тис. розрядників і 9 майстрів спорту. Спортивну роботу очолювали 826 штатних інструкторів фізкультури¹⁵.

В наступні роки розвитку фізкультури й спорту в селах республіки надавалося ще більшого значення. Насамперед, зміцнювалася матеріальна база. 1958 р. колгосп «Батьківщина» Києво-Святошинського району Київської області придбав для свого фізкультурного колективу, що налічував 120 юнаків і дівчат, спортивну форму, необхідний інвентар для занять з легкої і важкої атлетики, а також лижі, велосипеди, мотоцикли тощо. Скоро це позначилося на спортивних результатах¹⁶.

До числа кращих належав колектив фізкультурників Берегівського району Закарпатської області. В ньому налічувалось близько 10 тис. фізкультурників, зокрема — 1 майстер спорту, 22 — спортсмени першого, 52 — другого і 463 — третього розрядів. У кожному колгоспі району діяли спортивні комплекси. Районна рада товариства «Колгоспник» мала свій друкований орган — багатотиражну газету, що випускалася на кошти колгоспів. Досягнення району у спорті були представлені у павільйоні «Фізкультура і спорт» Всесоюзної виставки досягнень народного господарства¹⁷.

Сільським фізкультурникам ставали доступними найскладніші види спорту, як, наприклад, парашутний. Секція любителів його успішно працювала у колгоспі «Зоря комунізму» Василівського району Запорізької області. Парашутною справою оволодівали 29 молодих колгоспників під керівництвом інструктора фізкультури Г. І. Масюткіна. Деякі

¹³ «Радянський спорт», 16 червня 1954 р.

¹⁴ «Черкаська правда», 18 травня 1954 р.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 223, од. зб. 20, арк. 17—18.

¹⁶ «Радянський спорт», 22 серпня 1958 р.

¹⁷ «Радянський спорт», 25 листопада 1958 р.

з них, зокрема В. Ведмеденко, Н. Кукса, В. Кривий, В. Мічна та інші дістали спортивні розряди. Неодноразово колгоспні спортсмени влаштовували для односельчан показові парашутні стрибки з літака¹⁸.

На села часто виїздили уславлені радянські спортсмени. Бажаною гостею в колгоспі ім. 1 Травня Макарівського району Київської області була заслужений майстер спорту СРСР Л. Латиніна. Це вона залучила понад 450 юнаків і дівчат колгоспу до секцій легкої атлетики, футболу, баскетбола, волейбола, важкої атлетики, лижного і велосипедного спорту, шахів тощо¹⁹.

Великий вплив на розгортання фізкультурного руху мав прихід у колгоспи великої армії механізаторських кадрів після реорганізації машинно-тракторних станцій у 1958 р. Трактористи і комбайнери значно поживали спортивне життя колгоспів.

Нова рада колективу фізкультури колгоспу «Україна» на Ровенщині, що наполовину складалася з механізаторів, висунула девіз — кожному молодому колгоспнику стати значкистом, а потім — розрядником. На навчання до міста було направлено кількох юнаків, і через рік у селі вже були свої громадські інструктори і спортивні судді.

У колгоспі працювали всі основні фізкультурні секції, перша в республіці колгоспна спортивна школа, футбольна й хокейна команди. На честь революційних свят завжди проводилися змагання і кроси, в яких брали участь по 300—400 колгоспників. У 1960 р. правління цього колгоспу виділило на розширення стадіону і будівництво спортивного залу понад 380 тис. крб. В числі фізкультурного активу села — всі комуністи. Велику роботу провела комсомольська організація по залученню до фізкультурного колективу нових членів. Усі 114 комсомольців стали спортсменами-розрядниками. Зокрема, з 1417 працездатних колгоспників було 1080 членів фізкультурного колективу, з них 500 значкистів та понад 400 розрядників, 2 майстри спорту²⁰. Спортивне життя артілі регулярно висвітлювалося в стінній газеті «Праця і спорт».

Масовості набрав спорт у с. Губинці Чернігівської області, де колгоспники організували лижну секцію (керівник ветфельдшер В. Шингерій), футбольну команду (капітан — радист В. Микитенко), секцію любителів велосипедного спорту (керівник — колгоспник М. Куценко)²¹.

До 1960 р. спортивне товариство «Колгоспник» перетворилося в одну з найбільш масових організацій у республіці. Число фізкультурників у селах у той час становило 2,3 млн. чол. Нормативи комплексу «ГПО» склали майже 1,5 млн. трудівників села. В змаганнях того року взяло участь кілька мільйонів сільських фізкультурників²².

З року в рік фізкультурно-спортивний рух ширився. 1965 р. вже понад 3 млн. хліборобів республіки йшли в лавах сільських фізкультурників. Неодноразово навіть столичні болільники аплодували майстрам спорту з колгоспів О. Корвату, С. Гацьковському, В. Лабунському, І. Кабану за їх високі спортивні результати.

Чимало чемпіонів з різних видів спорту виховали, наприклад, низові колективи фізкультури Новоукраїнського району Кіровоградської області. А весь фізкультурний колектив району у тому році налічував понад 20 тис. колгоспників. Велика заслуга у налагодженні спортивної роботи на селі належить громадським організаціям. Ніхто не стояв осторонь цієї справи. Комсомол на керівну роботу в фізкультурні колек-

¹⁸ «Радянський спорт», 20 червня 1958 р.

¹⁹ «Фізкультура і спорт», 1959, № 12, стор. 14.

²⁰ «Комсомольская жизнь», 1961, № 1, стор. 24—25.

²¹ Нам партія Леніна шлях осяває, К., 1959, стор. 53.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 112, арк. 95.

тиви відряджав свої кращі сили. Посилили допомогу також державні установи. Правління колгоспів видало кошти, міські профспілкові організації і культосвітні училища — готували кадри. Українське республіканське товариство «Колгоспник» наприкінці семирічки вже об'єднувало 12 215 колективів і мало в своєму розпорядженні 157 стадіонів, 72 вело- і лижні станції та гірську базу у Ворохті²³.

Це був певний крок вперед. Проте в спортивній роботі на селі були також значні недоліки. Товариство «Колгоспник» мало не тільки дбати про розвиток спорту, але й вести широку оздоровчо-фізкультурну роботу. Практично ж керівники ряду низових організацій товариства приділяли останньому недостатньо уваги.

Відомо, що бюджет товариства «Колгоспник» в основному складався з внесків колгоспів. Після злиття цього товариства у 1956 р. з товариством «Урожай» воно стало колгоспно-профспілковим. Проте споживча кооперація недостатньо фінансувала його.

Важливе значення для посилення фізкультурної роботи мали рішення ХХІІІ з'їзду КПРС, який підкреслив зрослу роль фізичної культури у вихованні народу, зокрема молоді.

На пошвавлення спортивної роботи чималий вплив зробила постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку фізичної культури і спорту» (1966 р.), в якій наголошувалося на значенні розвитку фізичної культури і спорту на селі, як засобу поліпшення здоров'я і виховання колгоспного селянства. Постанова зобов'язувала всі партійні, радянські, комсомольські, фізкультурні та господарські організації забезпечити впровадження фізичної культури і спорту на кожному сільському підприємстві, як невід'ємної частини заходів по підвищенню продуктивності праці, профілактики захворюваності, створення умов для активного відпочинку трудящих. З цією метою рекомендувалося якнайширше проводити заняття різними видами спорту, організовувати фізкультурні групи у всіх бригадах колгоспів, більше проявляти ініціативи в обладнанні спортивних і туристських баз.

Особлива увага зверталася на будівництво та краще використання наявних спортивних споруд, на підготовку громадських інструкторів та організаторів фізкультурної роботи, розвиток найдоступніших для сільської молоді видів спорту, регулярне проведення змагань тощо.

Органам охорони здоров'я пропонувалося ширше використовувати фізичну культуру в лікувально-профілактичній роботі медичних закладів, а також поліпшити лікарський контроль за тими, хто займається фізичною культурою і спортом. З 1966 р. дедалі частіше в колгоспах почали з'являтися посади інструктора фізкультури. Керівники артілей розуміли, що без висококваліфікованих кадрів не можна організувати спортивну роботу на належному рівні.

У колгоспі «За нове життя» Іршавського району на Закарпатті було понад 600 фізкультурників. 12 кубків завоювали в спортивних змаганнях футболісти, боксери, волейболісти, штангісти, легкоатлети, шахісти колгоспу²⁴. У цьому велика заслуга І. Фірцака, відомого закарпатського богатиря, майстра спорту СРСР, який став тренером сільської молоді.

Добре поставлена робота як спортивна, так і фізкультурно-оздоровча у колгоспі ім. Радянської Армії Мукачівського району, де однією з секцій керував голова колгоспу М. Ф. Ганчев. Різними видами спорту

²³ «Сільські вісті», 4 серпня 1965 р.; Поточний архів Комітету фізкультури і спорту Ради Міністрів УРСР.— Показники розвитку фізкультури і спорту за 1965 р.

²⁴ «Сільські вісті», 9 жовтня 1966 р.

тут займалося близько тисячі трудівників села²⁵. Колгосп має лижну базу в Карпатах, ковзанку, хокейний майданчик.

Не поступаються спортивними досягненнями перед закарпатцями колгоспники Хмельницької області, зокрема с. Ружичної, де останні роки проводяться всесоюзні і навіть міжнародні змагання з водних видів спорту. У різних спортивних секціях тут займаються 550 фізкультурників, серед них майже половина — розрядники. До їх послуг футбольні поля, баскетбольний і три волейбольні майданчики, плавальний басейн, човни, спортивний зал. Праця і спорт тут нероздільні. Керівники колгоспу цілком вірно вважають, що витрати на спортивне обладнання й інвентар окупаються. Заняття спортом сприяють високопродуктивній праці молоді, успіхам у всіх галузях громадського господарства. Наприклад, тракторист М. Фишук — передовик виробництва. Він же здобув і 15 перемог, відстоюючи спортивну честь колгоспу, району, області. Таких прикладів чимало.

Важливо те, що керівники колгоспів сприяють і в проведенні тренувань, і всіх учасників змагань підмінюють на роботі ще й кошти на відрадженьня дають. На II спортивних іграх в 1966 р. колгоспна молодь показала добрі спортивні результати. Понад 25 тис. фізкультурників виконали розрядні нормативи, а деякі — норми майстрів спорту СРСР²⁶. На обласних іграх чернівецькі колгоспники, наприклад, здобули 28 золотих, 2 срібні й 8 бронзових медалей. Звання чемпіонів України завоювали збірні чоловічі й жіночі волейбольні команди та жіноча — з ручного м'яча²⁷. Приз газети «Сільські вісті» на республіканських змаганнях завоював Г. Закровецький, економіст колгоспу ім. Жданова Васильківського району на Дніпропетровщині: він здобув дві золоті і одну срібну медаль. У командному заліку перемогли сільські спортсмени Черкащини²⁸.

Розвиток фізкультури плідно позначився на здоров'ї хліборобів. За статистичними даними, до медиків дедалі менше колгоспників звертаються за листками непрацездатності. Та й молодь тепер не нудьгує після роботи. Влітку — велосипед, плавання, легка атлетика, взимку — лижі, важка атлетика, шахи й шашки.

Значно посилилась фізкультурна робота в ювілейному 1967 р. Того року в багатьох селах з'явилися спортивні комплекси, а подекуди, як наприклад, у колгоспі «Прапор Леніна» Якимівського району Запорізької області, спортивна база нічим не відрізняється від міської²⁹. В Бершадському районі Вінницької області також збудували всюди стадіони, діяв 41 колектив фізкультури і загартовували своє здоров'я понад 26 тис. працівників полів і ферм³⁰.

Партійні організації спрямовують фізкультурні колективи на поєднання спортивної роботи з широкою оборонно-масовою. Велика роль у цьому належить районним організаціям ДТСААФ, які часто виступають ініціаторами проведення воєнних ігор, вечорів бойової слави, організовують музеї героїв громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

Оборонно-масова і спортивна робота постійно була у центрі уваги партійних і комсомольських організацій та правління колгоспів Київщини. Так, у колгоспі «Шлях до комунізму» Сквирського району на фізкультурні заходи виділено у ювілейному році 150 тис. крб.

²⁵ «Сільські вісті», 23 грудня 1966 р.

²⁶ «Радянська Україна», 28 грудня 1966 р.

²⁷ «Сільські вісті», 23 грудня 1966 р.

²⁸ «Сільські вісті», 25 серпня 1966 р.

²⁹ «Спортивна газета», 30 січня 1969 р.

³⁰ «Радянська Україна», 15 вересня 1967 р.

Зростала майстерність сільських спортсменів, свідченням чого є успішні виступи їх на спартакиадах республіки і СРСР. У числі призерів IV Спартакиади народів СРСР були українські сільські спортсмени — борець О. Корват, велосипедист І. Коваленко, кіннотник Ю. Зябров, стрілець В. Веригіна³¹.

Змінилася структура сільських фізкультурних кадрів. 1967 р. в колгоспах республіки вже працювало понад 3 тис. інструкторів-методистів, тобто — в кожному третьому господарстві. Більшість з них мали спеціальну освіту або високі спортивні розряди. В селах республіки набагато збільшилася порівняно з попередніми роками кількість фізкультурних змагань.

В Полтавській, Івано-Франківській, Львівській областях кількість фізкультурників, об'єднаних у колективи, досягла 36—40% від загальної кількості працюючих, що можна вважати значним досягненням. В деяких селах і навіть цілих районах цей процент перевищує половину. Всього 1967 р. в селах республіки було вже 13146 колективів фізкультури і 3338,5 тис. спортсменів. Це значна частина працездатних колгоспників і робітників радгоспів. Тільки протягом одного року з їх числа підготовлено 358 тис. значкистів, 348 тис. розрядників, 87 майстрів спорту.

Фізкультурна база також значно поліпшилася: діяло 295 добре обладнаних стадіонів, 293 спортивні зали, 15 басейнів, 3324 комплексні спортмайданчики, 10 306 футбольних полів, 27 238 волейбольних і баскетбольних майданчиків³².

Специфіка праці сільських трудівників викликала до життя нові види змагань, в яких гармонійно поєднуються елементи спорту з вмінням працювати. Це — виробничі змагання механізаторів на швидкість оранки на тракторі. Його виграє той, хто краще знає сільськогосподарські машини, найшвидше може усунути їх несправність, і, звичайно, вправно водить трактор.

У 1968 р. відбулися республіканські змагання на першість по оранці. В них брало участь 48 механізаторів з усіх областей. Жюрі враховувало якість звалу, глибину оранки, ширину захвату плуга і т. д. Переможцем на тракторі Т-74 став колгоспник з артіль ім. Островського Тальнівського району Черкаської області З. А. Савченко, а на тракторі МЗС-5 ЛС — механізатор колгоспу «Дружба» Добровеличківського району Кіровоградської області Б. А. Липкан. Вони зайняли призові місця і на всесоюзних змаганнях³³.

У налагодженні занять спортивних секцій у колгоспах, підготовці спортивних суддів і громадських інструкторів, організації змагань та ігор велику допомогу сільському активу подають робітничі колективи. Так, Дніпропетровський фізкультурний колектив «Метеор» взяв шефство над фізкультурниками колгоспу ім. Леніна Синельниківського району. Шефи склали проекти для будівництва спортивних споруд, допомогли придбати спортивний інвентар.

Робітники й колгоспники часто організовували спортивні зустрічі. Активістами шефської роботи були майстер спорту В. Дорохов, першорозрядник І. Козак, призер Токійської олімпіади І. Беляєв, тренер В. Бірюков та багато інших. Робітники-фізкультурники вчили колгоспну молодь спортивної майстерності³⁴.

³¹ «Сільські вісті», 25 серпня 1967 р.

³² Поточний архів Комітету по фізкультурі і спорту Ради Міністрів УРСР.— Показники розвитку фізкультури і спорту за 1968 р.

³³ «Сільські вісті», 19 вересня 1968 р.

³⁴ «Молодь України», 2 грудня 1967 р.

Шефську роботу проводили колективи спортивних вузів України. Виїжджаючи з села, студенти не обмежувалися показом високого класу з того чи іншого виду спорту, а давали кваліфіковані поради, консультації тощо.

По-державному ставляться до питань розгортання фізкультурного руху на селі Міністерство сільського господарства УРСР, Міністерство меліорації і водного господарства УРСР, республіканське об'єднання «Укрсільгосптехніка». Вони не шкодують коштів для цього, правильно орієнтують сільських господарських керівників. А це позначається на поліпшенні здоров'я людей, підвищенні майстерності колгоспних фізкультурників. В колгоспи прибувають здібні організатори фізкультурного руху.

Деякі з них, краще обізнані з будівельною справою, є разом і консультантами при спорудженні спортивних об'єктів. Так, у колгоспі «Верховина» Снятинського району Івано-Франківської області з 1967 р. працює інструктором фізкультури А. П. Філіпович. Він — не просто інструктор, йому колгоспники призначили посаду заступника голови колгоспу по спортивно-масовій і оборонній роботі. Випускник футбольно-хокейного відділення вищої школи тренерів при Мінському інституті фізкультури, він розпочав роботу в селі із створення спортивних секцій і команд, проектування колгоспного стадіону та будівництва хокейного майданика. Пройшов час, появився в селі великий стадіон з центральною трибуною і електричним освітленням для роботи вечорами. А футбольні команди А. П. Філіпович створив в усіх бригадах і польових станах механізаторів — всього 14. Збірна футбольна команда колгоспу зайняла в 1968 р. друге місце на обласному чемпіонаті, завоювала кубок і тепер виступає в групі «А». Фізкультурний колектив колгоспу нині налічує близько тисячі чоловік, тут працює сім спортивних секцій. Верховинці одержали перехідний червоний прапор сільського спортивного товариства республіки.

Там, де добре поставлена фізкультурна робота, — виробничі справи ідуть також добре. Це факт, який спростувати неможливо. Прикладів багато. 1968 р. в колгоспі «Перемога» Таращанського району на Київщині працювали майстри високого класу по вирощуванню пшениці і цукрових буряків. Колгосп достроково виконав плани продажу державі м'яса, молока, яєць і зайняв перше місце в районі по більшості виробничих показників. Перемогами ознаменувався рік і в спорті. Багато чемпіонів району живе тут: з важкої атлетики — шофер А. Коломієць, з штовхання ядра — механізатор В. Шкарильський, з кидання спису — доярка Г. Обрезкова та інші ³⁵.

З метою дальшого розвитку фізичної культури і спорту серед трудівників села в 1968 р. на честь 50-річчя Ленінського комсомолу були проведені I Всесоюзні і III Республіканські спортивні ігри сільської молоді. Масові змагання відбулися в усіх селах. В них брало участь 3728 тис. фізкультурників, тобто на 200 тис. більше ніж у іграх 1966 р.

Спортивні ігри пожвавили фізкультурну роботу в багатьох колективах. В соціалістичних зобов'язаннях тепер є пункти щодо розвитку фізичної культури і спорту в тому чи іншому колгоспі ³⁶. Це свідчить про певні успіхи у цій справі, про активну участь колгоспного селянства республіки в піднесенні фізичної культури.

Однак масовість поки що найважливіша, але ще повністю не розв'язана проблема сільського фізкультурного руху. По суті не залучено до оздоровчих заходів колгоспників середнього і старшого віку.

³⁵ «Київська правда», 10 вересня 1968 р.

³⁶ «Сільські вісті», 8 жовтня 1968 р.

В колгоспах фактично не впроваджується виробнича гімнастика. Не скрізь організовуються легкоатлетичні естафети, футбольні поєдинки і т. п. Особливо — влітку, коли для цього на селі є всі умови.

Колгоспи потребують допомоги як у забезпеченні спортсменів інвентарем, так і в розробці типових проектів сучасних спортивних споруд для села. Комсомол повинен виступити ініціатором створення їх в усіх селах. Не всюди ще розуміють те, що у зближенні умов життя міста і села фізкультура і спорт відіграють дуже важливу роль.

Настав, очевидно, час перебудувати спортивно-фізкультурні організації, підняти їх до рівня державних, а не добровільних — не тільки в центрі, а й на місцях. Правда, з метою поліпшення керівництва фізкультурною і спортивною роботою в республіці Рада Міністрів УРСР утворила в листопаді 1968 р. Союзно-республіканський Комітет по фізичній культурі і спорту при Раді Міністрів УРСР на базі ради Союзу спортивних товариств і організацій. Це значно поліпшило роботу, проте перебудову цю відчують ще не всі низові колективи.

Звичайно, допомога професіоналів-спортсменів міста, студентів фізкультурних закладів має велике значення в розвитку спорту на селі. Та вона ще також недостатня.

У пресі, по радіо і телебаченню недостатньо популяризуються досягнення сільських спортсменів, мало висвітлюється соціальне значення фізичної культури тощо.

Нарешті, конче необхідні більш широкі наукові дослідження про фізкультуру. Не варто доводити, що комплекси вправ мають свою специфіку для села. Колгоспники працюють у полі, багато ходять, отже пропонувати їм те, що пропонується службовцям, чи радити займатися фізкультурою взагалі не можна. Потрібна науково-обґрунтована і диференційована методика фізкультурної роботи. Щойно створений на Україні науково-дослідний інститут медичних проблем фізичної культури, треба сподіватися, розробить її для трудівників колгоспних полів у першу чергу.

Усунення недоліків у розгортанні фізкультурного руху на селі допоможе підняти і фізкультурно-спортивну роботу в колгоспах на вищий рівень, посилить підготовку сільської молоді до виконання свого почесного обов'язку — служби в армії і зробить великий вплив на виховання нової людини.

Робота в фізкультурних колективах по загартуванню здоров'я хліборобів неодмінно має поєднуватися з прищепленням кожному спортсменові таких рис характеру, як почуття патріотизму і дружби народів, мужність, працьовитість і чесність. Судити тільки по рекордах одиниць-фізкультурників у цій справі аж ніяк не можна. Критерієм діяльності фізкультурних організацій на селі може бути стан трудової активності колгоспників, масовість спорту. Кінцеве завдання полягає не тільки у вихованні здібного спортсмена, а й у вихованні нової людини з глибокими комуністичними переконаннями, здорової і трудолюбивої. Фізична культура і виробництво — ланки одного ланцюга. І це не спортивна, а соціальна проблема, яка має розв'язуватися разом із створенням матеріально-технічної бази комунізму.

БОРОТЬБА БІЛЬШОВИКІВ ПРОТИ ПРОВОКАТОРІВ У РОКИ РЕАКЦІЇ (1907—1910 рр.)

О. П. КОЗНОВ

Перша російська революція тривала два з половиною роки. В середині 1907 р. царизмові вдалося перейти в рішучий наступ. Третьочервневий переворот означав кінець першої російської революції і початок періоду жорстокої реакції. Монархія повила наступ на економічному, політичному та ідеологічному фронті. Царизм зосереджував зусилля тому, щоб відвернути можливість нової революції, зміцнити і розширити свою соціально-економічну базу і політичні позиції. Головний удар самодержавство спрямувало проти гегемона революційного руху — марксистської партії.

Партія робітничого класу була в особливо тяжкому становищі. Численний апарат урядової політичної поліції, прокуратура і суд були направлені на боротьбу з революційними силами в країні. Вони організовували шпигунське стеження за революціонерами, таємний перегляд всієї поштово-телеграфної кореспонденції, засилялись до більшовицьких організацій таємні працівники охоранки — провокатори.

Незважаючи на жорстокі переслідування, соціал-демократичні організації на місцях проявляли велику життєздатність. Вони використовували будь-які легальні і напівлегальні можливості для зміцнення зв'язків з масами. Боротьба з провокаторами в роки реакції була складовою частиною титанічної революційної діяльності більшовицької партії на чолі з В. І. Леніним.

В історико-партійній літературі згадане питання недостатньо висвітлене. У даному повідомленні робиться спроба дещо заповнити цю прогалину.

Ще в період створення марксистської партії в її ряди охоранка засылала провокаторів. Проте боротьба з ними стала особливо гострою після поразки грудневого збройного повстання 1905 р. і в роки реакції. Відомо, що державний переворот у червні 1907 р. був здійснений при допомозі провокаторів Шорникової і Бродського. Вони сфабрикували документ, який дав привід царському уряду заарештувати соціал-демократичну фракцію II Державної думи¹.

Партії більшовиків доводилось працювати в умовах спаду робітничого руху, масових арештів, втечі з її рядів дрібнобуржуазних елементів, що примкнули в період революційного піднесення до РСДРП, особливо до її меншовицького крила. Щодо останніх, то В. І. Ленін вважав це позитивним явищем, бо «партія очищається від міщанського сміття. Робітники більше беруться до справи»².

Згадуючи умови роботи того періоду, Н. К. Крупська писала: «Нелегальні організації змушені були піти в глибоке підпілля. Це погано вдавалось. За час революції склад партії став іншим: партія поповнилась кадрами, які не знали дореволюційного підпілля і не звикли до конспірації. З другого боку, царський уряд не шкодував грошей на ор-

¹ «Красный архив», 1926, № 3, стор. 76—117; «Вопросы истории», 1966, № 8, стор. 124—129.

² В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 327.

ганізацію провокатури. Вся система провокатури була надзвичайно продумана, розгалужена, оточувала центральні органи партії»³.

Департамент поліції видав «Інструкцію по организации и ведению внутреннего наблюдения» і «Інструкцію охранный агентуры»⁴, де вказувалося, що головним завданням політичного розшуку є внутрішнє, цілком таємна і постійна агентура, яка займається обстеженням злочинних революційних співучасників і віддачею їх до суду. При цьому підкреслювалось, щоб начальники охоронних відділень не проводили зовнішніх спостережень за більшовицькими організаціями без інформації провокаторів. За інструкцією відповідні органи мусили мати агентів у партійному середовищі, зокрема в найбільш законспірованих центрах партії, щоб добитися арешту найвідповідальніших партійних працівників.

Царські жандарми вербували в провокатори політично нестійких і жадібних на гроші людей з числа інтелігенції, дрібнобуржуазних елементів, які примкнули до партії в перші роки революції. Ці тимчасові попутники пролетаріату, зрадивши його справу, проникали в низові організації і керівні органи партії і вели свою підривну роботу. Вони створювали в осередках атмосферу недовіри і підозріння. За їх доносами в роки реакції було заарештовано і кинуто за ґрати, вислано на каторгу сотні революціонерів, провалено багато партійних комітетів, підпільних друкарень.

Боротьба з провокаторами стала першочерговим завданням більшовиків. Так, 11 липня 1909 р. газета «Пролетарий» писала, що боротьба з шпигунською агентурою в Донецькому басейні набрала особливої гостроти, що немає жодних зборів, жодної конференції, де б не обговорювалось це питання. 4 лютого 1910 р. Ф. Е. Дзержинський писав, що запроданців справи революції необхідно викривати систематично. «В нинішніх умовах підпілля,— вказував він,— діяльність наша в країні буде сізифовою працею доти, поки не вдасться виявити й ізолювати провокаторів. Необхідно обов'язково організувати щось подібне до слідчого відділу...»⁵.

Викриття провокаторів було справою важкою і складною. Охранка ретельно маскувала їх діяльність, клички й справжні прізвища їх були засекречені від усіх, крім жандармських офіцерів, які відали політичним розшуком.

Щоб заплутати партійне слідство, охранка розпускала наклепницькі чутки про звільнених з тюрми підпільників. Вони рятували від викриття своїх агентів, яких відправляли за їх згодою і за велику плату на заслання.

В. І. Ленін, ЦК РСДРП приділяли постійну увагу боротьбі з політичною поліцією та її агентами-шпигунами і провокаторами. Володимир Ілліч писав: «Проти нас, проти маленьких груп соціалістів, що туляться по широкому російському «підпіллі», стоїть гігантський механізм надзвичайно могутньої сучасної держави, яка напружує всі сили, щоб задушити соціалізм і демократію. Ми переконані, що ми зломимо кінець кінцем цю поліцейську державу...», але для цього «ми повинні довести революційну організацію, дисципліну і конспіративну техніку до найвищого ступеня досконалості»⁶.

³ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна. К., 1959, стор. 131.

⁴ Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. Чрезвычайной Следственной комиссии и Временного правительства по расследованию преступлений царизма, т. 3. Л., 1925, стор. 447—453; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, оп. ОВ, № 102, спр. 49, арк. А1909.

⁵ С. Дзержинская. В годы великих боев. М., 1964, стор. 96.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 196.

Одним з дійових заходів Володимир Ілліч вважав правильне поєднання нелегальної і легальної роботи. Легальні організації були надійним засобом перевірки соціал-демократів для використання їх на нелегальній роботі, вірним прикриттям підпільних осередків, утруднювали і паралізували підривну діяльність агентів, змушуючи їх в разі проникнення в партійні організації працювати не тільки на охоранку, а й на підпілля⁷.

Як серйозну умову запобігання провокації В. І. Ленін розглядав поведінку заарештованих більшовиків під час слідства і суду. Революціонери зобов'язувались не давати ніяких свідчень, розкривати свавілля царських властей. Володимир Ілліч рекомендував для виявлення і викриття провокаторів створити спеціальні дружини, слідчі комісії. Він особливо вказував на ретельний розгляд усіх обставин провалу тієї чи іншої організації, а також закликав до бойкоту провокаторів і шпигунів, переслідування їх як зрадників пролетарської справи.

Володимир Ілліч вбачав у боротьбі з ними не тільки засіб очищення партійних рядів від ворожих елементів, але й засіб виховання революційної пильності і посилення конспірації. Боротьбу з політичною поліцією і її агентами Ілліч вважав складовою частиною загальнонародної боротьби з самодержавством.

Діяльність партійних організацій в умовах реакції фактично керували Більшовицький центр на чолі з Леніним, Російське бюро ЦК РСДРП. Вони спрямовували роботу по виявленню агентів охоранки. Активну участь у цій справі брав особисто Володимир Ілліч. Привертає увагу його лист до відомого діяча польського і німецького робітничого руху Яна Тишки. Тут Ілліч розкрив зрадницьке, провокаційне обличчя ліквідаторів і меншовиків, які виступили проти активного діяча партії М. М. Литвинова⁸.

Володимир Ілліч став на захист членів РСДРП, безпідставно обвинувачених у зраді пролетарській справі — А. Екка (Мухіна)⁹, А. В. Антонова (Бритмана)¹⁰ та інших.

Для боротьби з провокаторами при ЦК РСДРП і партійних комітетах створювалися спеціальні слідчі комісії, відбувалися партійні суди над зрадниками, які служили охоранці. Значну роль у цій справі відіграли друковані органи партії «Пролетарий» і «Рабочая газета», «Соціал-демократ», а також місцева преса і листівки. На їх сторінках друкувались прізвиська провокаторів, їх фото, прикмети. На засіданнях пленумів, конференцій, нарадах ЦК РСДРП обговорювався кожен провал або арешти партійних працівників у Росії і за кордоном.

Серйозне становище у роки реакції склалося в Петербурзькій організації РСДРП. За цей період вона пережила 15 масових арештів керівних працівників, а ЦК повністю заарештовували шість разів¹¹. В середині столичної організації діяло понад десяти агентів охоранки.

Серйозної шкоди петербурзьким революціонерам завдала провокатор Ю. Серова (поліцейська кличка «Ворона» і «Ульянов»), яка працювала технічним секретарем Російського бюро ЦК РСДРП. Про її діяльність писав начальник столичної охоранки генерал Герасимов: «Серова зробила надзвичайно важливу послугу не тільки по Петербургу, але і по інших місцевих організаціях, і сприяла успіху цілого ряду лік-

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 26—27; В. И. Ленин. ПСС, т. 44, стор. 56.

⁸ Див. В. И. Ленин. ПСС, т. 47, стор. 149—150.

⁹ Див. В. И. Ленин. ПСС, т. 48, стор. 234—235.

¹⁰ Див. Там же, стор. 110.

¹¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. II, К., 1967, стор. 234.

відацій і арештів видатних діячів партії, які нелегально жили в Росії»¹².

Серова передавала охранці протоколи засідань, повідомляла про явки і зв'язки Російського бюро ЦК РСДРП і ПК, виказала кілька міських комітетів, а також членів бюро Й. Ф. Дубровинського (листопад 1908 р.) і В. П. Ногіна (лютий 1909 р.). Після провалу всього складу ЦК РСДРП слідча комісія, створена з членів нового ПК, запідозрила Серову у зв'язках з охранкою. Довго довелося збирати матеріал. Перші побічні дані про її зрадницьку діяльність були надіслані з Парижа від Н. К. Крупської і передані В. Бурцевим, який спеціально займався за кордоном викриттям агентів царської охранки¹³. Крім того, заарештовані більшовики під час допитів помітили обізнаність жандармських офіцерів з деякими сторонами діяльності організації (чисельність партосередків, фінансові справи та ін.). Ці дані охранка могла мати лише від особи, яка близько знала роботу ПК. Ще одним безперечним доказом було те, що усі значні заходи, які проводила організація РСДРП і в яких брала участь Серова, провалювались (арешт членів Російського бюро ЦК РСДРП, наліт на підпільну друкарню ПК). Проте прямих доказів комісія не мала, і до того ж провокаторка була дружиною більшовика В. М. Серова, засудженого в справі соціал-демократичної фракції II Державної думи.

Як пише у своїх спогадах секретар Російського бюро ЦК РСДРП А. П. Голубков, у червні 1909 р. під час розширеної наради редакції «Пролетария» він зустрічався з В. І. Леніним і спеціально обговорював питання про пітерські провокації. Ілліч рекомендував будувати організацію так, щоб в неї не міг пролізти провокатор і усунути від роботи осіб, на яких падає найменша підозра¹⁴. В. І. Ленін доручив А. П. Голубкову забрати у Серової партійний архів і відмовитись від її послуг. Проте завдання це він не зміг виконати, бо після повернення до Петербурга був заарештований.

Зволікання з розглядом справи Серової привело до того, що багато більшовиків підтримували з нею зв'язки, а арешти продовжувались. Необхідно було покласти край порушенню конспірації. В зв'язку з цим уповноважений Більшовицького центру Б. С. Розенберг, який прибув до Петербурга для зміцнення партійної організації, вимагав термінового розгляду справи Серової. У листопаді — грудні 1909 р. він писав у Більшовицький центр: «В ПК з 8 юнаків 4 — отзовісти і знайомі з Л(юсею) Серовою *, квартиру якої шпигуни не залишають... ставимо вимогу порвати з Л(юсею), якщо хочуть підтримувати зв'язки з Бюро ЦК...»¹⁵.

Прагнучи врятувати від викриття Серову, охоронне відділення заарештувало членів організації, які вели слідство, і вдалося до провокації щодо більшовика І. В. Сисоева, обвинуваченого в зв'язку з справою ПК. Проте партійне слідство, а потім суд революціонерів, який відбувся у березні 1910 р. (на особисте прохання Сисоева) розібралися і визнали, що він «безперечно заслуговує повного довір'я партії»¹⁶. Про це рішення секретар ЦК РСДРП М. Н. Федоров доповів у Більшовицький центр.

Тимчасом Серова знову апелювала до керівних партійних органів. 1910 р. була створена нова слідча комісія, до складу якої ввійшли два

¹² «Красная летопись», 1925, № 3, стор. 220.

¹³ Из эпохи реакции. Воспоминания секретаря Русского бюро ЦК РСДРП А. Голубкова. — «Пролетарская революция», 1928, № 9, стор. 133.

¹⁴ «Пролетарская революция», 1926, № 3, стор. 145—146.

* Люся — підпільна кличка Серової.

¹⁵ «Пролетарская революция», 1928, № 9, стор. 188—189.

¹⁶ ЦДІАМ, ДП, ОВ, 1910, спр. 5, ч. 57, арк. 23—24.

депутати III Державної думи — більшовик М. Г. Полетаєв і співчуваючий більшовикам А. А. Войлошников. Слідством керував член РСДРП під псевдонімом «Федір». 26 січня (1 лютого) 1911 р. М. Г. Полетаєв інформував секретаря Більшовицького центру Н. К. Крупську про те, що «справа з провокаторкою припинилася, бо заарештували слідчого, у я(ко)го був увесь матеріал. Тепер він дав знати, що матеріал врятовано. Арешт слідчого відбувся за таких обставин, що тепер вже ні у кого не виникає сумніву в її зраді. Вона зараз у Сибіру, у чоловіка-депутата. Й їй там ніхто не подає руки, а чоловік не вірить і пише, що вона скоро приїде сюди, щоб знову працювати»¹⁷⁻¹⁸.

Зібравши всі докази, комісія винесла ухвалу, де вказувалося, що Серова, перебуваючи в рядах РСДРП, діяла як провокатор, агент охранки. Дізнавшись про рішення слідчої комісії, В. М. Серов офіційно розвівся з дружиною, яка зрадила справі партії.

Петербурзькі більшовики перебудували всю структуру столичної організації. В середині 1909 р. було прийнято новий організаційний статут, який змінив порядок формування керівних органів. ПК РСДРП складався з представників, обраних районними організаціями і кооптованих. Це давало йому змогу підтримувати тісні зв'язки з низовими осередками, а з другого боку — бути добре законспірованим від переслідування поліції.

Більшовики Петербурга, незважаючи на протидію деякої частини отзовістськи настроєних працівників, провадили активну роботу в легальних робітничих організаціях і культурно-освітніх товариствах.

У викритті агентів охранки виявили активність партосередки Центральної промислової області. За роботою Московського окружного і міського комітетів, районних організацій РСДРП стежила велика група секретних працівників поліції. За їх донесеннями 11 разів заарештовувався склад Московського окружного і міського комітетів більшовицької партії.

Використовуючи фракційні незгоди меншовиків-ліквідаторів, охранка через провокаторів намагалася перешкодити об'єднанню більшовиків з меншовиками-партійцями. Агенти її, за вказівкою своїх хазяїв, виступали на підпільних зборах проти цього блоку, потурали ліквідаторам і безперервно застосовували репресії щодо членів РСДРП «ленінської фракції».

Одночасно охранка підтримувала отзовістів, намагаючись з їх допомогою дезорганізувати ряди партії з середини.

Урядові власті в роки реакції робили спроби з допомогою провокаторів створити в Москві і губернії свої «робітничі товариства», щось подібне до зубатовських організацій¹⁹, маючи на меті відвернути увагу робітників від політичної боротьби, відірвати трудящих від партії. Цій меті служила і «Рабочая газета», яка широко розповсюджувалася у 1908 р. агентами охранки.

Більшовицька підпільна преса, члени партії на мітингах і зборах викривали реакційну суть організацій «поліцейського соціалізму» і зривали плани царизму щодо поширення їх серед робітників.

Слідчі комісії, створені Московським міським і окружним комітетами РСДРП, викрили ряд провокаторів. Так, у жовтні 1908 р. у № 5 газети «Рабочее знамя» (орган МК і ОК РСДРП) розповідалось про зрадницьку діяльність робітника Д. Волод'янова, який систематично інформував власті про стан справ в міській парторганізації. Весною 1909 р. був викритий провокатор І. Петров, який діяв у спілці металі-

¹⁷⁻¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 29, оп. 2, зв., од. зб. 35856, арк. 1.

¹⁹ Очерки истории Московской организации КПСС, М., 1966, стор. 138.

стів і МК²⁰. Влітку того ж року партійний суд при МК розглядав справу про зраду І. В. Орловського і М. О. Бужинської²¹. Проте Закордонне бюро ЦК РСДРП, переглянувши це питання і одержавши нові дані, відхилило рішення Московської міської парторганізації в зв'язку з безпідставністю обвинувачення і записало у своїй ухвалі, що причиною провалів є зрадницька діяльність в МК РСДРП Л. Бельського²².

Слідча комісія на основі свідчень революціонерів і допиту самого Бельського встановила зв'язки останнього з московським охранным відділенням. Як виявила комісія, з його вини 1908 р. було заарештовано члена Російського бюро ЦК РСДРП В. П. Ногіна. У партійному слідстві брав участь секретар Закордонного бюро ЦК РСДРП, більшовик М. О. Семашко, який звернувся до представника Більшовицького центру в Парижі із запитом про адресу В. П. Ногіна. Останній мав виступити як свідок²³.

1910 р. відбувся партійний суд над Бельським. Тоді ж було переглянуто справу Орловського і Бужинської²⁴.

Боротьба із зрадниками велась у соціал-демократичних організаціях Уралу і Сибіру. 1909 р. пермські більшовики викрили провокатора Бажина, який двічі провалив міський комітет РСДРП²⁵.

Значну роботу по виявленню провокаторів вели й партійні осередки України. В середині 1907 р. Харківська організація РСДРП викрила провокатора Мельникова^{26–29}, наприкінці 1907 р.— на початку 1908 р. Миколаївський комітет більшовиків розкрив діяльність агентів охранки В. Адамовського, К. Сучатова і О. Чернорижего³⁰. Щоб запобігти проникненню в партійні ряди секретних працівників охранки комітет видав листівку з списком зрадників справі робітничого класу. При цьому він застерігав дотримуватись суворого відбору вступаючих до лав РСДРП, не піддаватися провокаційним чуткам, які поширювала охранка.

Значної шкоди завдав Полтавській організації РСДРП завербований поліцією секретний працівник Н. Манько. ЦО РСДРП «Соціал-демократ» на основі всебічних доказів і матеріалів, зібраних полтавськими більшовиками, оголосив Н. Манька агентом-провокатором³¹.

Боротьбу з агентами охранки вели також Одеська, Катеринославська, Київська та інші організації РСДРП³².

Царська поліція засилала своїх таємних працівників і за кордон, де жили російські політемігранти. Між Росією, Австрією, Румунією і Німеччиною було підписано конвенцію про взаємовидачу революціонерів. Але й в державах з конституційним ладом — Швейцарії, Франції і Англії російська охранка спільно з місцевою поліцією переслідувала політемігрантів. Газета «Пролетарий» попереджала всіх членів партії за кордоном, що там «російське шпигунство... поширено надзвичайно»,³³ і рекомендувала додержуватись найсуворішої конспірації при встановленні зв'язків, передачі партійних повідомлень, запитань та ін.

²⁰ «Соціал-демократ», 21 березня (3 квітня) 1909 р.

²¹ «Пролетарий», 3 (16) жовтня 1909 р.

²² «Соціал-демократ», 25 вересня (8 жовтня) 1910 р.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 28, оп. 3, од. зб. 36080, арк. 1.

²⁴ О. Пятницкий. Записки большевика, М., 1956, стор. 123.

²⁵ «Пролетарий», 15 червня (2 липня) 1908 р.

^{26–29} Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, К., 1966, стор. 16—17.

³⁰ Там же, стор. 141—142.

³¹ «Соціал-демократ», 8 (21) серпня 1909 р.

³² «Пролетарий», 20 жовтня 1907 р.; «Соціал-демократ», 28 (15 лютого) 1909 р.; «Рабочая газета», 18 (31) грудня 1910 р.

³³ «Пролетарий», 26 (13 лютого) 1908 р.

З метою проникнення в організації РСДРП охранка засилала до них своїх працівників для передплати і розповсюдження більшовицької газети «Пролетарий».

1908 р. міжпартійний суд у складі представників женецьких груп РСДРП (більшовиків і меншовиків), соціал-демократії Польщі і Литви, цюріхської групи с. д. Латиського краю, бундівців і есерів розглянула справу Герцика, запідозреного у провокаторстві, і визнала неможливим його перебування в будь-якій революційній організації, а Женецька група більшовиків оголосила його провокатором³⁴. Герцик звернувся до В. І. Леніна, Міжнародного соціалістичного бюро, звинувачуючи більшовиків у несумлінному ставленні до нього. За дорученням Володимира Ілліча, перевіркою цієї справи займався член Російського бюро ЦК РСДРП Й. Ф. Дубровинський, який втік із заслання і виїхав за кордон.

У листопаді 1909 р. Й. Ф. Дубровинський запросив у Тишки, який перебував у Парижі, всі матеріали в справі Герцика і після ретельного перегляду підтвердив рішення представників всіх партій. Одночасно він встановив, що й далі відбуваються провали, арешти, розкриваються зв'язки. Невдовзі Й. Ф. Дубровинському вдалося натрапити на слід одного з найбільших агентів російської охранки за кордоном А. Житомирського (кличка «Обухов», Ростовцев та ін.). Ще в 1902 р. студент-медик у Берліні Житомирський запропонував свої послуги охоранці. 1904 р. він одержав за кордоном явки деяких соціал-демократичних комітетів і, прибувши до Росії, провалив багатьох підпільників у період підготовки і скликання III з'їзду РСДРП. У 1907 р. він видав берлінській поліції склад більшовицької літератури. За доносом Житомирського було заарештовано більшовиків, які обмінювали в європейських банках гроші для потреб революції. Він весь час тримав охранку в курсі справ закордонного бюро РСДРП³⁵. Проте довести до кінця справу Житомирського не вдалося, у травні 1910 р. Й. Ф. Дубровинський виїхав на нелегальну роботу в Росію, а через місяць його заарештували і вислали в Туруханський край.

1910 р. від імені об'єднаного ЦК РСДРП відбувся партійний суд з участю більшовиків, меншовиків і бундівців, який виправдав Житомирського. Однак протягом 1911—1913 рр. за ним стежили більшовики і польські соціал-демократи. В результаті незаперечні докази підтвердили, що останній є агентом охранки.

Так, у складних умовах партійні організації Росії, керовані Більшовицьким центром на чолі з В. І. Леніном і Російським бюро ЦК РСДРП, вели боротьбу проти провокаторів, за зміцнення існуючих і створення нових партійних осередків.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції списки зрадників пролетаріату — провокаторів були опубліковані, а з перемогою Великого Жовтня слідча комісія Революційного трибуналу ВЦВК під головуванням О. Ф. Розмирович судила їх.

Досвід боротьби більшовицької партії проти царизму і його апарату політичного розшуку має велике значення і в сучасних умовах для всіх комуністичних та робітничих партій. Борці за пролетарську справу виявляють революційну пильність, ще тісніше згуртовують свої ряди в ім'я здійснення величних завдань, які стоять перед народами світу.

³⁴ «Пролетарий», 7 вересня (25 серпня) 1908 р.

³⁵ «Красная летопись», 1925, № 2, стор. 157; М. Лядов. Из жизни партии. Воспоминания, М., 1956, стор. 28.

ПОЧАТКОВА ОСВІТА НА УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

О. П. УДОД

Розвиток початкової освіти на Україні у кінці XVIII — першій половині XIX ст. в історичній літературі висвітлено дуже слабо. Російська і українська дворянська та буржуазна історіографія з цього питання має описовий характер, у ній відсутні широкі узагальнення.

Значним вкладом у висвітлення стану початкової освіти в досліджуваний період є праці радянських істориків М. М. Грищенка, С. Х. Чавдарова, О. М. Ткаченка, Ф. Ястребова¹. Окремі питання цієї проблеми було порушено в статтях М. Т. Белявського і А. Г. Рашіна, а також у праці В. Т. Білана².

Для дослідження стану освіти на Україні в XIX ст. велику цінність становлять офіційні матеріали, зокрема «таблиці»³, видані в 1838 і 1858 рр., які подають відомості не лише про навчальні заклади Міністерства народної освіти, а й інших відомств.

Возз'єднання основної частини українських земель в складі Росії наприкінці XVIII ст. забезпечило їм кращі умови для всебічного розвитку, ніж тим землям, що перебували під гнітом австрійської монархії⁴. Розвиток промислового виробництва і торгівлі, збільшення числа міст і міського населення вимагали освічених людей, а тому царський уряд змушений був засновувати школи. «Учреждением о губерниях» 1775 р. вони відкривалися у містах і багатолюдних селах імперії і мали навчати дітей читати, писати, арифметики, малювати, а також закону божого⁵. Керівництво народною освітою повинні були здійснювати прикази громадської опіки, що організовувались у кожній губернії для завідування благодійними установами. За визнанням міністра освіти

¹ С. Х. Чавдаров. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка, К., 1953; С. Х. Чавдаров, М. М. Грищенко. Тарас Григорович Шевченко і народна освіта, К., 1961; А. М. Ткаченко. Учебно-методическое руководство Харьковского университета школами в 1805—1835 гг., Харьков, 1957; Ф. Ястребов. Україна в першій половині XIX століття. — Нариси з історії України, вип. VIII, К., 1939.

² М. Т. Белявский. Школа и система образования в России в конце XVIII в. — «Вестник Московского университета», историко-филологическая серия, 1959, № 2; А. Г. Рашин. Грамотность и народное образование в России в XIX и начале XX в. — «Исторические записки», 1951, № 37; В. Т. Билян. Воскресные школы на Украине (1859—1862 гг.), К., 1967.

³ Ведомость об учебных заведениях, состоящих в ведомстве министерства народного просвещения. — «Периодическое сочинение о успехах народного просвещения», Спб., 1809, № XXIII; Ведомость о состоянии учебных заведений по ведомству департамента народного просвещения. — «Записки, издаваемые от департамента народного просвещения», кн. I, Спб., 1825; Таблицы учебных заведений всех ведомств Российской империи с показанием отношения числа учащихся к числу жителей (далі — Таблицы учебных заведений), Спб., 1838; Статистические таблицы Российской империи за 1856-й год, составленные и изданные по распоряжению министра внутренних дел статистическим отделом Центрального статистического комитета, Спб., 1858.

⁴ І. О. Гуржій. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року), К., 1962; його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., К., 1968.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ), Собрание 1, Спб., 1830, т. XX, № 14392.

Д. Толстого, це положення було «...мертвою буквою, бо прикази не мали достатніх матеріальних засобів (при їх заснуванні на кожний з них асигновано лише по 15 000 крб.), не підготовлені учителі, не складені посібники, і школи не мали приміщень», а саме воно увійшло в законодавство «ніби мимохідь, для виду і пристойності»⁶.

На початку 80-х років XVIII ст. стало очевидним, що система нечисленних закритих станових учбових закладів суперечить навіть інтересам дворянської держави. Уряд Катерини II стояв перед необхідністю заснування шкіл нового типу. Це було зроблено у 1780 р. Суть нової системи освіти полягала у відкритті загальноосвітніх навчальних закладів, а також учительських семінарій. В організації їх значну роль відіграв австрійський педагог Янкович де Мірієво (Ф. І. Янкович), запрошений з-за кордону.

У вересні 1782 р. була створена спеціальна комісія, очолена вихованцем Київської академії сенатором П. В. Завадовським⁷, яка розробила план заснування народних училищ, затверджений у вересні 1782 р.⁸ А через чотири роки був схвалений «Статут народним училищам у Російській імперії»⁹, яким ці учбові заклади поділялися на головні та малі. В головних (чотирикласних) навчання тривало п'ять років (четвертий клас був дворічним), у малих — два роки. Навчання в останніх велося відповідно до програм перших двох класів головних училищ. Різниця була лише в тому, що в малих училищах не вивчалися іноземні мови і повністю закінчувалося вивчення арифметики. Призначення малих училищ — навчити писати, читати, рахувати, а також основ православної віри. Головні ж училища, що мали давати ширшу підготовку, наближалися за своїм курсом до середніх шкіл з багатопредметною програмою і реально-практичним нахилом. Тут вивчалися такі дисципліни: історія, географія, російська граматики, арифметика, основи геометрії, механіки, фізики, природознавства та цивільної архітектури з кресленням планів, малювання. Викладались також релігійні «предмети». Для бажаючих продовжувати свою освіту в гімназіях чи університеті читався курс латинської мови, а також зверталася увага на «...вивчення ще тієї іноземної мови, яка по сусідству кожного намісництва, де головне училище перебуває, може бути корисною щодо вживання її в співжитті»¹⁰.

Головні та малі училища спочатку були засновані в 25 губерніях Росії: перші в губернських містах, другі — у повітових¹¹. Указ про відкриття народних училищ в українських намісництвах — Новгород-Сіверському, Чернігівському, Київському та Харківському вийшов у листопаді 1788 р., а наступного року вони уже діяли¹². Через п'ять років головні училища існували в Катеринославі та Сімферополі¹³. На Правобережній Україні училища відкривала польська едукатійна комісія, створена ще у 1776 р.

⁶ Д. А. Толстой. Городские училища в царствование императрицы Екатерины II., Спб., 1886, стор. 3.

⁷ ПСЗ, т. XXI, № 16507.

⁸ С. В. Рождественский. Из истории учебных реформ императрицы Екатерины II. — «Журнал министерства народного просвещения», ч. XX, Спб., 1909, стор. 50.

⁹ ПСЗ, т. XXII, № 16421.

¹⁰ Там же.

¹¹ Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива министерства народного просвещения, т. I, Спб., 1893, стор. 10.

¹² ПСЗ, т. XXII, № 16726; Материалы для истории просвещения в России, собираемые Петром Кеппеном, № 3, Спб., 1827, стор. 57—58.

¹³ Я. Грахов. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений, Одесса, 1856, стор. 9, 14.

На 1801 р. в українських губерніях офіційно налічувалось 8 головних і 17 малих народних училищ, в яких викладали 125 учителів і навчалося 3498 учнів. Це становило 8,6% всіх народних училищ у Російській імперії, 16,4% учителів і 15,7% учнів¹⁴. У багатьох містах України шкіл не було. Так, у Київській губернії лише в губернському центрі існувало народне училище, у Подільській — в трьох містах, а на Волині — в чотирьох. На Лівобережжі мережа народних училищ була трохи ширшою: на Полтавщині вони існували в трьох містах, Чернігівщині — в шести і на Слобожанщині — в п'яти¹⁵. На Півдні України лише два міста мали училища¹⁶.

Створювані учбові заклади були загальноосвітніми, всестановими. Проте в головних училищах навчалися здебільшого діти поміщиків. Так, у 1803 р. з 152 учнів Київського училища поміщицьких дітей налічувалося 58, а селянських лише 13¹⁷. Склад учнів малих училищ відзначався більшою демократичністю. У Стародубському, наприклад, до 1805 р. основний контингент учнів становили діти міщан¹⁸. В народних училищах здобували освіту діти обох статей. Зокрема у Київському в 1791 р. з 164 учнів дівчаток було понад 30. За хороші успіхи і поведінку деякі учні цього училища нагороджувалися учбовими посібниками¹⁹.

Царський уряд асигнував мізерні кошти на потреби народної освіти. У 1788 р. вони становили лише 0,2% всіх державних витрат²⁰. Про тяжкий матеріальний стан тодішніх шкіл свідчить лист від 17 січня 1791 р. директора училищ Київського намісництва Петра Симоновського, у якому він просить виділити учителям по 44 крб. 40 коп. «...для освітлення... училищ, так і кімнат, де вони окремо мешкають». Приказ громадської опіки вирішив видати кожному учителю по 5 крб. 40 коп.²¹ Приміщення багатьох шкіл перебували в занедбаному стані. Так, педагог І. Ф. Тимковський, відвідавши 1803 р. Полтавське головне народне училище, писав малоросійському генерал-губернатору О. Б. Куракіну, що без ремонту вікон, дверей і печей там не можна продовжувати навчання²².

Незважаючи на заборону тілесних покарань, школярів часто сікли. Інколи це спричиняло до того, що батьки не дозволяли своїм дітям відвідувати школу²³. Та проте заснування народних училищ слід вважати позитивним явищем. Тут здобували початкову освіту й вихідці з народних мас.

На початку XIX ст. було проведено реформу системи освіти. На той час вже діяло міністерство освіти, було затверджено «Попередні правила народної освіти» (1803 р.), а також статут учбових закладів (1804 р.). Поступово головні училища перетворювалися в гімназії, а малі — у повітові школи. Крім міських, статутом передбачалось засну-

¹⁴ Підраховано на підставі даних таблиці, складеної М. Т. Белявським. (М. Т. Белявський. Назв. праця, стор. 110.)

¹⁵ С. В. Рождественский. Назв. праця, стор. 96.

¹⁶ С. А. Князьков и Н. И. Сербов. Очерк истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II, М., 1910, стор. 146.

¹⁷ Столетие Киевской первой гимназии, т. II, ч. 1, К., 1911, стор. 45.

¹⁸ М. Домонтович. Черниговская губерния, Спб., 1865, стор. 478. З 1796 р. це училище стало трикласним (там же, стор. 476).

¹⁹ ЦНБ АН УРСР, Відділ рукописів, спр. II, № 4199, арк. 2; спр. II, № 4200, арк. 1, зв.

²⁰ Г. Фальборк и В. Чернолуцкий. Народное образование в России, Спб., 1899, стор. 19.

²¹ ЦНБ АН УРСР, Відділ рукописів, спр. II, № 4181, арк. 1; спр. II, № 4182, арк. 1 зв.

²² «Киевская старина», 1891, т. XXXIV, стор. 394—395.

²³ «Журнал министерства народного просвещения», 1864, ч. CXXI, стор. 18, 21.

вання сільських шкіл — парафіальних училищ, проте доля їх цілком віддавалась на ласку поміщиків. Країна була поділена на учбові округи, підпорядковані університетам. Спочатку школи Правобережжя входили до складу Віленського учбового округу²⁴, а решта шкіл України — до Харківського. Пізніше до складу останнього було включено і школи Правобережжя²⁵. У зв'язку з створенням Одеського і Київського учбових округів у 30-х роках XIX ст. неодноразово відбувався перерозподіл шкіл між трьома учбовими округами.

Незважаючи на розширення на Україні мережі початкових шкіл, яке тривало всю першу чверть XIX ст., загальне число їх у селах і містах України було надзвичайно мізерним. Так, у першому десятиріччі таких шкіл налічувалось тільки 122, з них 93 — парафіальних²⁶, а на кінець першої чверті XIX ст. на Україні було 153 парафіальних і 75 повітових шкіл²⁷. У середині 30-х років XIX ст. тут налічувалось уже тільки 67 повітових і 77 парафіальних шкіл²⁸. Зменшення числа початкових шкіл, особливо парафіальних, пояснюється відсутністю коштів для їх утримання. З цієї причини тільки на Харківщині у 1829 р. закрилося 22 парафіальні школи, а через рік — ще 5²⁹.

У школах було дуже мало учнів, особливо дівчаток. Так, на кінець першого десятиріччя XIX ст. в усіх парафіальних школах України навчалося 1727 учнів, з них тільки 135 дівчаток. У повітових школах в цей час здобувало освіту 4500 хлопчиків і 125 дівчаток³⁰. Наприкінці першої чверті XIX ст. жодної дівчинки не було серед учнів парафіальних шкіл Волинської, Подільської, Харківської, Херсонської і Таврійської губерній. Подібне ж явище існувало і в усіх повітових школах Правобережжя, а також Харківщини та Херсонщини³¹. У 1835 р. в Київському учбовому окрузі, створеному в грудні 1832 р. з Київської, Чернігівської, Волинської та Подільської губерній було всього 51 парафіальне училище з 1602 учнями, серед них лише 94 дівчинки. В 27 повітових школах цього округу навчався 1741 учень³². На кінець 40-х років XIX ст. тут налічувалося 90 парафіальних і 32 повітових школи³³.

Статутами 1804 і 1828 рр. передбачалося навчити дітей у парафіальних школах читати, писати, перших дій арифметики, а також основ православної віри. У сільських парафіальних школах, де основний контингент становили діти селян, навчання тривало від 4 до 6 місяців, а в міських — до одного року. У повітових школах, що були другим ступенем у системі початкової освіти, вивчали російську мову, географію, історію, арифметику, геометрію, фізику, природознавство, малювання. Спочатку ці школи були двокласними, а після запровадження статуту

²⁴ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. I, Спб., 1875, стор. 269.

²⁵ Там же, стор. 1198; т. II, отд. I, Спб., 1864, стор. 329.

²⁶ Підраховано на підставі даних «Ведомости об учебных заведениях, состоящих в ведомстве министерства народного просвещения». — «Периодическое сочинение о успехах народного просвещения», стор. 284—314.

²⁷ Ведомость о состоянии учебных заведений по ведомству департамента народного просвещения. — Записки, издаваемые от департамента народного просвещения, кн. I, стор. 361—371.

²⁸ Таблицы учебных заведений, стор. 10—18.

²⁹ Г. П. Данилевский. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. Харьков, 1866, стор. 324.

³⁰ «Периодическое сочинение о успехах народного просвещения», стор. 284—314.

³¹ Записки, издаваемые от департамента народного просвещения, кн. I, стор. 361—371.

³² В. Науменко. Несколько данных о состоянии Киевского учебного округа в 1835 году. — «Киевская старина», 1890, т. XXVIII, стор. 129.

³³ Ф. Ястребов. Назв. праця, стор. 222.

1828 р. — трикласними. Тут навчалися переважно діти поміщиків і чиновників.

Крім міністерства народної освіти, на Україні відкривали школи й інші відомства, зокрема військове, морське, гірниче, внутрішніх справ, міністерство державних маєтностей та відомство імператриці Марії.

У 1842 р. вийшов закон про заснування парафіяльних шкіл в державних селах³⁴. Цей захід був складовою частиною реформи державного села, що її провадив П. Д. Кисельов. Державні селяни індивідуально і колективно вносили великі суми на відкриття шкіл, а міністерство державних маєтностей асигнувало щороку тільки 250 крб. на утримання кожної з них³⁵. Але й ці витрати також покривалися сумами громадського збору, що призначалися на підготовку сільських і волосних писарів. Навчальна програма шкіл у державних селах відповідала програмі парафіяльних шкіл міністерства освіти. Так, на кінець 40-х років XIX ст. у школах Полтавської губернії діти читали цивільні та церковні книги, писали, вивчали арифметику і рахунок, а також «закон божий»³⁶. Згідно із законом 1842 р. учительські посади заміщалися місцевими священиками, проте навчали й світські особи.

Намічалось відкрити школу в кожній сільській громаді, але, починаючи з 1851 р., у зв'язку з обмеженими розмірами грошових асигнувань було схвалено засновувати одну на волость³⁷. Через це в 40—50-х роках шкіл діяло дуже мало. На Правобережній Україні їх налічувалось 68³⁸, у Полтавській губернії — 100³⁹, у Київській губернії в 19 школах училося 1,5 тисячі дітей⁴⁰. Міністерству державних маєтностей належала і відома на всю Росію школа бджільництва, відкрита 1828 р. у селі Пальчиках Конотопського повіту Чернігівської губернії. Курс навчання в ній був трирічний. Тут, крім професійних дисциплін — квітництва, садівництва, шовківництва, вивчали і загальноосвітні — читання, письмо, арифметику⁴¹.

Мало хто з учнів закінчував повний курс навчання. Так, з 2 тис. селянських дітей, що навчалися в 64 школах Чернігівської губернії у 1860 р., закінчило їх тільки 407⁴². В Подільській губернії, де було 10 шкіл⁴³, у 1851 р. з 21 учня закінчив навчання лише один⁴⁴. Парафіяльні школи в державних селах існували й на Півдні України, проте тут їх було менше. Так, наприклад, у Херсонській губернії налічувалось лише 14 таких шкіл⁴⁵. В багатьох селах шкільні приміщення були тісними і брудними, бракувало учбових посібників. Не дивно, що успішність учнів була дуже низькою.

³⁴ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения т. II, отд. II, Спб., 1864, стор. 246.

³⁵ Н. М. Дружинин. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. II, М., 1958, стор. 249.

³⁶ Н. Арандаренко. Записки о Полтавской губернии, ч. II, Полтава, 1849, стор. 169.

³⁷ Н. М. Дружинин. Назв. праця, стор. 249.

³⁸ Підраховано на підставі «Списка начальных народных училищ Юго-Западного края, состоящих в ведении МНП к 1 июля 1874 года, с означением времени открытия». — М. Константинович. Некоторые данные о народном образовании в Юго-Западном крае, К., 1874, стор. 38—56.

³⁹ Н. Арандаренко. Назв. праця, стор. 169.

⁴⁰ Памятная книжка Киевской губернии, составленная редактором «Киевских губернских ведомостей» Н. Чернышевым на 1858 год, К., 1858, стор. 224, 273.

⁴¹ М. Домонтович. Назв. праця, стор. 249, 250.

⁴² Там же, стор. 473.

⁴³ А. Лотоцкий. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем. — «Образование», Спб., 1899, № 4, стор. 78.

⁴⁴ Н. М. Дружинин. Назв. праця, стор. 255.

⁴⁵ А. Шмитд. Херсонская губерния, ч. II, Спб., 1863, стор. 608.

На недоліки навчання в сільських школах звернули увагу вже сучасники. Так, в записці до міністерства державних маєтностей, складеній одним із засновників Кирило-Мефодіївського товариства В. М. Білозерським, відзначалося: «Відкриті уже школи задовольняють тільки деякі окремі потреби сільського життя і волосного управління»⁴⁶. Автор записки пропонував створити для козацьких дітей трирічні школи з тим, щоб після одержання освіти вони не віддавалися на поталу панам. В цих школах повинні були навчатися письменні діти віком від 13 до 16 років. Крім предметів, що викладалися в парафіяльних школах, вони мали вивчати природознавство, фізику, а також землеробство, садівництво, городництво, фельдшерську справу і ремесла⁴⁷. Проект В. Білозерського відбивав погляди ліберально-реформістського напрямку у Кирило-Мефодіївському товаристві.

Елементарні знання давали учням також кантоністські школи, організовані військовим міністерством. Із загальноосвітніх предметів тут викладали російську мову, арифметику, малювання, а також судочинство і бухгалтерію⁴⁸. Обов'язковим був «закон божий». Солдатських дітей навчали писати і службові папери. В кантоністських школах панувала суворая дисципліна. За несвоечасне прибуття учня на заняття його нещадно карали.

Випускниками цих шкіл комплектувалися штати військово-поселенських і армійських канцелярій. Писарі з кантоністів мали хороший почерк, але погано були обізнані з граматиною⁴⁹. З середини 30-х років XIX ст. кантоністські школи існували в усіх українських губерніях⁵⁰. Тільки в Новоросійському військовому поселенні при волосних штабах було 30 шкіл, де навчалось 1440 дітей⁵¹. Після скасування військових поселень (1857 р.) кантоністські школи перестали існувати.

На Україні були засновані й початкові так звані школи взаємного навчання, що діяли за методом Бея і Ланкастера, названі ім'ям одного із засновників цього методу. В ланкастерських школах був один учитель, але він навчав сотні, а то й тисячі учнів. Досягалося це за допомогою особливої організації: учитель безпосередньо учив тільки найздібніших учнів, кожний з яких у свою чергу навчав інших. В цих школах учили читати, писати, рахувати. У 1820 р. у Києві було дві ланкастерські школи⁵². В одній з них, за свідченням сучасника, одночасно навчалось майже 2 тис. дітей⁵³. До цього ж часу відноситься і заснування Херсонської ланкастерської школи⁵⁴. У 1822 р. в м. Городищі, володінні графа М. С. Воронцова, відкрито таку школу для підготовки писарів, у якій навчалось 30 осіб, серед них і діти поміщиків⁵⁵.

На початку 30-х років XIX ст. було засновано школу взаємного навчання у с. Бабаях на Харківщині, де здобували початкову освіту 19 дітей селян поміщика О. Щербініна і декілька сторонніх осіб⁵⁶. Ця школа відіграла певну роль у поширенні ланкастерського методу навчання. Зокрема, 1834 р. при перетворенні нижчого класу Харківського повітового училища в школу взаємного навчання було використано досвід

⁴⁶ «Україна», 1924, кн. I—II, стор. 127.

⁴⁷ Там же, стор. 128.

⁴⁸ Г. П. Данилевский. Назв. праця, стор. 365.

⁴⁹ Там же, стор. 367.

⁵⁰ Таблицы учебных заведений, стор. 39—44.

⁵¹ А. Шмідт. Назв. праця, стор. 608.

⁵² Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год, стор. 346.

⁵³ «Киевская старина», 1897, т. LVIII, стор. 66.

⁵⁴ А. Н. Пыпин. Общественное движение в России при Александре I, Спб., 1900, стор. 337.

⁵⁵ «Киевская старина», 1898, т. LXIII, стор. 80.

⁵⁶ Г. П. Данилевский. Назв. праця, стор. 324.

саме Бабаївської школи. Один з вихованців її став заступником завідуючого Харківської школи взаємного навчання, у якій 1835 р. навчалося 95 учнів (переважно діти міщан і купців). Школа утримувалася коштами міської думи, але вони відпускалися нерегулярно⁵⁷. Ланкастерська система навчання застосовувалась і в інших початкових школах України, бо скорочувала витрати на їх утримання. В парафіяльних школах Київського учбового округу вона мала місце до кінця 50-х років XIX ст.⁵⁸

Поряд з міністерськими і приватними* існували також початкові школи при церквах. Останні набули особливого поширення у першій половині XVIII ст. на Лівобережній та Слобідській Україні. Учителювали в них дяки, а учнями могли бути й дорослі. У цих школах спочатку навчали читати буквар, а потім часослов і псалтир. Дяк одержував винагороду за свою працю згідно з домовленістю із батьками учнів. Так, у школах Полтавської губернії за те, що навчав читати буквар, йому платили від 50 коп. до 1 крб., часослов — від 1 до 2 крб., а псалтир — від 2 до 5 крб.⁵⁹

Внаслідок поширення кріпосного права і зв'язаного з ним розорення селянства кількість шкіл, насамперед церковних, почала поступово зменшуватись. На відкриття міністерських парафіяльних училищ кошти не відпускалися.

За даними Полтавської казенної палати, на Полтавщині, де 1807 р. було 884 парафії з 777 церквами, намічалось заснувати тільки 598 парафіяльних училищ⁶⁰. Проте і цей, дуже урізаний проект залишився на папері.

Царський уряд обмежував освіту широких народних мас. 11 вересня 1824 р. міністр народної освіти О. Шишков заявив: «...Науки корисні тільки тоді, коли, як сіль вживаються і лодаються в міру залежно від стану людей і від тієї потреби, яку всяке звання на них має... Навчати грамоти весь народ... завдало б більше шкоди, ніж користі. Навчати землеробського сина риторики — було б підготувати його бути поганим і некорисним або ще й шкідливим громадянином»⁶¹.

Після виступу декабристів і революційних подій 30—40-х років у Західній Європі реакція в галузі освіти на Україні посилилася. У 1835 р. міністр освіти С. Уваров пропонував цареві вжити заходів щодо русифікації шкіл на Україні та монархічно-релігійного виховання молоді і встановити суворий нагляд за учнями та вчителями. Пропозиції царського міністра цілком відповідали думкам і прагненням Миколи І. Царська Росія була тюрмою народів. В. І. Ленін писав, що «...українська культура (мова, школа і т. д.) на протязі століть придушувалася російським царизмом і експлуаторськими класами...»⁶²

Школи міністерства народної освіти не мали єдиних програм, зміст та обсяг учбових предметів розкривали самі учителі. Успішність учнів була низькою. Так, у середині 30-х років у Харківському учбовому окрузі нестигало 17% школярів⁶³. Основною причиною цього було нерегу-

⁵⁷ История города Харькова, т. II, Харьков, 1912, стор. 377, 724.

⁵⁸ С. Х. Ч а в д а р о в. Назв. праця, стор. 84.

* На початку XIX ст. лише на Правобережжі завдяки приватним пожертвуванням візитатор Віленського університету Т. Чацький організував 126 шкіл (Г. Фальборк и В. Ч а р н о л у с с к и й. Назв. праця, стор. 21).

⁵⁹ И. Ф. П а в л о в с к и й. Приходские школы в Старой Малороссии и причины их уничтожения. — «Киевская старина», 1904, № 1, стор. 12.

⁶⁰ «Киевская старина», 1904, № 1, стор. 40.

⁶¹ Записки, издаваемые от департамента народного просвещения, т. I, стор. 50.

⁶² В. І. Л е н і н. Твори, т. 30, стор. 141.

⁶³ А. М. Т к а ч е н к о. Назв. праця, стор. 37.

лярне відвідування ними уроків, особливо восени й зимою, через брак одягу та взуття. (Діти селян мали змогу навчатися лише у ці пори року, бо весною та влітку займалися землеробською працею.) У школах було мало учбових посібників, фаховий рівень багатьох учителів був низький. Незважаючи на заборону тілесних покарань, різка вживалася на уроках в першій чверті XIX ст., як і раніше. В часи миколаївської реакції фізичні покарання дітей стали одним із засобів «навчання і виховання». У школах пропагувався світогляд кріпосників і низькопоклонство перед царською владою та її представниками на місцях. Проте прогресивна частина вчителів і громадських діячів, виконуючи свій патріотичний обов'язок перед народом, сприяла розвитку освіти на Україні. Так, штатний наглядач Прилуцького повітового училища у 1810—1812 рр. П. П. Білецький-Носенко заперечував тілесні покарання, засуджував схоластичні методи навчання і виховання, подарував училищу 584 книги⁶⁴.

Значну освітню роботу, пов'язану з політичною пропагандою, провадили на Україні декабристи. В учбових посібниках, складених М. Ф. Орловим і В. Ф. Раєвським у 1819 р. для київських шкіл взаємного навчання, звучали волелюбні мотиви. Але таблиці для читання і прописи для письма, де вживалися такі слова, як «свобода», «рівність», «конституція», згодом були заборонені урядом, а їх автори зазнали переслідувань⁶⁵. Поборником поширення освіти серед жінок виступив наприкінці 30-х та на початку 40-х років один із засновників Харківського університету В. Н. Каразін. Він хотів відкрити у Харкові спеціальну школу для дівчаток, де б вони вивчали російську мову і арифметику, а також займалися городництвом, вишиванням, шиттям білизни, виготовленням килимів⁶⁶. Проте в умовах жорстокої реакції у країні цей проект не був здійснений⁶⁷.

Важливе значення мала громадсько-педагогічна діяльність на Україні в 1856—1861 рр. великого російського вченого М. І. Пирогова, який, зокрема, вважав, що початкова школа повинна готувати до здобуття вищої освіти або безпосередньо до практичної діяльності. «Наші повітові училища,— писав М. І. Пирогов у своєму звіті від 14 січня 1858 р.,— не можна віднести ні до перших, ні до останніх»⁶⁸. Він мріяв у педагогічній семінарії при Рішельєвському ліцеї «підготувати для парафіяльних і повітових училищ достатню кількість своїх учителів, ознайомлених практично з педагогікою», ввести в початкових школах наочність у навчанні⁶⁹.

Видатним борцем за народну освіту, виразником інтересів пригнобленого народу був геніальний український поет Т. Г. Шевченко. У 1846 р. він очолив революційно настроєних членів Кирило-Мефодіївського товариства (М. І. Гулак, О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. В. Андруський), які на відміну від лібералів В. М. Білозерського, М. І. Костомарова, П. О. Куліша не обмежувалися постановкою культурно-освітніх завдань, а вимагали революційного знищення кріпацтва і національного гніту. У 1861 р. було видано спеціальний посібник для вивчення грамоти «Букварь Южно-русский», упорядкований Т. Г. Шев-

⁶⁴ О. Я. Переїденко. Педагогічні погляди і діяльність П. П. Білецького-Носенка.— Педагогіка. Республіканський науково-методичний збірник, вип. 4, 1966, стор. 153—155.

⁶⁵ Н. А. Константинов, В. Я. Струминский. Очерки по истории начального образования в России, М., 1953, стор. 91; Історія Києва, т. I, К., 1960, стор. 304.

⁶⁶ «Харьковские губернские ведомости», 1841, № 3, Приложение, стор. 21—23.

⁶⁷ «Киевская старина», 1905, т. XC, стор. 42.

⁶⁸ ЦДІА СРСР, ф. 733, 1859 р., оп. 78, спр. 817, арк. 10.

⁶⁹ Там же, арк. 12.

ченком. В листі до тодішнього інспектора 2-ї Київської гімназії М. К. Чалого поет писав: «...Посилаю Вам на показ 10 екземплярів мого «Букваря», а із контори транспортов Ви получите 1000 екземпл. Добре було б, якби можна розпустити його по уездних та по сільських школах... Думка єсть за «Букварем» напечатать лічбу (арифметику) — і ціни і величини такої ж, як «Буквар». За лічбою етнографію і географію в 5 копійок; а історію, тільки нашу, може вбгаю в 10 копійок. Якби бог поміг оце мале діло зробити, то велике б само зробилося»⁷⁰. Т. Г. Шевченко мріяв про той час, коли школа стане доступною для дітей пригнобленого народу і вони будуть навчатися своєю рідною мовою.

Царизм гальмував розвиток початкової освіти, підтримуючи таким чином культурну відсталість народу. На українських землях, що входили до складу Росії, з населенням в 13 млн. чол. у 1856 р. офіційно налічувалось лише 1300 початкових шкіл, де навчалось 67 тис. учнів. На 100 жителів України в той час припадало 0,61 учня, що нижче загально-російського показника — 0,7⁷¹. Як українські губернії, так і Росія в цілому, відставали від передових капіталістичних країн. Так, наприклад, у США в цей час один учень припадав на 5 жителів країни, у Франції та Великобританії — на 11⁷².

Таким чином, на Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. діяли початкові учбові заклади різних типів. Це, насамперед головні та малі народні училища, дяківські школи, парафіяльні та повітові школи міністерства народної освіти, учбові заклади інших відомств. Проте шкіл було дуже мало і всі вони перебували в жалюгідному стані. Передові педагоги і громадські діячі виступали за освіту народу, за навчання дітей рідною мовою, оскільки в галузі культури, зокрема освіти, царизм провадив на Україні жорстоку колоніальну політику. В. І. Ленін відмічав, що в царській Росії маси народу були «...пограбовані в розумінні освіти, світла і знання»⁷³. Тільки Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила народним масам України шлях до освіти і культурного розвитку.

⁷⁰ Т. Г. Шевченко. Повна збірка творів в трьох томах, К., 1949, т. III, стор. 439.

⁷¹ Статистические таблицы Российской империи за 1856-й год. Спб., 1858, стор. 216—217.

⁷² «Журнал Министерства народного просвещения», 1858, № 11, стор. 120.

⁷³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 113.

Останнім часом у Канаді — цій високорозвинутій країні монополістичного капіталу — відбувається криза буржуазної держави, що є наслідком надзвичайного загострення національного питання. У документі Комуністичної партії Канади «Деякі проблеми перед XVIII з'їздом партії», опублікованому в січні 1964 р. у бюлетені «Діскашен», підкреслювалося, що це проблема не тільки французької Канади, яка бореться за її розв'язання, але й всієї держави. Франко-канадці поставили перед населенням країни, урядом і всіма організаціями проблему перебудови державної структури Канади¹.

Які ж причини привели до загострення національного питання та які можливі шляхи його вирішення? Яка політика і практика комуністів Канади щодо цього?

Криза структури буржуазної канадської держави виникла не в результаті боротьби робітничого класу, а внаслідок посилення франко-канадського національного руху. Особливістю його є те, що він розвивався не в процесі складання класичних буржуазно-демократичних держав, а в сучасній імперіалістичній країні, у період загальної кризи капіталізму. Завдяки цьому у французькій Канаді відбувається поєднання демократичної, антиімперіалістичної, антимонополістичної боротьби з національним рухом.

У свій час Генеральний секретар Комуністичної партії Канади тов. Леслі Морріс указував, що національний рух франко-канадців по суті — запізніла буржуазно-демократична революція. Це положення визнається і в ґрунтовному дослідженні члена Виконкому ЦК КП Канади тов. С. Б. Райерсона «Заснування Канади». «Франко-канадська нація, — відзначалося у книзі, — є меншістю у Канаді. Франко-канадці протягом двох останніх століть є жертвами систематичної політики економічної дискримінації, що її провадить правлячий клас, кістяк якого становлять англо-канадці»².

Канада — двонаціональна країна*. Офіційними мовами її стали англійська і французька, конституцією — Акт про Британську Північну Америку. Саме від нього і бере початок криза цієї держави. Схвалений у 1867 р. англійським парламентом на вимогу англо-канадської буржуазії, він забезпечив її панування у країні, не визнавши за франко-канадською нацією права на існування і конституційно закріпивши

¹ «Discussion», січень 1964 р.

² С. Б. Райерсон. Основание Канады, М., 1964, стор. 10—11.

* Згідно з переписом 1961 р. більшість населення Канади становлять вихідці з Британських островів — 43,8%, а також французи — 30,4%. Представників інших національностей у країні — 25,8%, у тому числі німців — 5,8%, українців — 2,6%, італійців — 2,5% тощо.

захоплення французької Канади у 1760 р. Католицька ієрархія останньої погодилася на цю конституцію, проти якої не заперечувала й певна частина франко-канадської буржуазії.

Однією з причин, що сприяли такому компромісові, був страх півних верств Канади перед поширенням американської революції на всю Британську Америку. Ці побоювання посилювалися під час громадянської війни у США в 1861—1865 рр., яка зрештою прискорила проголошення Канади англійським домініоном. У пізніші часи на становлення канадської держави вплинула загроза поглинення її Сполученими Штатами Америки, що ставали дедалі могутнішими, а також прагнення англо-канадської буржуазії панувати на всій Півночі континенту аж до тихоокеанського узбережжя.

У 20-х і 30-х роках ХХ ст. економічні зв'язки між Канадою і Великобританією послабшали, але канадська буржуазія свідомо зберегла ті залишки форм колоніального володіння, що відповідали її інтересам. При цьому національні права франко-канадців ніколи не бралися до уваги.

Піднесення масового національного руху серед них у наш час обумовлюється певними факторами. Стара, відстала «поселенська система» сільського господарства у провінції Квебек, 80% населення якої становлять франко-канадці, занепадає. За останнє десятиріччя у французькій Канаді, зокрема у Монреальському районі, дуже швидкими темпами розвивалася промисловість, і тепер більшість її населення — індустріальні робітники. Проте рівень економічного розвитку Квебеку залишається значно нижчим, ніж у країні в цілому. Контроль над промисловістю і природними багатствами тут дедалі більше зосереджується в руках тих, хто представляє американо-канадську монополістичну олігархію. Франко-канадці володіють тільки 20% промислових підприємств цієї провінції. У 1963 р. доход на душу населення Квебеку був на 14% нижче середньоканадського рівня і на 27% — від провінції Онтаріо³.

Франко-канадців рідко можна зустріти в середовищі канадської фінансової олігархії. Тільки 6,7% найбільших бізнесменів країни є представниками цієї нації. Їм належить певна частина фабрик і заводів у Квебеку⁴.

Різкий протест франко-канадського населення викликає протиріччя між швидким промисловим розвитком і недосконалістю системи освіти в країні. У вищих учбових закладах, де панує засилля католицьких догматів, викладаються здебільшого нетехнічні дисципліни. Це призвело до того, що молоді франко-канадці, які здобули вищу освіту, не можуть займати важливі пости у промисловості. Для них обмежений доступ і в державний апарат. Президент сепаратистської організації «За національну незалежність» Марсель Шапю іронічно відзначав, що у 1958 р. франко-канадці становили 10,5% високопоставлених службовців у федеральному міністерстві і 55% ліфтерів, які працювали в урядових установах Оттави⁵.

Криза, що є наслідком захоплення Канади англійцями у XVIII ст., вимагає не тільки перебудови управління французькою Канадою, але й всієї державної структури країни. Поділ її на провінції, за допомогою якого в Акті про Британську Північну Америку було закріплено національну нерівноправність франко-канадців, є водночас і фундамен-

³ «The Marxist quarterly», 1963, № 7, стор. 19.

⁴ D. Porter. A vertical: Mosaic an analysis of Social class Power in Canada, Toronto, 1965, стор. 101.

⁵ S. B. Rierson. The Open Society. Paradox and Challenge. New York, 1965, стор. 28.

том, що на ньому дев'ять інших провінцій будують свої відносини з федеральним урядом. Рух населення, що розмовляє англійською мовою, за розширення місцевого самоуправління у цих районах, історично бере початок від провінціального статусу французької Канади. Якщо в конституції відбудуться зміни на користь визнання останньої як національної держави в рамках Конфедерації, то відносини між федеральним урядом і рештою провінцій також потрібно буде переглянути. Таким чином, вся хитро задумана структура держави, спрямована на те, щоб увічнити панування англо-канадської буржуазії, руйнується національно-демократичним рухом франко-канадців.

Англо-канадський панівний клас робить спроби звести кризу державної структури до проблеми мови і культури. 1963 р. федеральний уряд створив орган, відомий під назвою «комісії двох мов, двох культур». Його завдання — дослідити, як представники обох національностей можуть порозумітися за допомогою культурного спілкування. Це досить ловкий засіб завуалювати реальну проблему, оскільки йдеться не про необхідність взаємозбагачення мови й культури англо- і франко-канадців, а про надання останнім права на самовизначення аж до відокремлення, про визнання його англо-канадським панівним класом.

Національне питання у країні ускладнюється тією обставиною, що канадці, які розмовляють англійською мовою, під впливом подій у французькій Канаді прагнуть до більш чіткого виявлення своєї цілісності. Якщо визначити кордони французької Канади неважко, то з рештою території справа значно складніша, оскільки багато мешканців її мають різне національне походження. Об'єднує їх те, що у побуті вони користуються однією англійською мовою і дітей також навчають їй. Тимчасом, з центральної Європи у Канаду прибула велика кількість іммігрантів з своїми національними особливостями і традиціями, часто, як це було у післявоєнний період, реакційно настроєних внаслідок соціальних зрушень, що мали місце в західноєвропейських країнах. Деякі з них вимагають для себе «етнічних прав» і визнання їх «національними меншостями» поряд з наданням «культурних прав» франко-канадцам. Хоч є всі підстави підтримати їх прагнення зберегти свою культурну спадщину і мову предків, це, як вважає Комуністична партія Канади, не може бути питанням державного устрою, оскільки згадані верстви населення на відміну від франко-канадців не являють собою націй.

Не менш складне у Канаді й питання про національні меншості. Це можна показати на прикладі українського канадського населення, яке, за даними 1965 р., налічувало 500 тис. чол. За чисельністю воно тепер на п'ятому місці серед дев'яти інших національних груп населення країни (англо-канадці, франко-канадці, німці, італійці, українці) ⁶.

Переміщення за останні десятиріччя з четвертого на п'яте місце відбулося у зв'язку з припиненням трудової імміграції. Це сталося в результаті воз'єднання у 1939 р. українських земель в єдиній соціалістичній державі, бурхливого розвитку економіки, культури і науки в Радянській Україні.

У різних місцевостях Канади питома вага українського населення неоднакова. У таких провінціях, як Британська Колумбія і Онтаріо, вона наближається до середньоканадської (відповідно — 2,2% і 2,1%), в інших — Квебеку, Новій Скошії і т. д. — нижча. У степових місцевостях українців значно більше. Так, у провінції Манітоба питома вага їх стосовно до місцевих жителів — 11,4%, Саскачеван — 8,5%, Альберта — 8,0% ⁷.

⁶ «Horizons. The Marxist quarterly», 1967, № 22, стор. 73.

⁷ Там же, стор. 65.

Колись головним критерієм визначення української групи населення була рідна мова. Тепер такої «підстави» немає. Дані перепису 1961 р. свідчать, що з 473 337 чол., зареєстрованих як українці, 160 382 назвали рідною мовою англійську, 1625 — французьку і 304 752 — українську. Загалом остання вживана 361 496 чол.⁸ Переважна більшість українських канадців користується двома мовами: у повсякденній діяльності, як правило — англійською, і тільки незначна кількість — французькою.

За останні десятиріччя соціальна структура українського населення у Канаді докорінно змінилася. Ті, що прибули з першою хвилею імміграції, ставали на новому місці здебільшого робітниками і фермерами, інтелігентів серед них було зовсім мало. Нині тут навряд чи знайдеться така галузь діяльності чи професія, де б не зустрічались українці.

Але вони не становлять єдиного монолітного цілого. Канадські історики розглядають відміни серед них або відповідно до трьох періодів імміграції, або за поколіннями чи групами поколінь. Другий метод, як вважають буржуазні дослідники, а також прогресивні керівні діячі українських канадців (П. Прокоп, У. Герасим та ін.), найреальніший. Зокрема, професор університету провінції Альберта М. Р. Лупул у доповіді, підготовленій для Королівської комісії з питань двох мов і двох культур у Канаді, пропонує такий поділ: група I — українські іммігранти і представники першого покоління; II — українські канадці другого покоління (професор М. Р. Лупул називає їх поколінням іноземного походження); III — представники третього і наступних поколінь. В першу групу, як вважають керівники Товариства українських канадців (зокрема У. Герасим), слід включити всіх іммігрантів, незалежно від того, чи прибули вони у Канаду на початку століття, чи в 60-х роках.

Наступне покоління (група II), куди входять і діти іммігрантів від 12 років, є основним, найчисленнішим. Воно усвідомило, що перебуває порівняно з англо- і франко-канадцами у нерівноправному становищі. У боротьбі за економічну рівноправність представники його добилися значних успіхів. Так, питома вага управляючих і спеціалістів стосовно до всього населення країни становить 18,1%, а серед українців, що народилися в Канаді — 13%, працівників сфери обслуговування і комерційного транспорту відповідно 18,3% і 17,3%, фермерів та сільськогосподарських робітників — 10,2% і 21,3%, ремісників — 22,6% і 20,8%, чорноробів — 4,6% і 4,2%, гірників — 1,1% і 1,1%⁹.

Поряд з поліпшенням свого економічного становища друге покоління українських іммігрантів домоглося певних успіхів і в політиці. За останні 50 років, протягом яких його представники стали брати активну участь у політичному житті країни, 74 чол. як спадкоємці служили у законодавчих органах трьох степових провінцій, в Онтарію, у палаті обшин і сенаті. Вони утворили п'ять кабінетів міністрів у чотирьох провінціях і федеральному уряді, внесли значний вклад у діяльність таких організацій, як Українська робітничо-фермерська громада, Товариство об'єднаних українських канадців і Робітнича благодійна асоціація¹⁰. Для представників третього і наступних поколінь українізм є також традиційною цінністю, хоч і в різній мірі. Разом з тим вони вважають себе канадцами.

Таким чином, для кожної з трьох груп канадських українців національні цінності є реальними, навіть коли ці групи мають певні відміни,

⁸ «Horizons. The Marxist quarterly», 1967, № 22, стор. 60.

⁹ Там же, стор. 69.

¹⁰ Там же, № 2, стор. 69.

які слід визнати найважливішими змінами всередині українсько-канадського населення. Переважна більшість його підтримує рух франко-канадців за національну незалежність і водночас виступає за збереження і поширення своєї культурної спадщини, за визнання права участі українців у справі створення і розвитку Канади.

Проте епіцентром боротьби за розв'язання національного питання у країні є рух франко-канадської нації. Об'єктивний розвиток її поставив на порядок денний вимогу самостійної держави — або у рамках конфедерації, або поза ними. Боротьба франко-канадців за право на самовизначення особливо посилилася після поразки в 1960 р. у провінції Квебек неофашистського уряду Дюплессі. Саме тоді французька Канада перетворилася в арену бурхливої політичної боротьби. Починаючи з 1965 р., у цьому русі посилилися відцентрові сили. У Квебеку демонстрації сепаратистів набули масового характеру. Правлячі кола були змушені визнати серйозність становища, що склалося у країні. 1 липня 1965 р. у посланні з нагоди дня Конфедерації тодішній генерал-губернатор Канади Д. Віньє підкреслив, що національна проблема є найважливішою і найневідкладнішою з усіх, які стоять перед канадцами. Під час виступу Д. Віньє по телебаченню у Монреалі відбувалася могутня демонстрація сепаратистів.

Активізація боротьби франко-канадців за національну незалежність позначилася на виборах у провінції Квебек у 1966 р. Ліберальна партія, яка була провідною в уряді Ж. Лесажа (1960—1966 рр.) зазнала поразки. До влади прийшла квебекська націоналістична буржуазна партія «Національний союз», яка отримала 55 депутатських місць проти 51. Це означало, що виборці Квебеку відкинули курс лібералів на так звану «тиху революцію», мета якого у національному питанні полягала в тому, щоб відвернути увагу від основної вимоги про рівноправність франко-канадської нації. Замість розв'язання державної кризи ліберали закликали до поступового здобуття Квебеком особливого національного статусу в межах канадської Конфедерації. Насправді ж, під приводом прискорення розвитку квебекської економіки вони широко розкрили двері перед американським капіталом. Фактично все зводилося до вимог надати цій провінції культурно-національну автономію. Шлях до цього ліберальні діячі вбачали у боротьбі за поступки з боку федерального уряду (збільшення інвестицій у промисловість Квебеку і т. д.), а також у втіленні в життя висунутої урядом Пірсона ідеї «двох мов» і «двох культур».

Ці погляди не нові. Критикуючи їх, В. І. Ленін ще у 1913 р. писав: «Лозунг національної культури невірний і виражає лише буржуазну обмеженість розуміння національного питання»¹¹.

Останнім приводом до сепаратистських виступів у Квебеку стали дебати про національний прапор. Старий прапор з британським «Юніон джеком» було замінено на самостійний канадський, але суть цих виступів значно глибша: франко-канадці не бажали більше бути на своїй батьківщині людьми «другого сорту». Не можна, однак, не враховувати те, що дії сепаратистів на практиці вигідні імперіалістам Сполучених Штатів Америки. «Якщо Квебеку зрештою судилося відокремитися, то, як вважає чимало з канадських лідерів, США поступово, по частинах, приберуть Канаду до рук», — писав журнал «Юнайтед Стейтс енд Уорлд ріпорт» у листопаді 1965 р. Саме тому Комуністична партія Канади виступає проти сепаратизму.

Панівна англо-канадська буржуазія чинить опір справедливому і демократичному вирішенню національного питання у країні, оскільки

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 214.

це викрило б всі протиріччя буржуазної державної структури. Правлячі кола, вказують комуністи Канади, не вживатимуть заходів інакше як за рахунок франко-канадського народу. Але їх дії не можуть припинити цього визвольного руху. Він, як свідчить весь хід його розвитку, буде наростати.

У боротьбі за національні права активну роль відіграють середні верстви франко-канадців. А такі ж верстви населення, що розмовляє англійською мовою, підтримують теперішні умови федерації. Поки що не підготовлено ґрунту для зближення між інтелігенцією французької Канади і всієї країни.

Франко-канадська буржуазія в своїх класових інтересах прагнула до індустріалізації Квебеку і, надолужуючи упущене, виступала за надання певних прав для своєї нації. Однак в окремі моменти кризи вона діє спільно з англо-канадською буржуазією так само, як до, під час і після 1867 р. Понад усе вона боїться власних робітників.

Робітничий рух, зокрема профспілковий, поки що обмежується самими заявами і резолюціями на підтримку національних вимог населення французької Канади. І досі немає справжньої дійової солідарності між робітниками обох націй. Хоч в резолюціях франко-канадських профспілок і Канадського конгресу праці є ознаки зростаючого взаєморозуміння, але координовані дії трудящих ще відсутні.

Важливе значення для досягнення єдності всіх прогресивних сил країни має сам факт визнання франко-канадців як нації установчим з'їздом Нової демократичної партії (1961 р.). Однак керівництво НДП намагається ухилитися від повної підтримки їх національного руху. Переважна більшість лідерів цієї партії заражена англо-канадським шовінізмом. Навіть ті їх представники, які усвідомлюють історичну справедливість боротьби населення французької Канади за рівноправність, утримуються від остаточних висновків. З цієї та інших причин НДП не має будь-якого значного впливу серед франко-канадців.

* *
*

Послідовну і принципову позицію у розв'язанні національного питання в країні займає Комуністична партія Канади. Понад 30 років вона бореться за визнання національних прав франко-канадців. Ще на VI Національному з'їзді КП Канади, який відбувся у травні — червні 1929 р., говорилося, що боротьба за повну незалежність країни є такою гарантією повного самовизначення для французької Канади, а це може бути досягнуто в результаті революційних дій¹².

У травні — червні 1934 р. Комуністична партія опублікувала статтю під заголовком «Про нашу роботу серед франко-канадців»¹³, в якій вказувалося, що партія вважає необхідним чітко і ясно визначити своє ставлення до національних прагнень трудящих французької Канади. Комуністи тоді ще не розглядали це питання як національну проблему, але заявили про визнання франко-канадців як нації, що цілком сформувалася. Вони висунули гасла: «Право (франко-канадцям.— Д. Н.) на повне самовизначення аж до відокремлення!» і «Робітничий клас (Канади.— Д. Н.), об'єднується у боротьбі проти всієї канадської буржуазії!»¹⁴

У доповіді генерального секретаря партії тов. Тіма Бака на IX Пленумі ЦК КП Канади (листопад 1935 р.) «На шляху до створення єди-

¹² «The Marxist quarterly», 1965, № 15, стор. 27.

¹³ On our work among the French Canadiens, Toronto, 1934.

¹⁴ «The Marxist quarterly», 1965, № 15, стор. 28.

ного народного фронту» указувалося, що утворення франко-канадської народної партії повинно відбуватися під лозунгом боротьби за піднесення життєвого рівня населення до рівня, досягнутого в інших провінціях країни. Вся діяльність має тісно пов'язуватися з рухом проти загрози нової війни, проти загальної військової повинності, за збереження і поважання національних традицій франко-канадського народу.

У своєму виступі на VIII Всеканадському з'їзді (1937 р.) Комуністичної партії Канади Тім Бак говорив, що в Квебеку, де маси беруть активну участь у національному русі, комуністи повинні підтримувати цей демократичний народний рух, навіть його сепаратистське крило¹⁵. У співдоповіді, виголошеній керівником Квебекської партійної організації Е. Дюбе, було відзначено тяжке становище трудящих цієї провінції та необхідність спільних дій всіх загонів робітничого класу країни проти монополій. «Наша партія,— підкреслив Е. Дюбе,— заявляє, що тільки завдяки спільній боротьбі всіх трудящих проти трестів, ми можемо добитися економічної, культурної і політичної рівноправності для Квебеку, якої він був позбавлений і яку у народа відняла диктаторська влада французьких і англійських мультимільйонерів!»¹⁶.

У 40-х роках Комуністична партія Канади виступила на захист життєвих інтересів франко-канадського народу, проти гніту, якого він зазнав з боку англо-канадської буржуазії й англійського імперіалізму, що уклали між собою воєнний союз. Вона боролася за прийняття конституційних гарантій щодо права населення французької Канади користуватися рідною мовою, заявила про підтримку його прагнення мати свій цивільний кодекс і сповідати свою релігію. Всю діяльність Компартія спрямовувала на те, щоб трудящі англійської Канади підтримували справедливі виступи франко-канадців за соціальну рівноправність, щоб ці виступи мали справжній демократичний характер.

1954 р. у своїй Програмі Комуністична партія заявила, що коли боротьба за національну рівноправність французької Канади зіллється з демократичним рухом канадського народу за незалежність своєї країни, це набагато посилить його. Давні вимоги франко-канадців мають бути задоволені демократичним шляхом — гарантуванням їх права на самовизначення. Перемога цих принципів дасть змогу обом націям добровільно об'єднатися у федеративній державі, заснованій на повній рівноправності народів.

Слід зазначити, що у цьому партійному документі ще не було розгорнутої національної програми, побудованої на ленінському принципі самовизначення націй, відповідно до умов Канади. Ця платформа викладена у Програмі Комуністичної партії «Шлях до соціалізму в Канаді», прийнятій у вересні 1959 р.

У ній питання поставлено так, що франко-канадці повинні мати власну державу і повністю управляти їх справами. «Право націй,— указується в цьому документі,— влаштовувати свої справи згідно з своїм бажанням повинно включати у себе право обирати власну форму самостійної держави або форму добровільного об'єднання з іншою нацією. Для повної національної рівноправності французької Канади необхідне беззастережне визнання її права на національне самовизначення аж до відокремлення, якщо народ так вирішить»¹⁷. У програмі підкреслюється

¹⁵ Tim Buck. The People U. S. Monopoly. Report to 8-th Dominion Convention, C. P. of C., Toronto, 1937, стор. 13.

¹⁶ «The Marxist quarterly», 1965, № 15, стор. 30.

¹⁷ XVII Национальный съезд Коммунистической партии Канады, М., 1962, стор. 122—123.

ся, що умовою існування Канади як федеративної держави є заснований на принципах пролетарського інтернаціоналізму міцний і добровільний союз обох націй.

Комуністична партія Канади заявила також, що необхідна наполеглива боротьба проти будь-якої дискримінації й шовінізму, за рівноправність і братерство всіх трудящих, за нічим не обмежений вклад всіх національних груп у культуру країни.

У Програмі звернуто увагу й на становище в Канаді національних меншостей, зокрема тубільного населення, яке було загнане у резервації й позбавлене прав громадянства. Обов'язок всіх демократичних сил канадського народу, підкреслюється у цьому партійному документі, терміново допомогти національним групам завоювати визнання їх гідності, політичної та національної рівноправності, добитися припинення будь-якої дискримінації щодо них. Урядова опіка індіців і населення Арктики повинна бути скасована, а їх права повністю відновлені.

Ретельно проаналізувавши обстановку, комуністи Канади роблять у своїй Програмі висновок про те, що демократичний рух за конституційну реформу, на захист і розширення демократії є складовою частиною боротьби за соціалізм і повністю відповідає завданням робітничого класу, мета якого, зокрема,— демократичні перетворення у країні.

Виходячи з цих програмних установок, партія розробила політичну лінію щодо руху франко-канадського народу за національну незалежність. XVII Національний з'їзд КП Канади, що відбувся в січні 1962 р. у Торонто, ухвалив з цього питання спеціальну резолюцію «Конфедерація і французька Канада», в якій заявив про свою всебічну підтримку боротьби франко-канадців за національне самовизначення, включаючи право на відокремлення від Конфедерації, якщо за це висловиться більшість нації.

Комуністична партія вважає, що на сучасному етапі захист суверенітету і незалежності Канади вимагає найбільшої єдності всіх демократичних сил країни. У боротьбі проти панування США і влади монополій беруть участь обидві нації. Для цього необхідна підтримка національного руху франко-канадців тією частиною населення, що розмовляє англійською мовою, насамперед робітничим класом, а також солідарність робітників, і прогресивних сил всієї Канади у боротьбі за мир та незалежність. У резолюції, зокрема чітко викладено вимоги населення Квебеку, яке виступає проти американського і канадського імперіалізму, за національну незалежність.

XVIII з'їзд КП Канади (1964 р.) знову закликав усіх трудящих країни до єднання. З'їзд прийняв програму з трьох пунктів, яка конкретно пов'язує перспективну програму партії «Шлях до соціалізму в Канаді» з нинішніми умовами в країні¹⁸. XVIII з'їзд поставив перед комуністами такі завдання: 1) боротьба за нову зовнішню політику миру, роззброєння і світової торгівлі; 2) вимога нової конституції Канади, яка б гарантувала для франко-канадців право на самовизначення; 3) боротьба за нову економічну політику в інтересах незалежності національної економіки, яка б цілком належала канадцам і контролювалася ними.

Ці й ряд інших положень відбилися у резолюції, прийнятій XVIII з'їздом партії. У ній, зокрема, вказувалося, що Канада не може бути збережена, як Союз провінцій, а повинна стати федерацією двох націй. Добитися цього — ось справжня мета всіх прогресивних канадців. Якщо такий добровільний союз двох народів не буде оформлений і країну, як і досі, роздиратимуть національні суперечності, то соціальні, еконо-

¹⁸ «Проблемы мира и социализма», 1964, № 6, стор. 45.

мічні й політичні наслідки цього виявляться згубними і для французької, і для англійської Канади.

Для збереження Канади як єдиної держави потрібна нова конституція, схвалена франко- і англо-канадським населенням. В основу її слід покласти такі принципи: визнання рівноправності французької Канади, одностайне укладення угоди між представниками обох націй про утворення нової федерації, що гарантувала б повну рівноправність між ними, розробку умов, за яких новоутворений державний союз зміг би захищати інтереси обох народів.

Комуністична партія, борючись за демократичне розв'язання національної проблеми, розробила положення нової конституції для Канади, які представила до Королівської комісії Лаурендо — Дантона.

Викладаючи ці тези комуністи зробили два важливі висновки. По-перше, нова конституція повинна чітко і ясно передбачити те, що об'єднання має ґрунтуватися на повній рівноправності. У ній також необхідно вказати гарантії прав кожної нації на самовизначення аж до відокремлення. По-друге, конституція мусить містити біль, у якому забезпечувалися б свобода слова, зборів і віросповідання. Цей біль має скасувати всі незаконні форми обмеження за національною чи расовою приналежністю і захищати право кожної національної групи розвивати культурні традиції й мову своїх предків, а також засновувати з цією метою організації та інші інститути на добросусідських засадах¹⁹.

Висунуті комуністами Канади принципи нової конституції мають багато спільного з документом «Конституційні пропозиції для самостійної держави Квебек і нового договору між двома націями», опублікованим Соціалістичною партією Квебеку у 1965 р. У ньому, зокрема, зазначено, що власті, які визнають цю державу, повинні дозволити її урядові та органам влади ухвалювати рішення щодо соціалістичної організації економіки. Народ Квебеку розробить свою конституцію, яка буде спрямована і на всебічний розвиток Канади²⁰.

Близькість поглядів у національному питанні між комуністами і соціалістами Канади створює певні умови для спільної боротьби мільйонів канадців, відкриває перспективи для його вирішення.

XIX з'їзд КП Канади, що відбувся у травні 1966 р., зробив новий крок вперед у розв'язанні національної проблеми. Розробивши проект нової конституції країни, Комуністична партія водночас вжила заходів з тим, щоб структура самої партії вірно відбивала двонаціональний характер держави. Національний комітет КП Канади погодився з пропозицією комуністів Квебеку, про те, що слід створити окрему організацію — Комуністичну партію Квебеку. 21 травня 1966 р. XIX з'їзд КП Канади затвердив її статус, розроблений установчим з'їздом (1965 р.).

Комуністична партія Квебеку бореться за прийняття для цієї провінції конституції, яка б утвердила контроль її населення в усіх політичних, соціальних, економічних і культурних питаннях.

XX з'їзд КП Канади (квітень 1969 р.) підтвердив головні положення партії з національного питання у країні, схваливши, зокрема, документ «За єдність лівих сил на основі загальної програми», прийнятий Центральним Комітетом 5 лютого 1968 р.²¹

Піднесення демократичного і національного руху в Канаді є яскравим підтвердженням марксистсько-ленінської теорії, згідно з якою національний рух в епоху імперіалізму неодмінно набуває антиімперіалістичного характеру і стає складовою частиною боротьби за соціалізм.

¹⁹ «The Marxist quarterly». 1965, № 15, стор. 78.

²⁰ Там же, стор. 70.

²¹ «The Canadian Tribune», 5 лютого 1968 р. і 9 квітня 1969 р.

Замітки

М. П. ПРОСЯНИК

ДІЯЛЬНІСТЬ БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ПО ЗАЛУЧЕННЮ МОЛОДІ ДО РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРотьБИ В 1903—1904 рр.

У зв'язку із зростаючою активністю молоді в соціальних битвах нашої епохи особливого значення набуває досвід роботи КПРС у молодіжних масах.

З перших років свого існування партія приділяла цьому питанню велику увагу, яка обумовлювалася тим, що російський пролетаріат

формувався значною мірою з молоді. Дві третини робітників царської Росії починали працювати в 12—14-річному віці, а третина — з 15 років¹. На Україні наприкінці XIX ст. молодих робітників лише до 19 років налічувалося 28,6% (121 734 чол. при загальній кількості 425 413 чол.)². Необхідно було враховувати також молодіжний склад самої партії, відсутність значної кількості досвідчених революціонерів. У цей період, як зазначав В. І. Ленін, більшість керівників становили «зовсім молоді люди»³. Крім того, Росія на початку XX ст. стала центром революційної боротьби, йшла назустріч першій революції. А успіх її набагато залежав від зв'язків партійних організацій з масами, вміння залучати нові, молоді сили до визвольного руху. Виходячи з цих обставин, В. І. Ленін підкреслював важливість «охорони наступності руху»⁴, підготовки «молодих рекрутів» до революційної справи.

Велику роботу по залученню молоді до революційної боротьби та її вихованню провели в цей період більшовицькі організації України, які керувалися ленінськими настановами, Програмою партії, прийнятою на II з'їзді РСДРП. Особлива увага приділялася пролетарській молоді. Рух її в умовах царизму був складовою частиною загальної революційної боротьби пролетаріату. Не виділяючи юнацтво в окремі організації, більшовики згуртовували його навколо свого прапора.

В. І. Ленін вчив, що основним завданням партійних організацій в роботі з молоддю є формування в неї соціалістичної свідомості, теоретичне озброєння. Він підкреслював, що «без революційної теорії не може бути і революційного руху»⁵.

Здійснюючи ці вказівки, більшовики України відводили теоретичному загартуванню молодих революціонерів значне місце в діяльності

¹ Матеріали і документи до вивчення історії КП(б)У, ч. I, 1883—1907, К., 1938, стор. 139.

² Підрахунки зроблені за даними збірника «Статистика України, № 2, Серія III. Випуск II. Численність і состав рабочих Украины по данным Первой Всероссийской переписи 1897 г.», Харьков, 1922, стор. 130—132.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 466.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 200; див. т. 8, стор. 187.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 331.

політичних гуртків — нелегальних партійних і таких, що примикали до партії. В Миколаєві, наприклад, у 1904 р. їх діяло близько 20 ⁶.

В зв'язку з різним ступенем підготовки молоді створювалися гуртки двох типів: вищого і нижчого. Вивчалися в них твори Маркса, Енгельса, Леніна, історія революційного руху, програма РСДРП. Так, в одному з катеринославських гуртків вищого типу, в який входили молоді робітники П. Шершов, Г. Фроленко, В. Смик, І. Меренков та інші, вивчали влітку 1904 р. «Комуністичний маніфест», програму партії, знайомилися з деякими питаннями політекономії ⁷.

Заняття сприяли формуванню революційного світогляду молодих робітників. Тут вони набували й перших навиків революційної роботи, зокрема у розповсюдженні нелегальної літератури, в агітації серед товаришів, освоювали правила конспірації.

Важливою формою ідейного і політичного виховання молоді були нелегальні сходки, масовки, збори, дискусії. Юнакам, частина яких лише починала знайомитись з революційним рухом, роз'яснювалась програма партії, значення політичної боротьби і демократичних свобод, питання про гегемонію пролетаріату в наступній революції. З початком російсько-японської війни більшовики розкривали її характер у виступах перед молоддю, роз'яснювали ленінський лозунг поразки самодержавства. Такі бесіди в робітничих районах проводили харківські більшовики. Катеринославський комітет виносив на обговорення молоді листівки «Самодержавство і честь Росії», «Для чого повинен умирати російський солдат» ⁸. Миколаївський комітет працював серед робітників суднобудівного заводу, куди в зв'язку з терміновими військовими замовленнями було набрано багато молоді ⁹.

Ведучи боротьбу проти впливу дрібнобуржуазної і націоналістичної ідеології, більшовики України розглядали на зборах і масовках питання про класовий характер інших партій, роз'яснювали їх програми і лозунги. Так, питання про принципову відмінність між соціал-демократами і соціалістами-революціонерами обговорювалось на зборах молоді Катеринослава в лютому 1904 р. ¹⁰ Нерідко виникали гострі дискусії з есерами. Ці дискусії переносилися потім на заводи і в майстерні, продовжувалися біля верстатів і під час перерви. Кожна з них давала позитивні наслідки: більшовицькі лави поповнювалися за рахунок молоді ¹¹.

Підбиваючи підсумки роботи більшовиків на зборах, масовках, у ході дискусій, Г. І. Петровський, який був тоді членом Катеринославського комітету більшовиків і часто виступав перед молоддю, писав, що таке навчання сприяло засвоєнню революційної думки, вихованню майбутніх активних учасників боротьби ¹².

В умовах глибокого підпілля дуже важливою формою партійного впливу на молодь була агітація за допомогою листівок та іншої нелегальної літератури. Про розмах її напередодні революції свідчать хоч би такі дані. За три місяці — з вересня по листопад 1903 р. Одеський

⁶ 1905 год на Николаевщине. Издание Николаевской юбилейной комиссии 1905 г. и испартоотдела Никокркома КП(б)У, Николаев, 1925, стор. 86.

⁷ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 192, арк. 47.

⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 3, арк. 151; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 191, арк. 48.

⁹ Я. Печес. Рабочая молодежь в подполье. (Воспоминания старого большевика под редакцией А. И. Елизаровой и Ф. Кона), М.—Л., 1930, стор. 21.

¹⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 191, арк. 30.

¹¹ Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1905—1906, Екатеринослав, 1924, стор. 3.

¹² Там же, стор. 114.

більшовицький комітет видав 18 листівок і брошур загальним тиражем 81 800 примірників¹³. Поліський комітет, вплив якого був досить сильним на півночі Чернігівщини, випустив з січня по вересень 1904 р. 19 листівок і брошур тиражем 70 200 прим.¹⁴ Більшовиками Катеринославщини в 1904 р. було надруковано 1140 тис. примірників прокламацій¹⁵. Значна частина цих видань адресувалась безпосередньо молоді. Так, ряд листівок Одеського комітету вийшов під назвами: «До учнівської молоді», «Ювілей педагога-жандарма», «До студентів» та ін.¹⁶

В роки революційного передгроззя ширше почала втягуватися в боротьбу і сільська молодь. Досить тісні зв'язки з селянами, в тому числі з юнацтвом, напередодні революції мали Одеський, Луганський, Поліський, Катеринославський та інші комітети¹⁷. В своїх листівках вони популяризували ленінський лозунг союзу робітничого класу й селянства, роз'яснювали аграрну програму партії, розроблену В. І. Леніним, закликали трудівників села до боротьби проти царизму й поміщиків.

Так, катеринославський урядник скаржився, що прокламації більшовицького комітету з'являються «все в нових і нових місцях»¹⁸.

Більшовики залучали до пропагандистської діяльності також і сільську інтелігенцію. У листопаді 1903 р. Катеринославський комітет випустив листівку «До всіх народних вчителів і вчительок», в якій закликав їх вести під керівництвом РСДРП революційну пропаганду серед селян¹⁹.

Частина вчителів відгукнулася на цей заклик. Так, в с. Федорівка Олександрівського повіту вчителі місцевої школи Лямцев, Сенін та інші, що були зв'язані з Катеринославським більшовицьким комітетом, організували гурток сільської молоді з учнів вечірньої школи. До нього входили Іван Підставний, Іван Кейда, Яків Козел та ін. На заняттях гуртка йшла мова про необхідність повалення самодержавства, про підтримку революційної боротьби пролетаріату²⁰. Проводилась і атеїстична пропаганда. Напередодні 1 травня 1904 р. поліція знайшла у селі нелегальні листівки, брошури. В сім'ї Чубарів, що теж проживала тут, крім літератури, виявлено було революційний вірш, якого написав тринадцятирічний Влас Чубар. Хлопця заарештували, побили. Так відбулося революційне хрещення майбутнього видатного державного і партійного діяча²¹.

Соціал-демократичний гурток молоді працював також в с. Саксагань Верхньодніпровського повіту. В 1904 р. його відвідувало 15 чол. Гуртківці організували групи молоді в селах Попельнясте, Вільні Хутори, Ордо-Василівка, Малософіївка, Зелене, Комісарівка та ін. Всього було охоплено до 100 чол.²² Подібні соціал-демократичні гуртки працювали

¹³ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904. К., 1963. стор. 628.

¹⁴ 1905 год в Гомеле и Полесском районе, Гомель, 1925, стор. 126.

¹⁵ Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1905—1906, стор. 528.

¹⁶ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, 1896—1904, стор. 628.

¹⁷ 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине. Сборник материалов и воспоминаний, Одесса, 1926, стор. 184; И. Берх и. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. Л., 1947, стор. 36; 1905 год в Гомеле и Полесском районе, стор. 132; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 191, арк. 18, 26.

¹⁸ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 191, арк. 26.

¹⁹ Там же, од. зб. 380, арк. 37.

²⁰ Там же, арк. 18, 19, 47; Т. Колъяк. Влас Якович Чубар, К., 1967, стор. 19.

²¹ Т. Колъяк. Назв. праця, стор. 23.

²² Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 193, арк. 4.

і в селах інших губерній. На півночі Чернігівщини, особливо активно діяла група молоді в с. Семенівка Новоизибківського повіту. Члени її вели революційну агітацію серед селян, розповсюджували листівки, влаштовували демонстрації в селі²³.

Переборюючи труднощі, викликані нестачею партійних сил, відсутністю досвіду роботи серед сільської молоді, більшовицькі організації України при підтримці молодого покоління сільської бідноти докладали чимало зусиль до створення революційного союзу пролетаріату і селянства.

Успіх близької уже революції набагато залежав від того, по який бік барикад вестиме боротьбу армія, що в основному складалася з сільської і робітничої молоді. Ще в 1902 р. у праці «Що робити?» В. І. Ленін ставив завдання перед соціал-демократами «звернути найсерйознішу увагу на пропаганду і агітацію серед солдатів і офіцерів, на створення «військових організацій», які входили б у нашу партію»²⁴. Володимир Іллєнєв неодноразово вказував партійним організаціям на важливість цього питання²⁵.

Влітку 1903 р. під час загального страйку більшовики України розгорнули агітацію в військах. Намагаючись припинити розстріл страйкуючих, вони агітували солдатів на вулицях міст, випускали звернені до них листівки, в яких роз'яснювали, хто є справжнім внутрішнім ворогом країни.

Ще більше посилилася діяльність у військах з початком російсько-японської війни. Особливо багато листівок адресувалося новобранцям. В жовтні 1903 р. одну таку прокламацію випустив Миколаївський комітет, восени 1904 р.— Миколаївський, Катеринославський та Одеський комітети²⁶. Більшовики визначали основну мету— повалення царського самодержавства, закликали новобранців приєднатись до революційної боротьби, яку веде пролетаріат під прапором РСДРП. «Ідіть до нас,— писав Миколаївський комітет.— Ми озброїмо вас такою силою знань, перед якою безсилі всі гармати і штики. Ми озброїмо вас такою силою переконань, яка робить з людей героїв. Ідіть до нас, і ми складемо таку силу, яка в прах рознесе твердиню грабежу і насильства— царський уряд»²⁷. Більшовики приступили до створення партійних груп в армії. Одеський комітет уже наприкінці 1903 р. мав своїх представників у всіх полках військового округу. З їх допомогою він розповсюджував серед солдатів листівки, створив на солдатські кошти легальну бібліотеку, проводив масові збори.

Миколаївські більшовики встановили зв'язки з козаками, що перебували в місті, а також з матросами броненосця «Потёмкин». Соціал-демократична організація на броненосці була досить сильною. Її представник входив до складу Миколаївського комітету РСДРП²⁸.

Напередодні революції значна частина Чорноморського флоту була охоплена соціал-демократичною агітацією. Вів її матросський комітет РСДРП, що у 1905 р. став називатися Центральним флотським коміте-

²³ В. Щербаків. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902—1917), Харків, 1932, стор. 92—93.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 422.

²⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 257, 423.

²⁶ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904, стор. 583—585, 756—758, 760—763; «Літопис революції», 1930, № 6, стор. 233.

²⁷ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904, стор. 758.

²⁸ Страницы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве, Николаев, 1923, стор. 192.

том або скорочено «Централкою». До нього входили більшовики О. М. Петров, І. Т. Яхновський, О. І. Волошин та ін.²⁹

Робота партії серед новобранців і солдатів почала давати свої наслідки. Так, 30 жовтня 1904 р. у відповідь на листівку Одеського комітету РСДРП 200 новобранців організували демонстрацію протесту проти мобілізації³⁰. Двічі, в листопаді і грудні 1904 р., відбувалися заворушення у Чорноморському флоті³¹.

В. І. Ленін вчив, що для успішної боротьби пролетаріат повинен об'єднати під своїм керівництвом всі революційні сили народу. В зв'язку з цим він надавав великого значення демократичному рухові студентства. Володимир Ілліч закликав робітників всіляко підтримувати його, «прийти на допомогу студентам»³².

Міцні зв'язки з студентською молоддю встановив Одеський більшовицький комітет. Восени 1903 р. він випустив листівки «До учнівської молоді» та «До студентів», де роз'яснював необхідність для юнацтва вести боротьбу під керівництвом РСДРП.

Серед студентів Новоросійського університету була створена соціал-демократична група, представники якої входили до складу Одеського комітету³³.

Восени 1904 р. при останньому було створено організаційний комітет соціал-демократичної спілки інтелігенції, на який покладалось завдання встановлювати «стосунки з усіма існуючими організаціями студентства, ...щоб безперервно направляти їх на шлях революційної боротьби за свободу»³⁴. Під впливом більшовиків напередодні революції перебувала значна частина студентської та учнівської молоді Одеси. 1 лютого та 18 листопада 1904 р. в місті проходили масові молодіжні демонстрації під лозунгами «Геть війну!», «Хай живе соціальна революція!», «Хай живе РСДРП!». Учасники їх розповсюджували більшовицькі листівки³⁵.

Настрій одеських студентів яскраво відображений у резолюції, прийнятій на зборах 23 грудня 1904 р. «Ми бачимо,— вказувалось в ній,— лише один вихід з критичного становища нашої Батьківщини — загальне народне повстання для насильного повалення існуючого політичного режиму... Ми висловлюємо своє повне довір'я РСДРП і пропонуємо їй стати на чолі загальнодемократичного руху, при чому ми обіцяємо підтримувати її всіма можливими засобами»³⁶.

Вели роботу серед студентів також київські й харківські більшовики. Великий вплив на молодь Києва мали Ульянови, а також члени російської частини ЦК РСДРП Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгнік, що працювали тут. Окремі студенти університету підтримували зв'язок з членами й агентами ЦК партії, бували на квартирі Д. І. Ульянова, який відвідував університет і політехнічний інститут³⁷.

²⁹ Нариси історії Компартії України, К., 1964, стор. 73.

³⁰ «Літопис революції», 1930, № 6, стор. 233.

³¹ «Пролетарская революция», 1930, № 11, стор. 96—97.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 381.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 269, арк. 31, 43.

³⁴ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904, стор. 759.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 429, арк. 5—6; «Вперед», № 2, 14 (1) січня 1905 р.

³⁶ «Вперед», № 3, 24 (11) січня 1905 р.

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 831, арк. 121; И. Д. Ремезовский. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине, К., 1963, стор. 133.

З харківською студентською та учнівською молоддю працював більшовик, відомий під кличкою Л. Рощин, один з організаторів групи «Вперед»³⁸.

Більшовики зуміли повести за собою значну частину революційних студентів. Їх збори і демонстрації наприкінці 1904 р. у Києві і Харкові проходили під більшовицькими лозунгами «Геть війну!», «Геть самодержавство!»^{39–40}.

Наслідки такого впливу виявилися частково і в русі учнів середніх шкіл. Зокрема у північній частині Чернігівщини під керівництвом Поліського комітету працювало кілька учнівських груп, що вели соціал-демократичну агітацію серед населення.

Систематичну роботу серед учнів налагодив у цей час Катеринославський комітет. Під його керівництвом працював оргкомітет, створений як міжпартійна організація у вищому технічному училищі⁴¹. Встановилися зв'язки також з частиною шкільної молоді Катеринославщини. Так, сильна група гімназистів у Павлограді діяла за вказівками Катеринославського більшовицького комітету⁴². Гуртківці вели агітацію серед місцевих робітників і солдатів Керч-Єникальського полку⁴³.

Керуючись ленінськими настановами, виконуючи рішення II з'їзду РСДРП, більшовицькі організації України розгорнули роботу по залученню всіх верств прогресивної молоді до революційної боротьби і підготовці її до відкритого виступу проти царизму. Підбиваючи підсумки цієї діяльності більшовиків напередодні революції, В. І. Ленін писав у серпні 1904 р.: «У нас народжується партія, у нас множаться молоді сили... З цих сил нашої партії черпаємо ми упевненість у перемозі»⁴⁴.

³⁸ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), К., 1964, стор. 516, 531, 594.

^{39–40} ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 733, оп. 152, спр. 183, арк. 5; «Літопис революції», 1924, № 3 (8), стор. 158.

⁴¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 1, од. зб. 115, арк. 31.

⁴² Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 190, арк. 49.

⁴³ Там же, од. зб. 191, арк. 7.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 410—411.

О. М. ПОДГРАДСЬКА ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ З МОЛДАВІЄЮ В XVI—XVII ст.

Протягом XV—XVII ст. істотну роль в економіці Молдавії відігравала міжнародна торгівля. Внаслідок економічних процесів, що відбувалися в ті часи в Західній Європі, східноєвропейські країни стали поставальниками сільськогосподарських товарів на західноєвропейський ринок. Тут різко зростає попит на продукти харчування й сировину для промисловості, що вступила на шлях капіталістичного виробництва. Молдавія як країна розвинутого сільськогосподарського виробництва залучається до європейського ринку, що формувався. Найтіснішими та постійними були торговельні зв'язки Молдавії з її північним сусідом, західноукраїнськими землями, з Львовом зокрема¹.

Тут різко зростає попит на продукти харчування й сировину для промисловості, що вступила на шлях капіталістичного виробництва. Молдавія як країна розвинутого сільськогосподарського виробництва залучається до європейського ринку, що формувався. Найтіснішими та постійними були торговельні зв'язки Молдавії з її північним сусідом, західноукраїнськими землями, з Львовом зокрема¹.

¹ История Молдавской ССР, т. I, Кишинев, 1965, стор. 111—115, 178—181; Н. А. Мохов. Молдавия эпохи феодализма, Кишинев, 1964, стор. 123—133; 237—240; Е. М. Подградская. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII веках, Кишинев, 1968.

Ці економічні зв'язки здавна привертали увагу буржуазних і марксистських істориків Румунії, України, Польщі й Молдавії, але всі їх праці висвітлювали головним чином торгівлю Молдавського князівства з Львовом. Щодо економічних взаємовідносин Кам'янця-Подільського з містами Молдавії в XVI—XVII ст., то це питання спеціально не досліджувалось. Але в ряді праць румунської, польської й української буржуазної історіографії, присвячених різним питанням розвитку середньовічної торгівлі, є деякі матеріали з даної проблеми. Так, наприклад, румунський буржуазний історик П. Панаїтеску² згадує про торговельні шляхи, що зв'язували Львів і Кам'янець-Подільський з Молдавією та країнами Сходу. У праці Н. Іорги³ з історії торгівлі Молдавії й Валахії з стародавніх часів до кінця XVII ст. міститься ряд загальних згадок про те, що жителі Кам'янця-Подільського провадили торгівлю в Молдавії й Туреччині. У польській буржуазній історіографії також наводяться ці факти. Так, у монографії Л. Харевічевої вказується на існування традиційної рибної торгівлі Галицької Русі й Поділля з Молдавією⁴. С. Левицький у своїй праці досліджує боротьбу Львова і Кам'янця-Подільського за склади на молдавські й турецькі товари⁵. У книзі А. Пшездецького згадується, що молдавські купці їздили через Кам'янець-Подільський до Москви⁶. Питання про торгівлю Кам'янця-Подільського докладніше висвітлено в праці буржуазного українського історика М. Грушевського. Він описав торгові шляхи, які зв'язували це місто з Молдавією, Туреччиною та іншими країнами, ярмарки, де зустрічалися молдавські й кам'янець-подільські купці, навів назви товарів, що експортувалися Молдавією до українського міста⁷. Однак усе це не вичерпує проблеми торговельних зв'язків між ними.

У радянській історіографії в ряді праць з історії Молдавії та України періоду феодалізму є деякі дані й про економічні відносини Кам'янця-Подільського з Молдавським князівством у XVI—XVII ст. В узагальнюючих виданнях «Історія Української РСР»⁸ і «Історія Молдавської ССР»⁹ відзначені торгові шляхи, що проходили через Кам'янець-Подільський, та його зв'язки з сусідньою Молдавією. Окремі згадки про це є і в інших працях радянських дослідників¹⁰.

Сучасний румунський історик Л. Лер¹¹ наводить окремі документи про закупівлю кам'янецькими купцями риби в Молдавії. В історіографії Польської Народної Республіки також немає спеціальних досліджень з даної проблеми.

² P. Panaitescu, La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Age.—«Revista istorică Română», 1933, Bucuresti, t. III, f. II—III, стр. 172—174.

³ N. Iorga. Istoria comerțului românesc (epoca vece), t. I, Bucuresti, 1925, стр. 102, 113, 114.

⁴ L. Charewiczowa. Handel średniowiecznego Lwowa, Lwów, 1925, стр. 25.

⁵ S. Lewicki. Targi Lwowskie od XIV—XIX wieku, Lwów, 1921, стр. 18, 22, 23.

⁶ A. Przezdzicki. Podole, Wołyn, Ukraina, t. I, Wilno, 1841, стр. 158.

⁷ Михайло Грушевський. Історія України — Русі, т. VI, Життя економічне, культурне, національне XIV—XVII віків, Київ—Львів, 1907, стр. 46—47, 99—100.

⁸ Історія Української РСР, т. I, К., 1967, стр. 122—124.

⁹ Історія Молдавської ССР, т. I, стр. 111—112.

¹⁰ О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., К., 1963, стр. 290, 308, 321, 325, 340, 352—353; В. В. Грабовецкий. Армянские поселения на западноукраинских землях.—Сб. материалов «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Ереван, 1961, стр. 92—109; Е. М. Подградская. Назв. праця, стр. 99, 116—118, 166—170.

¹¹ L. Lehr. Comerțul Tarii Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVII.—«Studii și materiale de istorie medie», t. IV, 1960, стр. 97.

Окремі відомості про торговельні зв'язки міста з Молдавією є в праці М. Закшевської-Дубасової¹², присвяченій історії армянського поселення м. Замостя. Зокрема автор відзначає, що в Кам'янці-Подільському в XVI—XVII ст. були склади молдавського вина. У статті А. Дзюбинського¹³ досліджені торгові шляхи, що зв'язували в XVI ст. Польщу з Туреччиною. Одним з найважливіших проходів у цей період з Речі Посполитої у країни Сходу через Львів, Кам'янець-Подільський і далі — через територію Молдавського князівства в Туреччину.

Разом з тим наявні матеріали свідчать про досить широкі торговельні зв'язки Кам'янця-Подільського з молдавськими центрами у XVI—XVII ст. Це підтверджується документальними джерелами (рахунки, матеріали судового слідства, заповіти, торгові контракти і т. д.), що збереглися в книгах діловодства міських установ того часу. Відповідно до виявлених нами документів — актових записів XVI—XVII ст. кам'янецькі купці часто відвідували молдавські міста. У стольному місті Молдавії — Яссах вони побували в такі роки: 1587, 1588, 1611, 1621, 1623*, 1628, 1629*, 1630—1632, 1643, 1646, 1648—1650, 1653—1656; у м. Хотині — 1578, 1599, 1629—1633, 1647, 1649, 1650, 1654, 1700, 1701; у Сичаві — 1633, 1653, 1654¹⁴. Ці відомості неповні, бо не у всіх документах зазначено, де саме в Молдавії укладалися торговельні угоди. Так, наприклад, у актових записах Кам'янецького магістрату за 1629—1632, 1648—1650, 1653—1656 та інші роки зазначено, що купці Кам'янця-Подільського торгували з Молдавським князівством, але тут не вказані назви міст¹⁵. До того ж, у книгах міських установ записані не всі, а тільки окремі угоди — контрактація товарів, видача боргових і закладних записів і т. д. Не використані також документи армянською мовою.

В архівах є матеріали, що показують перебування молдавських купців у Кам'янці-Подільському. З Хотина приїздили у такі роки: 1555, 1565, 1577, 1578, 1604, 1640, 1654, 1700; з Ясс — у 1561, 1571, 1592, 1634, 1636, 1643, 1648; з Сучави — у 1508, 1606, 1633, 1647, 1656; з Белгорода — у 1555, 1560, 1563, 1572; з Ботошан — у 1578, 1648; з Кілії — у 1631 р.¹⁶

Багато наявних архівних документів свідчать, що молдавські купці бували тут і в інші роки, але не зазначені міста, з яких вони приїздили.

¹² M. Zakrzewska-Dubasowa. Ormjane zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polska a Wschodem, Lublin, 1965, стор. 97.

¹³ Andrzej Dziubiński. Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI w. — «Przegląd historyczny», t. LVI, Zeszyt 2, Warszawa, 1965, стор. 238.

* У ці роки в Яссах у торгівлі й укладенні відповідних угод брали участь групи купців з Кам'янця-Подільського.

¹⁴ Дані про перебування кам'янецьких купців у молдавських містах складено за такими джерелами: N. Iorga. Studii si documente, т. XXIII, стор. 332, 398; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52 (Акти Войтовського суду), оп. 3, кн. 390, арк. 636—637; кн. 395, арк. 992—994; кн. 396, арк. 61—62; кн. 401, арк. 227; ЦДІА УРСР, ф. 39 (Кам'янецький магістрат), оп. 1, кн. 4, арк. 68 зв., 69 зв., 70; кн. 10, арк. 67, 67 зв., 189 зв., 190; кн. 19, арк. 103, 103 зв., 104; кн. 33, арк. 2, 16, 61 зв., 62, 195, 201 зв., 224, 224 зв., 370 зв., 371, 373; кн. 34, арк. 195, 274; кн. 40, арк. 27—28, 56 зв., 94 зв., 151 зв., 219; кн. 41, арк. 42, 42 зв., 46 зв., 81, 82 зв., 84, 84 зв., 176 зв.; кн. 47, арк. 58.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 39, оп. 1, кн. 33, арк. 21, 53, 53 зв., 336; кн. 34, арк. 57, 57 зв., 89, 89 зв.; кн. 40, арк. 13, 13 зв., 14, 105, 161 зв.; кн. 41, арк. 6 зв., 7, 20—21, 36, 36 зв., 78 зв., 79, 80, 81, 82 зв., 138, 138 зв., 150, 176 зв., 203, 203 зв.

¹⁶ Дані складено за такими джерелами: N. Iorga. Studii si documente, т. XXIII, стор. 332, 355; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, кн. 390, арк. 636, 637; кн. 401, арк. 227; ЦДІА УРСР, ф. 38 (Кам'янецький гродський суд), оп. 1, кн. 9, арк. 80—82; кн. 11, арк. 337; ф. 39, оп. 1, кн. 5, арк. 9 і зв.; кн. 6, арк. 18 зв.; 75, 75 зв., 113, 113 зв., 256, 303, 303 зв.; кн. 7, арк. 87; кн. 9, арк. 80—82; кн. 10, арк. 67, 67 зв., 189 зв., 190; кн. 33, арк. 9 зв., 17, 21; кн. 34, арк. 12; кн. 40, арк. 27—28; кн. 41, арк. 30, 84, 84 зв., 90 зв., 138, 138 зв.

Про це відзначено в записках актових книг Кам'янецького магістрату за 1559, 1628, 1654 та інші роки і гродського суду за 1638 р.¹⁷ Слід ураховувати й те, що багато угод з ними було укладено у Львові, Язловці, Снятині, Ярославлі та інших містах під час проведення там ярмарків і торгів¹⁸.

Чимало документальних джерел досліджуваного періоду дають можливість визначити, які саме товари мали найбільший попит у купців Кам'янця-Подільського в Молдавії.

Важливу частину експорту Молдавської держави в той період становили відомі волоські (молдавські) бики й коні. Можливість закупити їх у цій країні приваблювала сюди багатьох кам'янецьких купців. У другій половині XVII ст. торгівля молдавською худобою була їх головним заняттям, що стверджують документи Кам'янецького магістрату за 1631 і 1654 рр., а також матеріали судового процесу¹⁹.

Якщо в 1560 р. бик коштував в Речі Посполитій 6 злотих, то через століття ця сума досягала вже 20 злотих²⁰. Таке зростання цін обумовлювало великий попит на молдавських биків серед кам'янецьких і західноукраїнських купців. А мито на худобу становило істотну частину прибутків королівської казни Польщі.

Наявні документи не дозволяють підсумувати закупівлю худоби кам'янецькими купцями в Молдавії. Проте відомо, що Львів закупляв у Молдавському князівстві щорічно близько 12—13 тис. биків, а в окремі роки — навіть 17—20 тис. голів худоби²¹. Але не менше її надходило з Молдавії у Кам'янець-Подільський.

Серед сілськогосподарських товарів, що вивозились у XVI—XVII ст. з Молдавії до інших країн, значне місце посідало «волоське вино». На нього був великий попит у багатьох західноукраїнських містах (Львові, Кам'янці-Подільському, Снятині та ін.), а також у Польщі і за кордоном. У досліджуваній період у Кам'янці-Подільському, Львові, Снятині, Барі, Шаргороді та інших українських містах були великі склади волоського вина²².

Про обсяг поставок його до Кам'янця-Подільського свідчать договір львівського купця Томаса Алберті в 1590 р. на право розливу вин, актові записи 1647 р. щодо розподілу майна жителя Кам'янця-Подільського Миколи Мнишека і 1653 р.— про розрахунки між торговцями вином²³. Навіть за неповними даними про експорт молдавського вина до Кам'янця-Подільського можна зробити висновок, що експорт його досягав значних розмірів. Купці Кам'янця-Подільського у XVII ст. привозили вино з Молдавії десятками бочок, загальною ємкістю в кілька тисяч літрів і розпродували його в своєму місті як оптом, так і на роз-

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 39, оп. 1, кн. 6, арк. 18 зв.; кн. 33, арк. 9 зв.; кн. 41, арк. 90 зв.; кн. 47, арк. 269 зв.; ф. 38, оп. 1, кн. 11, арк. 337 та ін.

¹⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, кн. 13, арк. 725; кн. 396, арк. 61—62; ЦДІА УРСР, ф. 39, оп. 1, кн. 33, арк. 14; М. Грушевський. Назв. праця, т. VI, стор. 99; Artur Wagner. Handel dawnego Jarosławia, Lwów, 1929, стор. 7—17.

¹⁹ A. Przedziecki. Назв. праця, стор. 159; ЦДІА УРСР, ф. 39, оп. 1, кн. 19, арк. 103 зв., 104; кн. 33, арк. 336; кн. 41, арк. 76, 76 зв., 77, 79, 79 зв., 80.

²⁰ V. Łoziński. Patrycyat i mieszczaństwo w XV i XVI wieku, Lwów, 1890, стор. 44.

²¹ История Молдавской ССР, т. I, стор. 178—181; Н. А. Мохов. Назв. праця, стор. 237—240; L. Leht. Назв. праця, стор. 270—272; Е. М. Подградская. Назв. праця, стор. 98—112.

²² M. Zakrzewska-Dubasowa. Назв. праця, стор. 97; V. Łoziński. Назв. праця, стор. 31.

²³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, кн. 20, арк. 1264—1274; ЦДІА УРСР, ф. 39, оп. 1, кн. 39, арк. 62 зв., 63, 76, 178 зв.; кн. 41, арк. 20, 21, 79, 79 зв.

лив. Тільки за документами 1647 р. у двох кам'янецьких купців було 9200 літрів вина. Воно надходило й в інші західноукраїнські міста.

У XVI—XVII ст. в Кам'янець-Подільський привозилися також мед і віск. За актовим записом 1536 р. купець з Ясс продав у тому ж році купцю з Кам'янця-Подільського 7557 кг такого цінного товару, як віск²⁴. Про експорт з Молдавії меду до Кам'янця-Подільського, про роздрібну й оптову торгівлю цими продуктами у Львові та інших західноукраїнських містах свідчать виявлені нами архівні документи за 1648 і 1654 рр.²⁵

Незважаючи на те, що з Молдавії в західноукраїнські міста в XVI—XVII ст. експортувалися головним чином сільськогосподарські товари, на ринки Львова й Кам'янця-Подільського надходила також продукція деяких молдавських промислів, а в окремих випадках й ремісничі вироби.

Одним з найбільш ходових товарів була продукція молдавських рибних промислів, що користувалася великим попитом за рубежем. Своїми багатими рибними запасами країна приваблювала торгових людей різних держав.

На цій основі широко розгорталася торгівля рибою на Поділлі. Кам'янецькі купці закуповували її в Яссах, Ботошанах та інших містах. Це стверджують документи 1587, 1623, 1631, 1648, 1654 рр., в яких мова йде про закупівлю риби, сплату мита за її перевезення, про існування торгового товариства, яке закуповувало цю продукцію в Молдавському князівстві, а також про судові справи між купцями²⁶. За даними експорту, риботорговці Львова й Кам'янця-Подільського привозили з Молдавії такі сорти риби: білуга, короп, стерлядь, дунайські оселедці тощо.

Незважаючи на те, що Кам'янець-Подільський був значним торгово-ремісницьким центром свого часу, сюди завозились й вироби з молдавського ремесла. Так, наприклад, деякі документи свідчать про закупівлю кам'янецькими купцями в Молдавії волоних і овечих шкір²⁷.

Не викликає сумніву, що поряд з вивозом худоби, вина та інших сільськогосподарських продуктів з Молдавії до Кам'янця-Подільського експортувалися ремісничі вироби, що їх виготовляли ювеліри, позументники, кравці, вишивальниці, ткалі та інші майстри²⁸.

Завозили ці товари до Кам'янця-Подільського й молдавські купці, які приїздили до міста у торгових справах. Коштовні намиста з перлів, розшиті золотом головні убори, манжети, коміри, килими, хутро, ювелірні вироби, хоча й в обмеженій кількості, завжди знаходили покупця в Кам'янці-Подільському.

Великий інтерес становить вивчення ролі Кам'янця-Подільського як посередника у постачанні молдавськими товарами українських, польських та інших закордонних ринків. У XVI—XVII ст. місто було своєрідною товарною станцією звідки, так само як з Львова, переправлялась

²⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, кн. 13, арк. 725; Я. Д. Ісаєвич. Деякі питання української метрології XVI—XVII ст.— Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР, К., 1961, стор. 12.

²⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, кн. 396, арк. 61—62; ЦДІА УРСР, ф. 39, оп. 1, кн. 39, арк. 183; кн. 41, арк. 81, 82 зв., 90 зв.

²⁶ М. Іога. Назв. праця, стор. 389; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, кн. 396, арк. 75—77; ЦДІА УРСР, ф. 39, оп. 1, кн. 34, арк. 114; кн. 40, арк. 27—28; кн. 41, арк. 84, 84 зв.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 39, оп. 1, кн. 40, арк. 94 зв.; М. Грушевський. Назв. праця, т. VI, стор. 99—100.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 39, оп. 1, кн. 4, арк. 69 зв., 70; кн. 39, арк. 65 зв.; кн. 40, арк. 9, 9 зв., 42 зв.; кн. 41, арк. 206.

продукція місцевого та іноземного походження до багатьох міст України, Польщі й за межі Речі Посполитої. Найбільше товарів закуповували зарубіжні купці під час проведення в Кам'янці-Подільському ярмарків. На них приїздили не тільки з різних місць України та Польщі, а й з Німеччини, Австрії, Чехії, Молдавії, Криму, Туреччини та інших країн²⁹. На ярмарках у іноземних купців попит мала продукція місцевого виробництва, а російські, молдавські та інші привозили вироби своїх ремесел і промислів.

Багато кам'янецьких купців вели значну торговельну діяльність і безпосередньо постачали молдавськими товарами не тільки Правобережну Україну, але й Річ Посполиту. Так, наприклад, купець Бринський виїздив з Кам'янця-Подільського до різних міст і країн. У торгових справах він був у Яссах, а звідти поїхав до Туреччини. Після повернення реалізував закуплені товари в Язловцях і Любліні й знову подався до Туреччини. Цього разу, повернувшись, брав участь в ярмарках у Ярославлі та Барі³⁰.

За посередництвом Кам'янця-Подільського значна частина молдавського експорту потрапляла також до Львова. Незважаючи на гостру конкурентну боротьбу цих міст³¹, між ними відбувався торговий обмін. Львів протягом багатьох років прагнув цілком захопити в свої руки торгівлю з Молдавією і Туреччиною. Найбільшим його суперником був Кам'янець-Подільський, який здійснював активний товарообмін з Молдавським князівством і країнами Сходу. Більше того, кам'янецькі купці привозили до Львова у великій кількості не тільки продукцію з Подільського воеводства, але й молдавську та турецьку, зокрема волосських биків, шкіри волів і овець, східні тканини, прянощі тощо. А тим часом з Львова везли сукно й полотно західноєвропейського виробництва, хутра, нитки, юхтову шкіру, шкіряні вироби, олово, цинк, залізо, різноманітні металеві речі і т. п.³² Ряд документів за 1623, 1633, 1643, 1648 і 1656 рр. свідчить про те, що купці Кам'янця-Подільського закуповували різні товари в Молдавії й перепродували їх в інших містах. Так, риба з Ботошан реалізовувалася у Львові. До цього міста надійшов для продажу рис з Ясс³³.

Отже, до Кам'янця-Подільського у XVI—XVII ст. завозилася з Молдавського князівства значна кількість худоби, вина, меду, воску, риби та інших товарів. В економічних взаємовідносинах активну участь брали як кам'янецькі купці, що вели торгові операції в молдавських містах — Яссах, Сучаві, Белгороді, Хотині, Ботошанах, Ізмаїлі та ін., — і молдавські, які приїздили до Кам'янця-Подільського з місцевими товарами, а закуповували тут продукцію українського та іноземного виробництва. Слід відзначити, що значну частину кам'янецьких торговців становили купці-оптовики.

За посередництвом Кам'янця-Подільського товари Молдавського князівства завозились до багатьох польських і українських міст (Любліна, Львова, Язловців, Бара, Бродів, Острога, Подгайців та ін.), а також до Сілезії, Німеччини і т. д.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 38, оп. 1, кн. 1, арк. 95—97; кн. 2, арк. 75, 88; кн. 11, арк. 337, 341; ф. 39, оп. 1, кн. 5, арк. 9 зв., 91, 111 зв.; кн. 6, арк. 11 зв., 56, 113, 113 зв., 256, 303, 303 зв., та ін.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 39, оп. 1, кн. 33, арк. 55, 55 зв.

³¹ S. Lewicki. Targi Lwowskie ot XIV—XIX wieku, Lwów, 1921.

³² М. Грушевський й. Назв. праця, т. VI, стор. 99—100.

³³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, кн. 396, арк. 75—77; кн. 401, арк. 227; ЦДІА УРСР, ф. 39, оп. 1, кн. 34, арк. 114, 270, 270 зв.; кн. 40, арк. 27—28; кн. 41, арк. 79, 79 зв.

Товарообмін між Кам'янцем-Подільським і молдавськими містами, породжений розвитком процесу суспільного поділу праці, був вигідним для обох сторін. Купецтво Кам'янця-Подільського і молдавські торгові люди одержували значні прибутки. Цей товарообмін мав велике значення: забезпечував різноманітною продукцією ринки молдавських, західноукраїнських, польських і деяких зарубіжних міст, стимулював розвиток виробництва, поповнював державну казну значними сумами, що їх давало мито, і т. д. Водночас економічні стосунки Кам'янця-Подільського з містами Молдавського князівства сприяли також найтіснішим історичним зв'язкам народів Молдавії й України.

Є. В. ЧЕРНЕНКО

КОЛИ З'ЯВИЛАСЯ КОЛЬЧУГА В СХІДНІЙ ЄВРОПІ?

Серед учених, які досліджують військову справу і озброєння стародавнього населення Євразії, значного поширення набула думка про те, що кольчуги як вид озброєння з'явилися у Східній Європі тільки у сарматський час¹. Однак уже в се-

редині I тисячоліття нової ери вони набули широкого розповсюдження і з успіхом застосовувалися у військовій справі як вид захисної зброї.

У західній літературі із зброєзнавства інколи трапляється також твердження, ніби кольчуга з'явилася ще раніше. Так П. Пост писав, що кольчуга є ассирійським або перським винаходом². Це зрештою може свідчити про прагнення автора віднести її появу до першої половини I тис. до н. е. Проте для такого припущення зараз немає ніяких підстав, оскільки ассирійці і перси часів Ахеменидів для захисту тіла в бою використовували не кольчуги, а пластинчасті панцири. Це відомо з письмових джерел, пам'яток стародавнього образотворчого мистецтва.

Кілька років тому видано працю відомого австрійського зброєзнавця О. Гамбера³, де на підставі археологічних матеріалів, одержаних ще до 1917 р., висловлюється думка про появу найдавніших у Європі кольчуг на території нашої республіки. Для прикладу він наводить малюнок кольчуги, вміщений у праці англійського вченого Е. Мінза⁴. Але ж малюнок (з плану поховання у кургані № 38) зображує не кольчугу, а пластинчатий панцир з довгими рукавами, який широко застосовували на території Східної Європи у скіфський час⁵.

Найдавніші зразки цього виду захисного озброєння знайдено в сарматських похованнях на Північному Кавказі⁶. Це були ще не кольчуги, а комбінація пластинчатого панцира з кольчужним плетінням⁷.

¹ А. Ф. Медведев. К истории кольчуги в Древней Руси.— Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 49, М., 1953, стор. 27; А. М. Хазанов. Вооружение, войско и военное искусство сарматов. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1966, стор. 11.

² P. Post. Orientalische Einflüsse auf die europäische Panzerung des Mittelalters.— «Zeitschrift für historische Waffenkunde», b. 2 (11), heft 9, Berlin, 1928, стор. 239.

³ O. Gamber. Dakische und Sarmatische Waffen auf den Reliefs der Traianssäule.— «Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien», b. 60, Wien, 1964.

⁴ E. H. Minns. Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, мал. 70.

⁵ Е. В. Черненко. Скифский доспех, К., 1968, стор. 41, мал. 1, 18.

⁶ И. И. Веселовский. Курганы Кубанской области в период римского владычества на Северном Кавказе.— Труды XII Археологического съезда, т. I, М., 1905, стор. 353—354.

⁷ Э. Э. Ленц. Описание оружия, найденного в Кубанской области.— Известия Археологического съезда, т. I, М., 1905, стор. 353—354.

Нині можна твердити про більш ранній, ніж вважалося досі, час появи кольчуги у Східній Європі. Зробити це дозволяє досить несподівана знахідка під час розкопок кургану Васюрина Гора на Кубані, на яку вперше звернув увагу М. І. Сокольський⁸.

Знахідка являла собою вісім великих уламків згорнутої кілька разів кольчуги, виготовленої з невеликих дротяних щільно сплечених між собою кілець. Кольчуга майже повністю зруйнована іржею і через це не вдалося з'ясувати засіб з'єднання кілець у ній. Втім, заклепок, за допомогою яких у середньовіччя з'єднувалися кільця у багатьох кольчугах, не помітно. Створюється враження, що вони зварені. Зварювання заліза було добре відоме майстрам-зброярам Східної Європи ще у другій половині I тис. до н. е.⁹

Відповідно до інвентарних книг Державного Ермітажу кольчуга знайдена 1872 р. у другому середньому кургані Васюриної Гори під час розкопок О. Люценка. Поруч з нею лежали золоті бляшки та кістяні оздоблення скриньки чи саркофага. Останні близькі до оздоблення дерев'яного саркофага з кургану Велика Близниця¹⁰, що датується IV—III ст. до н. е. Кістяні циліндричні петлі від скриньки з Васюриної Гори аналогічні петлям від саркофага IV—III ст. з курганної групи Юз-Оба на околиці Керчі¹¹. Отже, йдеться про досить несподіваний факт появи кольчуги ще в IV—III ст. до н. е.

⁸ Н. И. Сокольский. Военное дело Боспора. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1954, стор. 10.

⁹ Б. Шрамко. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху. Автореферат докторской диссертации, К., 1965, стор. 17.

¹⁰ А. П. Иванова. Художественные изделия из дерева и кости. Античные города Северного Причерноморья, т. I, М.—Л., 1955, мал. 25.

¹¹ Там же, мал. 13.

Повертаючись до надрукованого

ПРО МЕТОДИКУ СТАТИСТИЧНОГО ВИВЧЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ

Історики Української РСР мають певні досягнення у вивченні історії селянства і його революційної боротьби в різні періоди, хоч, звичайно, є ще багато малодосліджених проблем.

Одним з важливих завдань істориків є статистика селянського руху. Адже тільки на основі підсумкових статистичних даних можливі правильні висновки й узагальнення щодо розмаху цієї боротьби, її спрямованості в окремі періоди на певній території тощо. Але тут у дослідників виникає ряд питань, без правильного розв'язання яких не можна науково обґрунтувати, уніфікувати методику статистичного вивчення селянського руху. Саме на це спрямовані зусилля істориків-аграрників, з цією метою організована «Українським історичним журналом» наукова дискусія, у ході якої вже висловили свої думки М. Н. Лещенко, Д. П. Пойда, Б. Г. Литвак¹. Хоч вони торкалися в основному методики вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму, проте ряд висунутих ними положень, сформульованих критеріїв можна застосувати і в дослідженнях про революційну боротьбу селянства періоду імперіалізму.

Викликає суперечливі думки питання про те, що брати в основу при статистичному обліку виступів — селянське заворушення чи селище?

Як нам здається, потрібно насамперед встановити критерій розмаху селянського руху. Очевидно, при цьому слід урахувувати три фактори: 1) кількість виступів, 2) їх учасників, 3) число селищ, охоплених рухом. Важко сказати, який з цих факторів має першорядне значення, але взяті в цілому вони відтворюють більш-менш об'єктивну картину. Були селянські виступи, що охоплювали декілька сіл. Були села, жителі яких з ряду причин (близькість до промислових міст чи великих залізничних станцій, вплив робітників і соціал-демократичних організацій, глибина класової диференціації та ін.) відзначалися своєю революційністю і протягом певного періоду виступали неодноразово. Якщо в основу обліку покласти селище, то в першому випадку це призведе до збільшення кількості виступів, а в другому — до зменшення, і навіть у тій, в основному задовільній схемі, яку запропонував Б. Г. Литвак. Повторні селянські заворушення, коли вести облік за селищами, не будуть ураховані. Якщо ж за статистичну одиницю взяти селянський виступ, то цього не станеться; крім того, дроблення його по окремих селищах є в певній мірі штучним і тому недоцільним. Соціальне життя — складний процес, де діють різноманітні фактори, і їх треба вивчати в усій складності і взаємозв'язку. Але, звичайно, кількість селищ, охоплених селянським рухом, треба обов'язково урахувувати при визначенні ступеня інтенсивності боротьби.

Дослідники селянського руху не повинні перебільшувати його розмах, пам'ятаючи слова В. І. Леніна про те, що «в нашій революції менша частина селянства дійсно боролась, хоч скільки-небудь організуючись для цієї мети, і зовсім невелика частина піднімалась із зброєю в руках на винищення своїх ворогів, на знищення царських слуг і поміщицьких захисників. Більша частина селянства плакала й молилася, резонерствовала й мріяла, писала прохання і посилала «ходателів», — зовсім у дусі Льва Миколайовича Толстого!»².

До завищення рівня селянської боротьби нерідко призводить те, що дослідники в підсумкових таблицях механічно поєднують індивідуальні її форми (наприклад, підпали) і групові та масові виступи. Є, наприклад, розгром поміщицького маєтку або збройна сутичка селян з поліцією, і є підпал з невідомої причини, а вони публікуються як однозначні. Кількість підпалів треба враховувати, але висновки про інтенсивність та розмах селянського руху слід робити насамперед за кількістю масових виступів.

Слід очевидно, вести облік сіл, в яких позначилась діяльність революційної соціал-демократії та її вплив на розвиток боротьби — організація нелегальних сходок і мітингів, виникнення гуртків, розповсюдження соціал-демократичних листівок та іншої революційної літератури, виступи партійних агітаторів та ін.

Як урахувувати «мішані» виступи, де виявлялися одночасно декілька форм боротьби? Їх, звичайно, не можна поділити за цим принципом і облічувати окремо. Ав-

¹ УІЖ, 1966, № 5; 1967, № 1.

² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 176.

тор приєднується до точки зору тих істориків, які вважають, що тут вирішальною є вища форма. Наприклад, випас, який закінчився сутичкою з поліцією, треба кваліфікувати як виступ проти поліції, щоб не вихолощувати його політичний характер. На думку деяких істориків, підрахунки подібних заворушень слід вести за первісною формою, щоб показати причини виступу. Але відомо, що вони зводяться кінцем кінцем до малоземелля і політичного безправ'я селян.

О. Г. МИХАЙЛЮК

НАРОДНИМ МУЗЕЯМ — БІЛЬШЕ УВАГИ

У статті Г. М. Шевчука та А. С. Василенка «Про організацію роботи народних музеїв України» («УІЖ» 1969, № 4, стор. 97—105) порушено актуальні питання дальшого розвитку краєзнавчого руху на Україні, проаналізовано успіхи й недоліки в діяльності народних музеїв. Тема статті є хвилюючою для кожного краєзнавця.

Для нормальної роботи музею має велике значення відповідне приміщення. Наприклад, Золотоніський музей займає старий будинок, який за своїм плануванням зовсім не підходить до цих цілей. Кімнати такі тісні, що група відвідувачів у 20—30 осіб не може вміститися в них і побачити експонати у вітринах під час розповіді екскурсовода. Отже, екскурсії не дають належного ефекту. Немає жодної кімнати для зберігання й опрацювання фондів, не кажучи вже про бібліотеку та архів. Золотоніський музей зібрав цінний архів і бібліотеку¹, але вони, як і фонди, туляться у кладовці та в коридорі.

На жаль, непристосованість музейних будинків — типове явище для багатьох периферійних міст України.

Давно пора приступити до будівництва зручних, обладнаних приміщень. Можливо, не треба споруджувати їх за типовим проектом, щоб уникнути трафарету. Хай би кожен був у своєму неповторному стилі. А щоб це дорого не коштувало, доцільно скласти проекти на громадських засадах. Таке будівництво слід здійснювати за рахунок підприємств, держави і місцевих Рад.

Настав час спорудити музейні приміщення в кожному районному центрі. Успішність праці музеїв на громадських засадах залежить насамперед від наявності краєзнавчого активу і підтримки з боку партійних та радянських органів. Адміністрування тут неприпустиме.

Добре налагоджено роботу в Драбівському районному краєзнавчому музеї на громадських засадах, для якого виділено належне приміщення.

Народні музеї також не можуть успішно розв'язувати поставлених перед ними завдань без друкованого органу, необхідного для координації краєзнавчої діяльності, зокрема в галузі музеєзнавства.

Таке періодичне видання сприяло б організованому розгортанню краєзнавчого руху і вихованню кадрів для цієї справи, поліпшенню роботи по охороні пам'яток історії та культури. Воно стало б чудовою трибуною масового досвіду краєзнавців України, об'єднало б творчі зусилля музейних працівників — цих невтомних розвідників історії.

Болючим місцем у роботі музеїв є недостатня кількість кваліфікованих працівників. Тому не можна зволікати з введенням курсу краєзнавства, і, зокрема, музеєзнавства до програм культосвітніх закладів. Зеленої вулиці цьому курсові треба дати і на історичних факультетах університетів та інститутів.

Музеєзнавці відчувають гостру нестачу науково-методичної літератури. Бракує також довідкових видань.

Останнім часом з'явилося багато путівників по державних музеях України. Чому б не підготувати таких путівників по кожному народному музеєві? Вони допомогли б відвідувачеві глибше ознайомитися з експозицією.

Багато ще треба зробити для поліпшення керівництва цими закладами з боку обласних музейних рад. Така допомога подається дуже рідко.

Видається також доцільним створювати краєзнавчі товариства. Так, Золотоніське товариство «Супій», що виникло 1964 р., об'єднує понад 50 членів і подає музеєві відчутну допомогу в збиранні експонатів та пропаганді краєзнавчих знань.

Стаття Г. М. Шевчука та А. С. Василенка є своєчасною і корисною. Цінно те, що автори, узагальнивши позитивне і негативне в роботі народних музеїв України, вказують конкретні шляхи дальшого піднесення їх діяльності.

М. О. ПОНОМАРЕНКО

¹ «Архіви України», 1965, № 4, стор. 53—54.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. В. МИРОШНИЧЕНКО

Діяльність партійних організацій України по розвитку науково-технічного прогресу в хімічній промисловості (1959—1965 рр.)

Хімізація народного господарства є одним з найважливіших завдань, яке у величезній мірі розширює можливості зростання народного багатства, забезпечить високі темпи науково-технічного прогресу і створення матеріально-технічної бази комунізму. В даному дослідженні висвітлюється діяльність у цій галузі партійних організацій хімічної промисловості в роки семирічки. Автором використані матеріали з'їздів і пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України.

архівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 13, 214, 216), Луганського (ф. 179, оп. 2 г; ф. 172, оп. 1; ф. 4040, оп. 1; ф. 387, оп. 1), Донецького (ф. 326, оп. 41, 56, 59, 67, 71; ф. 7200, оп. 1; ф. 483, оп. 2), Дніпропетровського (ф. 19, оп. 33, 36, 37; ф. 9870, оп. 1; ф. 717, оп. 1; ф. 33, оп. 28), Сумського (ф. 4, оп. 32; ф. 1, оп. 1, 40; ф. 7103, оп. 1; ф. 149, оп. 24), Львівського (ф. 5002, оп. 23; ф. 5112, оп. 1; ф. 3, оп. 3; ф. 2941, оп. 1; ф. 5015, оп. 26; ф. 2841, оп. 2), Івано-Франківського (ф. 1, оп. 3, ф. 1723, оп. 1; ф. 17, оп. 23, ф. 4724, 4875), обкомів партії, поточних архівів обкомів, міськкомів КП України, парткомів хімічних підприємств. Укруднаргоспу і МХП УРСР, періодичної преси з цього питання.

Партійні організації України, керуючись рішеннями партії про дальший розвиток хімічного виробництва, розгорнули діяльність з метою прискорення науково-технічного прогресу.

Луганський обком партії розглядав ці питання на пленумах і засіданнях бюро. Так, 21 липня та 8—9 вересня 1959 р. пленум і збори обласного партактиву обговорили хід виконання постанов червеного Пленуму ЦК КПРС і липневого Пленуму ЦК КП України 1959 р. 17 травня 1960 р. це питання стояло на порядку денному розширеного пленуму обкому КП України, проведеного в місті хіміків — Сіверсько-донецьку. В обговоренні взяли участь керівники хімічних підприємств країни, науково-дослідних і проектно-конструкторських інститутів. Ця тематика також розглядалася партійними органами Дніпропетровської, Сумської, Львівської та інших областей.

Значну увагу парторганізації приділяли діяльності науково-дослідних і проектно-конструкторських інститутів, заводських лабораторій і конструкторських бюро. За роки семирічки на Україні було створено десятки нових спеціалізованих закладів і філіалів, які працювали в галузі хімії. 1965 р. в республіці проблемою хімізації займався 21 інститут. Всі ці установи укомплектовувалися кваліфікованими науковими кадрами.

Виконуючи настанови XXI з'їзду партії про поєднання науки з виробництвом, парторганізації проводили з цією метою спільні наради, конференції науковців з виробничниками. У червні 1959 р. у Луганську відбулася спільна виїзна сесія АН УРСР і Луганського обкому КП України, присвячена цій важливій проблемі. 1960 р. в роботі об'єднаної наради, підготовленої Донецьким обкомом КП України, АН УРСР, Раднаргоспом взяло участь понад 100 наукових установ країни.

Наради розглядали плани наукових робіт, питання про розвиток винахідництва і раціоналізаторства, про впровадження нової техніки й освоєння хімічної продукції, поширення передового досвіду та ін.

На Шосткінському, Сумському, Северодонецькому, Калуському хімічних підприємствах проходили семінари з участю науковців нашої країни і зарубіжних соціалістичних країн, де координувалися плани досліджень, розроблялися заходи по раціональному використанню досягнень науки і техніки.

Партійні організації стали більш цілеспрямовано займатися діяльністю наукових установ, подавати їм допомогу. Так, партком Шосткінського хімічного заводу кілька раз слухав звіт про роботу колективу філіалу хімічного інституту. За роки семирічки на хімзаводі освоєно випуск 57 видів нових кіноплівки і магнітних стрічок.

Значних успіхів у справі науково-технічного прогресу досяг у ці роки колектив Северодонецького хімкомбінату, який у тісній співдружності з науковцями дослідних установ забезпечив своєчасне впровадження у виробництво наукових рекомендацій. Цінний вклад у розв'язання цих завдань внесли робітники та інженерно-технічні працівники.

На заводі мінеральних добрив лише у 1964 р. впроваджено близько 700 рацпропозицій, які дали майже один мільйон карбованців економії. У 1960—1964 рр. в цеху карбоніду без введення в дію додаткових потужностей виробництво продукції збільшилося в 26 раз, собівартість знизилася вдвоє, а продуктивність праці підвищилася в 8 разів. На кінець семирічки комбінат став повністю автоматизованим підприємством. Над удосконаленням технології працювали колективи хімічних підприємств Прикарпаття.

Технічне переозброєння хімічних заводів вимагало прискорених темпів розвитку машинобудування, зокрема спеціального. Партійна організація республіки тримала під постійним контролем виробництво устаткування для хіміків, внесла значний вклад у боротьбу за краще використання в хімічній промисловості прогресивних і економічних видів сировини, зокрема природного коксівного газу.

Важливу роль у науково-технічному прогресі відіграла технічна творчість трудящих, яка знайшла своє яскраве втілення в русі раціоналізаторів і винахідників. Партійні організації підприємств хімічної промисловості приділяли цій справі повсякденну увагу.

Найвищою формою розвитку новаторства на виробництві було створення інститутів робітників-дослідників. Так, у роботі цього закладу на Рубіжанському хімкомбінаті брало участь 400 чол. Лише за 1965 р. ними впроваджено 50 великих винаходів з економічним ефектом в 230 тис. крб. А по республіці (відповідно) підприємства хімічної промисловості дали в середньому 1784 крб. економії, тоді як інші галузі народного господарства — 1550 крб.

Високі темпи науково-технічного прогресу вирішують кадри. На всіх хімічних підприємствах були розроблені перспективні плани підготовки і перепідготовки робітників. Це дало якісні зміни в складі кадрів у даній галузі господарства. Загальна чисельність спеціалістів з вищою і середньою освітою у цій галузі зросла за семирічку на 55%. Кількість спеціалістів хімічного профілю у вищих учбових закладах республіки збільшилася в півтора раза.

Всі ці заходи парторганізацій підприємств хімічної промисловості дали можливість успішно розв'язати завдання по прискоренню науково-технічного прогресу, що є невідмінною умовою розвитку всіх інших галузей народного господарства.

І. М. САХАРЧУК

КПЗУ — організатор і керівник революційної боротьби робітничого класу (1921—1933 рр.)

Протягом всього періоду окупації Західної України буржуазно-поміщицькою Польщею західноукраїнський пролетаріат вів боротьбу за своє соціальне і національне визволення, за воз'єднання з Радянською Україною. Серйозною перешкодою у цьому процесі були реформістські профспілки. Підкуплені буржуазією, вони чинили труднощі комуністам у проведенні соціалістичної пропаганди серед робітників, ізолювали своїх членів від політичної боротьби, пропагували класовий мир. В таких умовах КПЗУ, діючи в глибокому підпіллі, основне завдання бачала в тому, щоб у розрізнені економічні виступи робітників внести соціалістичні ідеї. Економічного визволення робітничий клас Західної України міг досягнути лише на основі політичного визволення та воз'єднання з Радянською Україною. Використовуючи тактику єдиного фронту знизу, КПЗУ зосереджувала основну свою увагу на керівництві революційною боротьбою пролетаріату.

Для дослідження цього питання автором використано праці класиків марксизму-ленінізму, рішення конгресів та пленумів Комінтерну, з'їздів і пленумів КПЗУ, КПП, документальні матеріали партархівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 7, 6, оп. 1, од. зб. 15, 45, 341, 365, 370, 478, 531, 562, 564, 567, 641, 647; оп. 2, од. зб. 126), Львівського (ф. 1, оп. 51, од. зб. 894, 896, 898, 1603), Львівського філіалу Центрального державного історичного архіву (ф. 205, оп. 1, спр. 674), праці радянських та польських істориків, польських буржуазні статистичні збірники, західноукраїнську комуністичну легальну і нелегальну пресу та періодичні видання.

Колоніальна політика польської буржуазії в Західній Україні призвела до того, що підприємства перебували в стані деградації і застою. Так, видобуток нафти в порівнянні з 1913 р. зменшився в 1938 р. з 1114 тис. т до 507 тис. т. Занепад промисловості негативно відбився на кількісному і якісному зростанні пролетаріату. Проте на початок 30-х років він становив велику суспільну силу. У 1931 р. на західноукраїнських землях найманих робітників у промисловості працювало 190,6 тис., на транспорті і в системі зв'язку — 36,9 тис., у сільському господарстві — 331,5 тис. чол.

Тривала економічна криза, що розгорнулася на фоні загальної кризи капіталізму, надзвичайно погіршила і без того тяжке становище трудящих. До червня 1931 р. в Західній Україні було закрито 114 фабрик і заводів, лишилися без роботи тисячі людей. За даними Профінтерну, на початку 30-х років армія безробітних в Польщі становила

близько 1 млн. чол. Заробітна плата робітничого класу країни була найнижчою в Європі. На західноукраїнських землях створилися об'єктивні умови для революційної і національно-визвольної боротьби. КПЗУ очолила революційний рух пролетаріату проти наступу капіталістів на його права, проти соціального і національного гніту, за встановлення робітничо-селянського уряду і возз'єднання з Радянською Україною.

Виходячи з рішень Комінтерну і керуючись ленінськими настановами, КПЗУ приступила до політичної та організаційної підготовки робітничого класу для майбутніх боїв. Масовими органами цього руху мали стати фабрично-заводські страйкові комітети. Вони проводили роз'яснювальну роботу, мобілізували робітників на боротьбу та ізолювали угодовські елементи, за допомогою яких капіталісти намагалися дезорганізувати трудящих.

В роки економічної кризи страйкова хвиля набирає великої сили і розмаху. 1929 р. у Західній Україні відбулося 119 виступів пролетаріату, у 1930 — 76, 1931 — 50, 1932 — 89, 1933 — 77. Вони характеризувались політичною гостротою і бойовим наступальним духом. Під впливом комуністів школу революційного гарту проходили тисячі робітників. Якщо з 1 вересня по 30 квітня 1930 р. у страйках взяло участь 3,5 тис. чол., то з 1 січня по 31 березня 1932 р. — 7 тис. В історії революційного руху на західноукраїнських землях значними були виступи львівського пролетаріату 16 березня 1932 р., страйки будівельників (травень 1932 р.) і працівників комунальних підприємств Львова (серпень 1932 р.), робітників нафтової промисловості Дрогобицько-Бориславського басейну (серпень 1932 р.). В наступ проти капіталу і фашистського терору пішли провідні загони пролетаріату Західної України.

КПЗУ була організатором і керівником окупаційних страйків, які характеризувались більшою наступальністю, масовістю, переплетінням економічних та політичних вимог. Найбільшого розмаху в досліджуваний період набули виступи робітників у соляних копальнях поблизу Калуша (3 червня 1932 р.), у Львівському воеводстві на підприємстві по виготовленню зброї, в друкарні митрополита Шептицького.

В ході боїв проти капіталу у робітників зростала класова свідомість і розвивалось почуття інтернаціональної єдності. Яскравим проявом цього були страйки солідарності й страйки протесту, спрямовані не лише проти адміністрації окремих підприємств, а й проти існуючого суспільного ладу взагалі. Вони проходили не тільки в зв'язку з незаконним звільненням і утисками робітників, але нерідко переростали у виступи на захист цілих робітничих колективів, трудящих певної галузі промисловості.

Особливої політичної гостроти набирала боротьба робітників у дні революційних свят: дня «3-х Л» (день пам'яті В. І. Леніна, Р. Люксембург і К. Лібкнехта), 1 Травня, 7 листопада та ін. Для їх відзначення КПЗУ ретельно готувала маси. В колективах проводились конференції, збори, наради, організовувались загони робітничої самооборони, які охороняли демонстрантів від поліції; комуністи випускали десятки тисяч листівок, прокламацій, відозв. «Ставайте в бойові лави на демонстраціях і вічах», — закликала одна з листівок, — піднісьте прапори Комуністичної партії Західної України. Ставайте в оборону Радянського Союзу і Радянської України проти готування імперіалістами війни. Хай живе революційна боротьба в усьому світі! Хай живе КПЗУ! Хай живе возз'єднання Західної України з Радянською Україною!»

КПЗУ об'єднувала трудящих міста й села, організовувала спільні демонстрації і мітинги. Західноукраїнські робітники підтримували боротьбу сільськогосподарського пролетаріату. З ініціативи КПЗУ у Львові й Перемишлі виникли робітничі комітети солідарності з участю представників лівих профспілок і робітників окремих фабрик. Ці комітети проводили мітинги і демонстрації солідарності з страйкуючими пролетарями села, зміцнювали в свідомості широких трудящих мас ідею революційного робітничо-селянського союзу та провідної ролі в ньому пролетаріату.

КПЗУ залучала до боротьби також величезну армію безробітних. З цією метою комуністи повсюдно створювали комітети безробітних. Завдяки їх активізації цей рух набув організованих форм і досяг найвищого розвитку в 1932 р. Під керівництвом КПЗУ великі виступи безробітних відбулись у Львові, Калуші, Надвірній, Станіславі.

Керована комуністами боротьба робітничого класу здебільшого закінчувалася успішно. В 1930 р. робітники Польщі виграли повністю і частково 207 страйків, а програли 96, у 1933 р. відповідно 343 і 132. Успіхи КПЗУ були б значнішими, якби не окремі хиби, допущені нею. Вона недооцінювала профспілок як органів робітничих мас. Щоправда, в ході своєї діяльності партійні організації у досліджуваний період почали виправляти помилки.

Революційний рух робітничого класу в 1929—1933 рр. під керівництвом КПЗУ став більш організованим, посилювався зв'язок економічної і політичної форм боротьби, виступи західноукраїнського пролетаріату стали тісніше поєднуватися з загальнопольським робітничим рухом. В результаті міцніла згуртованість пролетаріату, зростав вплив КПЗУ в його рядах.

На допомогу викладачу історії

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ

Ідейна зрілість і висока свідомість будівника комунізму не виникають стихійно, а формуються в результаті цілеспрямованої виховної роботи, під впливом радянської дійсності. Це тривалий і складний процес, «який залежить від матеріальних і культурних умов життя, від широти і розмаху ідейно-політичної роботи. Соціалістична ідеологія покликана формувати наукове, реалістичне уявлення про характер вирішуваних завдань, про шляхи до комунізму, розкривати наступність у розвитку радянського суспільства, показувати зв'язок високих ідеалів з насущними інтересами людей, з розв'язанням повсякденних практичних завдань і подоланням труднощів, утверджувати єдність слів і діла, думки і дії»¹.

Втілюючи в життя настанови партійних з'їздів, рішень ЦК ВЛКСМ з питань ідейно-політичного виховання, колективи шкіл республіки прагнуть, щоб на героїчних прикладах Комуністичної партії, життя та діяльності В. І. Леніна, нашого народу розкривати перед учнями грандіозні перспективи комуністичного будівництва в нашій країні, показувати керівну роль КПРС, виховувати у дітей глибоку повагу до людей праці, формувати глибокі ідейні переконання людини комуністичного суспільства.

Основи ідейної зрілості, комуністичної переконаності закладаються в дітей у шкільні роки. На уроках учні дістають знання, необхідні для формування марксистсько-ленінського світогляду, їх ідейного загартування. Ці знання вони поглиблюють у позакласній роботі, яка розвиває активність і самодіяльність учнів, їх творчі здібності, сприяє організації розумного дозвілля тощо. У позакласних заняттях значна увага приділяється ідейно-політичному вихованню через бесіди, лекції, доповіді і політінформації. Але методика проведення таких заходів і лекцій розроблена ще недостатньо.

Спостереження за роботою учнівських лекторіїв шкіл Новоград-Волинського району Житомирської області показують, що перше своє повідомлення старшокласнику найкраще прочитати в колективі, де він навчається, а вже потім, набувши навичок виступів перед знайомою аудиторією, молодий лектор може виступати в інших класах, читати доповідь перед колективом школи, трудящими.

Готувати лекції повинні старшокласники, які вже зарекомендували себе добре підготовленими лекторами.

Крім лекцій, доповідей і бесід, у школі проводяться політінформації — одна з найважливіших форм ідейно-політичного виховання учнів у позакласний час.

Найдоцільніше читати учням політінформації один раз на тиждень перед початком навчання. План політінформації може бути таким: 1. Вступ; 2. Розповідь про події в нашій країні; 3. Виклад зарубіжних новин; 4. Повідомлення про життя молоді світу; 5. Висновки.

Потрібно залучати до проведення політінформації кожного стар-

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 44.

шокласника. Досвід роботи шкіл показує, що і найслабший учень після глибокої підготовки може виступати на різні суспільно-політичні теми. З цією метою в ряді шкіл працюють спеціальні семінари, школи молодих лекторів та групи політінформаторів. Заняття їх відбуваються раз на місяць. Загальне керівництво цим навчанням здійснює партійна організація школи, а там, де їх немає — комсомольська.

Більш складною формою ідейно-політичного виховання школярів є диспути, на які виносяться гострі питання, що хвилюють кожного учня. Обмін думками привчає учнів самостійно мислити і поступово засвоювати питання марксистсько-ленінської теорії.

Диспути на суспільно-політичні теми в школі доцільно організовувати 1—2 рази на півріччя.

Цікаво пройшов диспут в Ярунській середній школі Житомирської області на тему «У житті завжди є місце подвигам». За два місяці до його проведення вчителі Н. О. Телепньова, Г. А. Люк та Г. М. Кулінська запропонували учням необхідну літературу, разом з школярами розробили план проведення диспуту, звернули увагу на основні питання, які слід обговорити. План проведення диспуту був такий: 1. Що таке подвиг? 2. Чи кожний вчинок людини є подвигом? Які мотиви керують людиною під час здійснення подвигу? 4. Чи кожна людина і завжди може вчинити подвиг? 5. Чи буває це випадково? 6. Які якості повинна мати людина, здатна на подвиг? 7. Порівняйте поведінку героїв прочитаних вами книжок. Хто з них здійснив подвиг? Чому?

В диспуті брали участь запрошені гості — старий комуніст Х. Романюк, передова доярка району Н. С. Степанюк. Підсумок обговорення підбила вчителька Г. М. Кулінська.

Диспути допомагають педагогам формувати дитячий колектив, викривати хибні погляди школярів на те чи інше питання, виховують в учнів правдивість, принциповість, мужність, стійкість. Вони привчають учнів до систематичного читання літератури, газет та журналів.

Кіно, радіо, телебачення, художня література, діафілми, використання магнітофона значно впливають на формування ідейних переконань учнів. Кінофільми поживляють позакласну роботу, вносять в неї струмок новизни, підвищують до неї інтерес учнів. В деяких школах організовано самодіяльні кіностудії. Наприклад, в Ярунській середній школі працює кіностудія «Школяр». Під керівництвом лаборанта школи К. Д. Герасимовича юні кінолюбители створили п'ять кінострічок з життя своєї школи, комсомольської та піонерської організації села. Школярі пишуть самостійно сценарії і проводять кінозйомки.

Фільми самодіяльної кіностудії проглянули учні і колгоспники переважної більшості сіл району і дали їм високу оцінку. Її підтвердив і обласний огляд фільмів самодіяльних кіностудій.

Важливе значення для ідейно-політичного виховання старшокласників мають діафілми та діапозитиви. Систематичне слухання радіо і перегляд телепередач також благотворно впливають на формування світогляду учнів. В деяких школах встановлюються стенди «Слухайте по радіо, дивіться по телебаченню», для слухання радіо і перегляду телепередач відводяться спеціальні кімнати.

З великим інтересом учні слухають записи на магнітофонній плівці промов та виступів керівників партії і уряду, видатних діячів міжнародного комуністичного руху, старих комуністів, передовиків виробництва, педагогів тощо.

Значною мірою комсомольські організації разом з педагогічними колективами шкіл проводять активне ідейно-політичне загартування школярів через гуртки політичної освіти.

Не всі учні уміють розумно, цікаво проводити вільний від навчання час. Завдання школи — виховати в кожного школяра відповідні навички. Однією з найбільш дійових форм організації дозвілля дітей, підлітків, юнаків є самодіяльні клуби, які створюються в усіх школах із врахуванням їх специфічних особливостей і умов роботи.

Зараз численні комсомольські організації стали ініціаторами створення клубів та гуртків, що вносять багато нового, цікавого в політичну освіту старшокласників, допомагають школярам глибше засвоювати програмний матеріал, краще оцінювати події і явища суспільного життя. В школах республіки найбільш ефективними, цікавими формами політичної освіти старшокласників виявилися гурток «Наш Ленінський комсомол», учнівські клуби «Прометей», «Батьківщина», «Райдуга», «Глобус», «Олімпія», «Рідна земля», «Університети юного марксиста», «Університети політичних знань» тощо.

В Ярунській середній школі працює вечірній клуб старшокласників, у школі № 5 м. Хмельницького — клуб вихідного дня, в Полонській середній школі на Хмельниччині — клуб «Червоні вітрила», в школі № 18 м. Ровно — клуб «Глобус» і т. д.

Гурток «Наш Ленінський комсомол» знайомить учнів 7—8 класів із історією та Статутом ВЛКСМ, змістом і формами комсомольської роботи, із славними бойовими і трудовими традиціями Ленінського комсомолу. У клубі «Прометей» старшокласники знайомляться з життям видатних революціонерів, борців за велику справу комунізму, славетних людей. Такий клуб, створений комсомольською організацією Гульської середньої школи Житомирської області, працює під керівництвом ради, що об'єднує комсомольських активістів, ветеранів революції, війни, героїв праці, вчителів.

Клуб «Глобус» займається питаннями міжнародних відносин, життям молоді за кордоном, діяльністю молодіжних зарубіжних організацій. Клуб старшокласників школи № 18 м. Кременчука провів міжнародний коментар «Світ і його молодь сьогодні», організував мітинг, присвячений 6-й річниці створення фронту національного визволення Південного В'єтнаму. Члени клубу зустрічаються з вченими, радянськими, партійними і громадськими діячами, що побували за кордоном. Клуб «Олімпія» об'єднує любителів фізичної культури, організовує відвідування учнями міжнародних зустрічей спортсменів, вивчає історію вітчизняного спорту та ін.

Учнівські клуби «Батьківщина», «Рідна земля» вивчають історію і культуру нашої Вітчизни, революційні, бойові та трудові традиції Комуністичної партії і народу. Члени цих клубів беруть активну участь у туристських походах по рідному краю, організовують зустрічі з діячами науки і культури, вивчають пам'ятники старовини, архітектури і т. д.

Клуб «Райдуга» задовольняє інтереси шкільної молоді з питань літератури, мистецтва, естетики. Він проводить тематичні вечори, лекції, диспути, бесіди, фестиваліні вікторини, читацькі конференції, виставки.

В системі політичного виховання старшокласників важливе місце належить шкільним «Університетам політичних знань», які діють в багатьох середніх школах м. Києва. Повчальною є робота університету школи № 170, керованого вчителем С. Ю. Кролем. Кожний його відвідувач має практичне завдання: прочитати доповідь, виготовити наочний посібник, взяти участь в організації того чи іншого заходу і т. д. Так, при вивченні теми «Герої іскрівської доби» школярі зібрали відомості про найактивніших агентів ленінської «Искры», виготовили альбом їх фотографій, вивчили як увічнена пам'ять революціонерів-іскрівців у м. Києві.

Велике значення для ідейно-політичного виховання учнів є їх озна-

йомлення з життям і діяльністю видатних революціонерів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Школярі читають уривки із спогадів сучасників про великих вождів робітничого класу, слухають лекції, переглядають кінофільми, присвячені їм, вивчають і виконують революційні пісні.

Клуби старшокласників широко пропагують серед учнів і населення рішення XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, тези ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», матеріали сесій Верховної Ради СРСР та інші найважливіші документи Комуністичної партії і Радянського уряду, документи Наради комуністичних і робітничих партій, що відбулася в Москві цього року.

В багатьох комсомольських організаціях шкіл створені учнівські агіткультбригади, які подають допомогу партійним організаціям сіл, підприємств в ідейно-політичному вихованні трудящих, в організації культурного відпочинку.

Участь учнів у роботі агіткультбригад сприяє зміцненню зв'язку школи із життям, формуванню комуністичних переконань шкільної молоді.

Радянська школа готує ідейно переконаних і відданих борців за велику справу Комуністичної партії. Цьому значною мірою сприяє ідейно-політичне виховання учнів у позакласній роботі.

С. Я. ДЕМ'ЯНЧУК

ЗНАННЯ З ТОПОНІМІКИ У ШКІЛЬНОМУ ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ

У своїй щоденній роботі учитель історії подекуди має справу з географічними назвами, значення й походження яких не розкривається. Тому надзвичайно цінним є те, щоб учитель постійно користувався результатами топоніміки — науки, яка вивчає походження географічних назв. Це значно поживавить виклад навчального матеріалу, викличе інтерес учнів до вивчення історії.

Важливі історичні події розгортались в Європі та Азії. Але мало хто з учителів розповідає учням, що назви цих частин світу походять з стародавньої Ассирії, жителі якої називали землі, що лежали на захід від них, словом «ереб», що означало «темрява», «захід». Так виникла назва «Європа». «Схід» по-ассірійськи — «асу». Звідси й пішла назва «Азія». Ці терміни запозичили від ассірійців фінікійські мореплавці, які поширили їх у Європі та Азії.

Назва мис Доброї Надії з'являється наприкінці XV ст. під час пошуків європейцями морського шляху до багатої Індії. У 1488 р. португалець Бартоломео Діас, досягнувши крайньої південної точки Африки, назвав її мисом Бур (Cabo Tormentoso), оскільки тут часто бували великі бурі. Проте португальський король не погодився з такою суворою назвою. Адже вона справляла на мореплавців несприятливе враження. В зв'язку з цим мис було перейменовано на мис Доброї Надії (Cabo da boa Esperanza), щоб підбадьорити мандрівників, заохотити їх у пошуках шляху до завітної Індії.

Назва «Берінгове море» переносить нас у першу половину XVIII ст., в час великої північної експедиції, коли славний російський офіцер Вітус Берінг дослідив на Тихому океані морський простір і протоку, які пізніше й було названо його ім'ям.

Найменування величезного острова Гренландія, вкритого майже

повністю льодовиком, має цікаве походження. У X ст. південний край цього острова відвідав влітку ісландець Ерік Рудий. Його тут вразили маленькі клаптки землі, вкритої свіжою рослинністю, що привітно зеленіла серед мертвої льодової пустелі. Мореплавець назвав ці красиві місця Гренландією, тобто «Зеленою землею». Повернувшись в Ісландію, Ерік закликав земляків оселятися у нововідкритому краї. В південній Гренландії вдалося організувати кілька поселень. Пізніше згадана назва поширилась на весь величезний полярний острів.

Назва старовинного російського міста Смоленська на верхньому Дніпрі сама красномовно розповідає нам про його походження. Здавна тут конопатили і смолили торгові судна, які йшли великим водним шляхом «із варяг в греки». Після довгого й важкого шляху маленькими річками і волоком між Західною Двіною та Дніпром човни потребували значного ремонту. У тій же місцевості в лісах видобувалась смола. Отже, природно, що селище, біля якого гнали смолу й осмолювали судна, дістало виразну назву «Смоленськ».

Часто навіть назва частин міст і сіл, окремих вулиць та провулків мають цікаве походження, можуть чимало розповісти про історичне минуле. Так, Стрілецька вулиця у Києві свідчить про те, що у цій місцевості була Стрілецька слобода, утворена в середині XVII ст. після возз'єднання України з Росією. Подібне походження має і назва Рейтерської вулиці.

А в Москві звертає на себе увагу дивною стародавньою назвою Столешніков провулок. У давнину в цьому місці розташовувалася слобода ткачів, які виробляли скатерті, що називались тоді «столешніками».

Наведені приклади походження ряду географічних назв, що зустрічаються у вітчизняній та загальній історії, далеко не вичерпують їх загальної кількості. Але і вони досить переконливо свідчать про те, наскільки корисна топоніміка для історика. Назви частин світу, країн, морів, гір, долин, лісів, річок, міст, сіл, їх окремих частин, вулиць тощо дають багатий матеріал для пізнання історії різних народів і країн у відповідні періоди. Кожному учнівському колективу можна рекомендувати постійно вести окремий топонімічний словник, до якого слід заносити відомості про походження давніх і сучасних географічних назв і термінів. У цій важливій справі велику допомогу юним топонімістам подадуть праці з історичної географії, а також постійне вивчення найменувань та перейменувань різних географічних об'єктів, «Краткий топонимический словарь» В. А. Никонова.

Топонімічні заняття повинні стати захоплюючою формою позакласної роботи учнів під керівництвом учителів. Вона сприятиме збиранню цікавого історичного матеріалу, викликатиме у школярів інтерес до самостійних пошуків з цікавої допоміжної дисципліни — топоніміки, що успішно служить водночас мовознавству й історичній науці.

Л. П. КРУГЛІКОВ-ГРЕЧАНИЙ

Наш календар

50-РІЧЧЯ З ЧАСУ ПОВСТАННЯ СЕЛЯН ПАШКІВЕЦЬКОЇ ВОЛОСТІ ПРОСКУРІВСЬКОГО ПОВІТУ ПРОТИ ПЕТЛЮРІВСЬКОЇ ДИРЕКТОРІЇ

На початку серпня 1919 р. вся територія сучасної Хмельниччини була захоплена бандами українських буржуазних націоналістів. Трудящі маси Поділля, очолювані підпільними більшовицькими організаціями, піднімалися на боротьбу з внутрішньою контрреволюцією. Найбільшим збройним виступом проти буржуазно-куркульської Директорії на Правобережній Україні було повстання селян Пашківецької волості, Про-

скурівського повіту, яке спалахнуло у вересні 1919 р. Його очолив Проскурівський підпільний більшовицький комітет¹.

Безпосереднім поштовхом до повстання був наказ петлюрівського командування про проведення примусової військової мобілізації. Трудящі зустріли цей наказ рішучим опором. Коли в Пашківці прибула мобілізаційна комісія, всі чоловіки сховалися в лісі. Лише при допомозі старости і дяка їй вдалося відшукати і примусово мобілізувати чотирьох чоловік². Провалилася мобілізація і в селах Лісові Гринівці, Скаржинці, Стуфчинці, Ходаківці та інших. У зв'язку з цим петлюрівці почали грабунки, дики розправи з населенням, арешти стариків, сини яких не з'явилися на збірний пункт³.

Довідавшись про становище в Пашківецькій волості, Проскурівський підпільний більшовицький комітет відрядив туди члена комітету О. Басенка з завданням організувати повстанський штаб. У лісі відбулися збори селян, які уникали мобілізації. Збори обрали штаб і прийняли рішення взяти на облік зброю, що була в місцевого населення. Через кілька днів по селах волості було виявлено й заховано понад 500 гвинтівків і 3 кулемети.

У другій половині вересня до волості прибув петлюрівський загін з 60 чол. для проведення повторної мобілізації й збирання продовольства. 21 вересня загін петлюрівців, що повертався до Проскурова, був оточений біля с. Скаржинці повстанцями. Під час перестрілки двох петлюрівців було вбито, кількох поранено, решта склала зброю⁴.

Подільський губернський політичний відділ петлюрівців писав губернському комісару: «В цій стрілянні брали участь селяни з сіл Гринівці, Пашківці, Скаржинці і Стуфчинці. Зараз ці села мають більше 500 озброєного люду. До них приєднуються села і Бахматовецької волості Летичівського повіту. Повсталі заявляють, що на мобілізацію не підуть і нікого до себе в села не пустять. На випадок наступу на них, всі села розділені на три групи і кожна з них буде обороняти свої ділянки⁵.

Для з'ясування причин повстання проскурівський повітовий комісар виїхав у Пашківецьку волость, де за погодженням з штабом повстання, провели волосний сход. Але це не допомогло заспокоїти обурення селян діями нав'язаного їм контрреволюційного уряду буржуазних націоналістів⁶.

Петлюрівське командування стало готуватися до розгрому повстання. Тимчасом перші успіхи боротьби з внутрішньою контрреволюцією окрилили селян не лише Пашківецької, але й сусідніх — Бахматовецької і Красилівської волостей, які також стали підніматися на боротьбу з петлюрівцями⁷. Штаб партизанського загону призначив у кожному селі волості командира. Загальне командування очолили М. Антонюк та О. Іжак. Командири розподілили всіх, хто записався у загін, на взводи й роти, організувала охорону сіл і шляхів⁸.

¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. в трьох томах. Том, 2, К., 1968, стор. 391.

² Хмельницький обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р—3783, оп. 1, спр. 6, арк. 1—2.

³ Там же.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 538, оп. 1, спр. 107, арк. 2.

⁵ Там же.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1092, оп. 2, спр. 71, арк. 252.

⁷ ХОДА, ф. Р—3783, оп. 1, спр. 6, арк. 3.

⁸ Там же.

Наприкінці вересня петлюрівське командування направило проти повстанців великий загін гайдамаків. Але селяни навальною атакою відкинули їх. Під час бою повстанці захопили одну гармату, два станкових кулемети і кількості снарядів⁹.

Після поразки жовтоблакитники вдалися до хитрощів. Вони запропонували, щоб у Проскурів до штабу Петлюри прибули керівники повстання нібито для проведення мирних переговорів. Попереджені Проскурівським підпільним більшовицьким комітетом про намір петлюрівців, повстанці з презирством відкинули пропозиції буржуазних націоналістів¹⁰. У жовтні петлюрівське командування Проскурівського гарнізону організувало другий виступ проти повстанців, звівши в дію велику кількість гармат і кулеметів. Відбивши атаки противника, повстанці при підтримці своєї артилерії перейшли в наступ і в запеклому рукопашному бою повністю розгромили карателів¹¹...

Директорія вимагала від повітових, губернських властей і частин проскурівського гарнізону вжити термінових заходів до придушення повстання. 12 листопада війська Директорії розпочали свій третій наступ. Своєчасно попереджені проскурівськими підпільниками повстанці зайняли вигідні позиції, щоб як слід зустріти противника.

Пашківецький загін дістав завдання атакувати бронепоезд, а повстанці з с. Климашівки — ешелон з петлюрівцями. Але бій не відбувся. В момент атаки повстанців солдати повернули зброю проти петлюрівських старшин. Розправившись з офіцерами, частина з них приєдналася до повстанців, а решта відступила до станції Гречани. Зустрівши впертий опір, гайдамаки, які рухалися по шосе Проскурів — Старокостянтинів, також повернули назад¹². Під час цих боїв до рук повстанців потрапили великі трофеї — 6 кулеметів, близько двохсот гвинтівок, 10 ящиків патронів і 8 вагонів з продовольством¹³.

Тільки 24 грудня білополякам, які захопили Проскурівський повіт, при допомозі великої кількості гармат вдалося придушити повстання¹⁴.

У січні 1920 р. повстанці з'єдналися з частинами Червоної Армії і продовжували воювати за владу Рад.

С. К. ГУМЕНЮК

⁹ Поділля в роки громадянської війни, документи й матеріали, Вінниця, 1959, стор. 439.

¹⁰ ХОДА, ф. Р—3783, оп. 1, спр. 6, арк. 5.

¹¹ Там же, арк. 5—6.

¹² Поділля в роки громадянської війни, стор. 440.

¹³ ХОДА, ф. Р—3783, оп. 1, спр. 6, арк. 7; В боях за Жовтень, Хмельницький, 1959, стор. 128.

¹⁴ Поділля в роки громадянської війни, стор. 440.

СКАРБНИЦЯ ЛЮДСЬКОЇ ДУМКИ (ДО 50-РІЧЧЯ ЦНБ АН УРСР)

У боротьбі за розвиток соціалістичної культури Комуністична партія і особисто В. І. Ленін завжди надавали великого значення організації бібліотечної справи. Великий вождь і керівана ним партія навіть в умовах громадянської війни, розрухи і

голоду вживали невідкладних заходів з тим, щоб забезпечити країну не лише металом, паливом, хлібом, але й задовольнити духовні потреби суспільства, зокрема в друкованому слові. Так, серед найвизначніших документів Радянської влади, підписаних Володимиром Іллічем після перемоги Великого Жовтня, був декрет Ради Народних Комісарів РРФСР «Про охорону бібліотек і книгосховищ», виданий в липні 1918 р.

У 1919 р. за декретом Радянського уряду України було створено Всеукраїнське видавництво (Всевидав) — перший державний центр друку і пропаганди книги в Українській РСР. Одночасно в Києві почав діяти Тимчасовий комітет по організації першої української національної радянської книгозбірні, до складу якого входили академіки Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, П. А. Тютковський та ін. Очолив його видатний вчений, президент АН УРСР, академік В. І. Вернадський.

Ця книгозбірня, створена 1919 р. у Києві, дістала назву «Всенародна бібліотека України». Тимчасовий комітет заявив, що «бібліотека мусить бути тісно зв'язана з життям. Вона має задовольняти ті життєві питання, з якими до неї вдається людність України»¹.

Радянський уряд і Комуністична партія України повсякчасно піклувалися про постійне зростання у цьому закладі книжкових фондів, зокрема літератури, присвяченої історії України, українського народу і його багатовікової культури. Уряд виділив значні кошти для придбання літератури, передав у розпорядження Всенародної бібліотеки України ряд націоналізованих бібліотек і колекцій. Безкоштовно передавали у її фонд свої книги, рукописи, цінні колекції видатні вчені і діячі культури України. Внаслідок

¹ «Книжний вісник», 1919, № 1, стор. 3.

цього значно зросли книжкові скарби бібліотеки. Якщо у 1919 р. вона мала в своїх фондах 300 тис. книг, то вже через два роки їх було 650 тис., а в 1923 р. — 850 тис. томів².

У 1920 р. почала працювати її філія у Вінниці, у фондах якої було зосереджено понад 100 тис. друкованих одиниць, а в 1924 р. — київська філія, створена за постановою Укрголовпрофосвіти на базі цінної бібліотеки колишньої Київської духовної академії. Отже, наприкінці 1923 — на початку 1924 рр. книжкові фонди Всенародної бібліотеки України разом з її вінницькою та київською філіями становили вже понад 1,1 млн. томів різної літератури.

Уряд УРСР надавав бібліотеці великі кошти на придбання цінних збірок у приватних осіб. Серед них найбільшими були збірки книг Н. П. Яснопольського (2798 томів здебільшого з питань політичної економії та фінансів), О. М. Вагнера (1313 одиниць з питань зоології), академіка В. С. Іконнікова (20 тис. томів і 3000 брошур з вітчизняної історії) та ін.

У 1925 р. фонди Всенародної бібліотеки України поповнилися великими колекціями книг Софіївського собору, Києво-Печерської Лаври, Михайлівського, Видубецького та Пустинно-Миколаївського монастирів, 1926 р. — бібліотекою Київського університету, 1932 р. — цінними бібліотеками Волинського та Кам'янець-Подільського музеїв, а також Кам'янець-Подільського інституту народної освіти і Ніжинського історико-філологічного інституту. До фондів бібліотеки в різний час були передані також великі збірки книг з історії України XVII—XIX ст., що належали О. М. Лазаревському, М. І. Костомарову, колекція педагогічної літератури П. Г. Галагана, бібліотека медичної літератури І. О. Сікорського, 12 тис. томів сходознавчої літератури, зібраних А. Ю. Крымським, бібліотека члена-кореспондента АН УРСР С. І. Маслова з питань книгознавства, бібліотекознавства та історії літератури (11 тис. томів).

З року в рік бібліотека продовжує копітку роботу по збагаченню фондів своїх книгосховищ, рукописів, архівних матеріалів. Останнім часом вона одержала в дар від письменника Є. М. Кротевича 3 тис. примірників цінних книг з історії української літератури, готує до прийому виняткової цінності бібліотеку з книгознавства, літератури й фольклористики відомого вченого, члена-кореспондента АН УРСР П. М. Попова. Рукописний фонд її за останні роки поповнився архівами видатних радянських діячів науки та культури, зокрема академіка Д. О. Граве, літературознавця М. А. Плевако, академіка АН УРСР О. І. Душенкіна, народного художника УРСР І. С. Іжакевича та ін.

До бібліотеки також систематично надходить нова література. З 1919 р. у її фондах відкладається обов'язковий український, а з 1922 р. — російський примірник видань. У її сховищах зберігаються найцінніші, часто унікальні твори друку — від появи рукописної книги, першодруків й до найновіших вітчизняних та зарубіжних видань. Серед них значне місце займає українська книга — свідчення великих досягнень національної культури українського народу.

Всенародна бібліотека України з часу свого заснування мала виконувати обов'язки національної книгозбірні України і разом з тим задовольняти вимоги вчених республіки, бути фундаментальною бібліотекою Академії наук УРСР. Функції республіканської і академічної бібліотеки зберігались за нею до 1934 р., коли на клопотання наукової громадськості її було підпорядковано АН УРСР. Але й після цього вона продовжує підтримувати традиційні зв'язки з усіма категоріями читачів.

На початку Великої Вітчизняної війни найцінніші рукописні і друковані бібліотечні фонди було вивезено в м. Уфу. Перебуваючи в евакуації, бібліотека продовжувала комплектувати свої фонди обов'язковими примірниками радянської книги і обслуговувати ними вчених Академії наук УРСР.

За час тимчасової окупації України німецько-фашистські загарбники заподіяли великої шкоди бібліотечним фондам, обладнанню і приміщенню бібліотеки. Понад 700 тис. примірників літератури, головним чином краєзнавчого характеру, було вивезено до Німеччини.

Відразу після визволення Києва від німецько-фашистських загарбників було вжито заходів до відбудови приміщення і відновлення роботи бібліотеки. 15 грудня 1943 р. вона відкрила свої двері для читачів.

В післявоєнний період збільшились книжкові фонди і обсяг роботи. Якщо в 1945 р. було 6253 читачів, 55 528 відвідувачів, а загальний книжковий фонд складав 4220 тис. примірників, то в 1968 р. відповідно — 29 921 читачів, 457 447 відвідувань, а книжковий фонд складав 6 284 721 примірник.

На полицях книгосховищ нині зберігається близько 3,7 млн. книг, понад 1 500 тис. номерів журналів, 154 тис. нот, 52 тис. стандартів, понад 200 тис. патентів, 50 360 фірмених каталогів, 119 400 творів графіки, близько 80 тис. річних комплектів газет, 17 600 докторських і кандидатських дисертацій, 270 тис. одиниць збереження рукописів та багато інших видів друку. Бібліотечні фонди щороку збільшуються на 250 тис. друкованих одиниць, серед яких лише книги становлять близько 140 тис. примірників.

² Звідомлення Всенародної бібліотеки України у Києві за 1923 р., К., 1924, стор. 3.

Вияткову наукову цінність мають рукописні матеріали, які зберігаються у спеціальному відділі, створеному у 1920 р. У ньому зосереджено рукописні зібрання Києво-Печерської Лаври, Києво-Софійського собору, бібліотеки Київського університету, Київського Золотоверхо-Михайлівського, Видубецького і Фролівського монастирів, Десятинної церкви, церковно-археологічного музею при Київській духовній Академії, архіви інститутів, наукових товариств, редакцій періодичних органів дожовтневого періоду, зібрання рукописів українських письменників, відомих вчених, прогресивних діячів культури та ін.

Пам'ятки слов'янської писемності представлені у бібліотеці найповніше. Серед них — найстародавніша в світі пам'ятка слов'янського письма кінця X ст. — уривок слов'янського перекладу месалу — «Київські глаголичні листки». Унікальним є також чудово орнаментоване «Пересопницьке євангеліє» (1556—1561 pp.).

Великий науковий інтерес мають рукописи періоду визвольної війни та возз'єднання України з Росією, матеріали про підготовку до ліквідації кріпацтва в Росії (архів О. Попільницького), рукописні зібрання творів відомого українського просвітителя, філософа і поета Г. С. Сковороди (1722—1794 pp.).

Про нерозривний зв'язок і взаємовплив братніх культур російського і українського народів свідчить наявна у бібліотеці велика кількість творів та архівів прогресивних діячів російської культури XVII—XIX ст. — А. Кантеміра, В. Капніста, М. Ломоносова, О. Радіщева, Г. Державіна, К. Рилєєва, О. Пушкіна, О. Грибоєдова, М. Лермонтова, М. Гоголя. Та більш усього тут матеріалів видатних письменників, учених, діячів української культури, зокрема Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Максимовича, П. Куліша, О. Лазаревського, О. Потебні, Г. Квітки-Основ'яненка, С. Руданського, П. Гулака-Артемовського, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, М. Коцюбинського, В. Стефаника та інших.

У виятковій в науковому і культурному відношенні колекції рідкісних книг, що нараховує понад 24 тис. томів, зберігаються дорогі для всього людства дореволюційні і перші радянські видання творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, загалом близько 1300 одиниць, виданих багатьма мовами світу. Серед них понад 40 видань в різних містах Росії і України твору К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфесту Комуністичної партії», зокрема, український переклад цього твору В. Ковалю, відомий під назвою «Комуністичний маніфест» (Львів, 1905 р.). Твори В. І. Леніна представлені в бібліотеці 850 книгами, переважно його першими і прижиттєвими виданнями. Серед них є женецьке видання 1905 р. праці «Завдання російської соціал-демократії», перше видання геніального твору «Розвиток капіталізму в Росії» (Петербург, 1899 р.), твір «Шаг вперед, два шага назад», виданий 1904 р. у Женеві, філософська праця «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (Москва, 1909 р.), «Держава і революція» (Петербург, 1918 р.), «Великий почин» (Москва, 1919 р.). Окрасою бібліотеки є збірник «За 12 років», що був задуманий як перша спроба видати ленінські праці в трьох томах.

Відділ рідкісної книги зберігає і унікальні нелегальні російські видання: альманах декабристів «Полярная звезда» 1823—1825 pp., герценівський «Колокол» (245 номерів), підпільні видання соціал-демократичних організацій Росії й України, книжки прогресивних діячів культури, які мають вияткове значення при вивченні революційного минулого нашого народу.

Добре представлені в бібліотеці книги громадського друку XVIII — першої чверті XIX ст., яких налічується близько 12 500 примірників. Серед рідкісних книг цього фонду почесне місце належить першим і прижиттєвим виданням українських письменників — Марка Вовчка, Л. Глібова, П. Грабовського, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, І. Франка, а також рідкісним виданням дожовтневого періоду з російської класичної літератури.

Колекція слов'янської книги кириліцького друку XVI—XVIII ст., яка налічує близько 6470 примірників, за кількісним складом і науковою цінністю є найбільшою на Україні і однією з найбільших у Радянському Союзі. Тут представлені найстародавніші серед кириліцьких першодруків «Часословець» і «Тріодь постная», видані 1491 р. у Кракові Швайпольтом Фіолем, «Октоїх», надрукований ієромонахом Макарієм 1494 р. у Чорногорії, а також рідкісна пам'ятка слов'янського друку — «Біблія» (1517—1519 pp.) — витвір першодрукаря книг кириліцьким шрифтом Георгія Скорини.

Великою гордістю бібліотеки є те, що тут зберігаються перша російська (Москва, 1564 р.) і перша українська (Львів, 1574 р.) друкована книга «Апостол» першодрукаря Івана Федорова та дуже рідкісне «Учительне євангеліє» Івана Федорова і Петра Мстиславця (Заблудов, 1569 р.), твір, що приніс нову славу Івану Федорову, — «Острозька біблія» (1581 р.). У фондах кириліцького друку також є «Адельфотес...» (Львів, 1591 р.), «Анфологон» (Київ, 1619 р.), «Лексикон славенороский» Памви Беринди (Київ, 1627), «Грамматика словенскія» Мелетія Смотрицького (Єв'ю, 1619 р.), «Требник» Петра Могили (Київ, 1646 р.), «Синопис или краткое собрание от различных летописцев...» (Київ, 1674 р.), «Патерик Печерський» (Київ, 1702 р.), «Арифметика» Леонтія Магніцького (Москва, 1703 р.) та інші слов'янські книги, які складають важливу віху в історії нашої культури, є невичерпним джерелом для науковців.

Справжній подив і захоплення наукових працівників викликають перші друковані книжки — інкунабули. Їх у бібліотеці зібрано 523 назви, серед яких є надзвичайно рідкісні, навіть унікальні.

Найстаріша друкована книжка, що зберігається в бібліотеці, вже відсвяткувала свій 500-річний ювілей. Це «Трактат розуму і совісті...» (1460 р.), автором якої є вчений богослов XV ст. Матвій Краківський. Питанням моралі й етики присвячена одна з перших надрукованих у XV ст. книг світського, гуманістичного характеру інкунабула «Про обов'язки і парадокси» (Майнц, 1465 р.), що належить перу видатного філософа, письменника і політичного діяча стародавнього Риму Ціцерона. До наших днів не втратила наукового інтересу геніальна праця вченого-енциклопедиста Арістотеля «Історія тварин», видана у латинському перекладі 1476 р. у Венеції. Досі цієї книги збереглося лише два примірники на пергаменті. Одна з них знаходиться у Паризькій Національній бібліотеці, друга — належить Центральній науковій бібліотеці АН УРСР. У фондах бібліотеки також є чудові зразки друкованих книг XVI ст. Всі вони становлять першорядну цінність, як пам'ятки раннього друкарства, є важливим джерелом для дослідження історії мови, побуту і культури Європи доби відродження і гуманізму.

До послуг читачів і найбільше в республіці зібрання газет, у складі якого є ленінська «Искра», дореволюційні номери центрального органу нашої партії «Правды», орган Харківського комітету РСДРП(б) «Пролетарий» (1917 р.) та багато інших.

Центральна наукова бібліотека АН УРСР дбає про те, щоб дорогоцінні друковані скарби активно використовувались найширшими колами читачів. Обслуговують читачів переважно в читальних залах (загальному, наукових працівників, аспірантів та в галузевих читальних залах суспільних наук, природничих, біологічних та хімічних наук, спецвидів технічної літератури), групового опрацювання і виставки нових надходжень літератури. Разом з тим вони користуються читальними залами і фондами спеціалізованих відділів (газетного, нот, естампів і репродукцій, картографії, бібліографії, науково-методичного відділу бібліотекознавства) та відділів рукописного і рідкісної книги. В галузевих читальних залах до книжкових полиць читачі мають вільний доступ.

Велика робота по обслуговуванню читачів здійснюється через міжбібліотечний абонемент. Минулого року понад 880 бібліотек Радянського Союзу користувались книгами і періодичними виданнями Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, загалом читачі одержали через абонемент близько 21 500 друкованих одиниць. Посилки з книгами бібліотеки надходять не тільки в міста і села Української РСР, а й до Москви, Ленінграда та інших міст Радянського Союзу.

ЦНБ АН УРСР здійснює широку пропаганду творів друку серед читачів за допомогою книжково-ілюстративних виставок, які організовує сектор масової роботи та спеціалізовані відділи. 1968 р. влаштовано 97 таких виставок, на яких експонувалися 8400 назв творів. Тематика книжкових виставок різноманітна. Вони присвячені видатним подіям в житті нашої країни і ювілейним датам (зокрема влаштовано виставки до 150-річчя з дня народження К. Маркса і 100-річчя від дня народження В. І. Леніна), пропaгують праці В. І. Леніна, передовий досвід науково-технічної інформації в СРСР, піднімають важливі наукові і народно-господарські проблеми, над розв'язанням яких працюють нині трудящі Радянської країни. Працівники бібліотеки організовують лекції, зустрічі з провідними радянськими вченими, письменниками, влаштовують екскурсії для ознайомлення читачів з бібліотекою, рідкісними рукописними матеріалами і першодруками. Так, минулого року відбулося близько 120 екскурсій для молоді, поліграфістів, учених, діячів різних галузей народного господарства.

Відвідувачам бібліотеки повсякденно допомагає відділ бібліографії. Зокрема, для них складаються списки літератури з різних питань науки, культури і розвитку народного господарства, організовуються консультації, їх обслуговують довідково-бібліографічною літературою.

Центральна наукова бібліотека АН УРСР здійснює наукову роботу в галузі бібліотекознавства, бібліографії і книгознавства.

В довоєнний період з працями з питань бібліографії та бібліотекознавства виступили В. Ф. Іваницький, Ф. П. Максименко, Ю. О. Меженко, С. П. Постернак, М. І. Ясинський та інші працівники бібліотеки. В галузі книгознавства плідну роботу розгортали визначні книгознавці С. І. Маслов, П. М. Попов та Б. І. Зданевич, який, досліджуючи інкунабули Західної Європи, написав кілька статей-розвідок, видав книжку «Невідомі видання Йоганна Гутенберга» (1941 р.) і підготував «Каталог інкунабулів бібліотеки АН УРСР». С. І. Маслов є автором ряду праць з історії книги XVI—XVIII ст. («Друкарство на Україні в XVI—XVII ст.», «Етюди з історії стародруків», «Українська друкована книга XVI—XVIII вв.» та ін.). Багато зробив у справі дослідження українського книгодрукування П. М. Попов. Йому належать такі праці, як «Друкарство, його початок і поширення в Європі», «Ксилографічні дошки Лаврського музею», «Початки друкарства у слов'ян» тощо. У 1930 р. вийшла в світ праця Ф. П. Максименка «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України» (1847—1929 рр.), яка і сьогодні не втратила свого наукового інтересу. Працівники бібліотеки разом з вченими Академії наук УРСР підготували і видали ряд бібліографічних покажчиків.

У 1965 р. на відзнаку 400-річчя російського книгодрукування ними була видана колективна монографія «Книга і друкарство на Україні».

У післявоєнний період наукова діяльність бібліотеки значно розширилась, набула до наукових проблем, над якими працюють вчені Академії наук УРСР, активно сприяє розвитку науки, культури і народного господарства республіки. Саме на цей період припадає поява таких ґрунтовних бібліографічних праць, підготовлених колективами бібліографів, як: «40 років Радянської влади на Україні» (1958 р.), «Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі. 1939—1959 рр.» (1959 р.), «300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)» (1953 р.), «Історія економічної думки на Україні» (1968 р.), «Фізична географія УРСР. 1840—1958 рр.» (1960 р.), «Глини Української РСР. 1860—1960 рр.» (1963 р.), «Хімічна мінеральна сировина УРСР. 1917—1963 р.» (1965 р.), «Астрономія на Україні, 1918—1962 рр.» (1965 р.) та багато інших бібліографічних праць.

Бібліотека створила ряд літературознавчих бібліографій, присвячених І. Франкові, Лесі Українці, М. Коцюбинському, П. Г. Тичині, у зв'язку з 100-річчям з дня смерті і 150-річчям з дня народження Т. Г. Шевченка видала спільно з Львівською бібліотекою АН УРСР двотомну бібліографію творів поета. Вийшли в світ також ґрунтовні праці, присвячені слов'янській філології на Україні, зокрема «Українські літературні альманахи і збірники» (1967 р.) та інші бібліографічні праці.

В науковій діяльності працівників ЦНБ АН УРСР чільне місце займають публікації фондів бібліотеки. Так, відділ рідкісної книги видав каталоги «Слов'янські книги кирилівського друку XV—XVIII ст.» (1958 р.), «Книги громадянського друку XVIII ст.» (1956 р.), «Книги першої чверті XIX ст.» (1961 р.). Працівники відділу рукописів порадували читачів своїми працями «Опис автографів М. В. Гоголя» (1952 р.), «Опис автографів українських письменників XIX — початку XX ст.» (1959 р.), «Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів» (1966 р.) та ін.

За післявоєнний період видано також чималу серію бібліографічних покажчиків праць видатних вчених Академії наук УРСР, зокрема О. І. Білецького, Л. А. Булаховського, І. К. Білодіда, Ф. Д. Овчаренка, М. В. Птухи, Є. О. Патона, О. Г. Шліхтера, К. Г. Воблого, П. О. Тутковського, Ю. А. Митропольського, П. І. Лященка та ін. В 1967—1968 рр. до видавництва передано бібліографічні покажчики: «Видання Академії наук УРСР» (три томи), бібліографічний покажчик видатного радянського вченого, письменника і громадсько-політичного діяча М. Т. Рильського та інші. Найближчим часом читачі одержать фундаментальну бібліографічну працю «Українська Радянська Соціалістична Республіка», в якій подано літературу з історії, економіки, науки й культури нашої республіки за роки Радянської влади. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Центральна наукова бібліотека Академії наук Української РСР готує бібліографічну працю «В. І. Ленін і Україна».

ЦНБ АН УРСР підтримує культурні зв'язки з близько 1450 зарубіжними організаціями. Посилки з Києва з українською книгою направляються в країни Європи, Азії, Америки, в Австралію і Нову Зеландію. Найактивніше книгообмін розвивається з соціалістичними країнами, близько 530 установ та організацій яких підтримують тісні зв'язки з ЦНБ АН УРСР.

У цьому році Центральна наукова бібліотека АН УРСР відзначає своє 50-річчя з дня заснування. За півстоліття вона перетворилась у визначну скарбницю культури, стала національною гордістю українського народу. Перед нею поставлені великі і складні завдання — спрямувати свої зусилля на допомогу Академії наук УРСР у розв'язанні актуальних наукових проблем сучасності і прискорення науково-технічного прогресу, активно працювати над піднесенням справи науково-технічної інформації, ознайомлювати вчених з найновішими досягненнями провідних галузей науки, допомагати практикам народного господарства у вирішенні актуальних проблем комуністичного будівництва, допомагати виховувати трудящих у комуністичному дусі.

Багатогранна діяльність ЦНБ АН УРСР здійснюється під знаком піднесення наукового рівня всіх ділянок роботи, перетворення бібліотеки в установу, яка буде розробляти провідні проблеми радянського бібліотекознавства, бібліографії й книгознавства, створить для народу ще ширші можливості користуватись її дорожчими скарбами, сприятиме дальшому розвитку соціалістичної культури.

С. К. ГУТЯНСЬКИЙ, М. П. РУДЬ

ДОНЕЦЬКУ 100 РОКІВ

Минає сто років, відколи у верхів'ях ріки Кальміус росте і розвивається місто Донецьк — одне з найбільших індустріальних і культурних центрів Радянської України, що розкинулось на площі 358 тис. км² з населенням майже 900 тис. чол.

Історія виникнення Юзівки (так до 1924 р. називалося місто) зв'язана з епохою бурхливого розвитку промислового капіталізму в Росії. 18 квітня 1869 р. був підпи-

саний договір про створення акціонерного товариства під назвою «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізорозного і рейкового виробництва»¹.

Одержавши безплатно землі з кам'яновугільними покладами, позику в розмірі 0,5 млн. крб. та інші привілеї, англійський підприємець Юз приступив до будівництва металургійного заводу і кам'яновугільних шахт у районі с. Олександрівки Бахмутського повіту, де відкрили поклади мінерального палива ще в 1820 р.², а з 1841 р. працював великий рудник з паровою машиною³.

Будівництво доменних печей і шахт приваблювало велику кількість робітників, які наприкінці 1869 р. селились тут у нашивку викопаних землянках. Вони і поклали початок утворення селища, яке було названо «Юзівка».

Прагнучи розбагатіти за рахунок трудового народу, в Юзівку приїхали малі і великі ділки: купчики, лихварі, заповзятливі кустарі. Уже в 1904 р. в селищі було 176 майстерень і торгових установ⁴.

Капіталісти і купці не дбали про благоустрій Юзівки, про житло й освіту робітників, які з сім'ями жили в землянках і бараках⁵. В результаті тяжких умов життя спостерігалась велика смертність, особливо серед дітей. В 1902 р. з 10 тис. робітників підприємств «Новоросійського товариства» більш як 6 тис. розписувались «хрестиками»⁶.

В Юзівці панувала жорстока експлуатація. Робочий день тривав 12 год. і більше. Заробітна плата рядових працівників металургійного заводу становила 60—70 коп. в день, майстрів-росіян — 90 коп., майстрів-англійців — 4 крб.⁷ Низькою була вона і у шахтарів.

У 1874 р. юзівські шахтарі вперше виступили з вимогою збільшення зарплати. Наступних років страйки повторювались. У травні 1887 р. відбувся великий страйк гірників Рутченкізми. На його придушення прибули Катеринославський віце-губернатор з двома батальйонами піхоти і по-звірячому розправились з «бунтарями»: з 146 заарештованих 55 віддано до суду, а решту етапом відправлено в села за місцем проживання⁸. Але ця розправа не припинила боротьби пролетаріату Юзівки.

1898 р. виникає марксистський гурток в доменному цеху металургійного заводу, передові робітники якого М. Кошеленко, П. Чернов, П. Карагодин та ін. встановили зв'язок з соціал-демократами Києва і в 1897 р. одержали від них революційну літературу⁹. Згодом соціал-демократичні гуртки виникають в селищі, на рудниках «Ветка», Лідіївському, Пастухівському, Риковському¹⁰. Весною 1903 р. в зв'язку з масовим розповсюдженням нелегальної літератури лєнінська «Искра» писала, що в Юзівці «робітники дуже збуджені і поліція дуже схвилювана»¹¹.

Після II з'їзду РСДРП серед місцевих соціал-демократів, як і в усій країні, розгорнулася боротьба між більшовиками і меншовиками. Партійну організацію металургійного заводу очолював С. З. Голубенко (Спартак) — робітник, стійкий іскрівець. Активну участь в її діяльності брав більшовик І. П. Лагутенко. Для зміцнення партійних рядів з Катеринослава приїжджав Г. І. Петровський¹². На кінець 1903 р. більшовицька організація заводу нараховувала близько 70 чол.¹³.

Металурги селища першими в Донбасі відгукнулись на «Криваву неділю» і 17 січня 1905 р. оголосили страйк, який тривав три дні. 22 лютого другий страйк металургів підтримали гірники, робітники друкарень. Він перетворився на загальний і охопив 18 тис. робітників¹⁴.

Велику допомогу більшовикам у розгортанні революційного руху подали рі-

¹ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 5, спр. 1958, арк. 86—89.

² А. А. Скальковский. Каменноугольная промышленность в Новороссийском крае. — «Журнал Министерства внутренних дел», 1847, № 17, стор. 362—363.

³ «Горный журнал», 1844, № 1, стор. 164—167.

⁴ Города России в 1904 году, Спб., 1906, стор. 226, 342.

⁵ «Летопись революции», 1926, № 3—4, стор. 200.

⁶ Донецкий обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. 806, оп. 2, спр. 24, арк. 4.

⁷ Там же, оп. 1, спр. 3, арк. 19.

⁸ Там же, ф. Р—2109, оп. 1, спр. 118, арк. 12; Старая Юзовка (1869—1905). История заводов, М.—К., 1937, стор. 95; С. И. Поголов. Рабочие Донбасса в XIX веке, М.—Л., 1963, стор. 214—215.

⁹ С. И. Поголов. Назв. праця, стор. 220—223.

¹⁰ Социал-демократические организации Донбасса в 1901—1904 годах, Сталино, 1954, стор. 14—15.

¹¹ «Искра», 15 квітня 1903 р.

¹² Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 33, од. зб. 126, арк. 3.

¹³ Социал-демократические организации Донбасса в 1901—1904 годах, стор. 25.

¹⁴ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 11, оп. 1, спр. 460, арк. 232.

шення II з'їзду РСДРП і газета «Пролетарий», яку вони одержували від лєнінського закордонного центру¹⁵.

У грудні 1905 р. в Юзівці виникла Рада робітничих депутатів, але опортунізм меншовиків, які входили до її складу, призвів до того, що вона не перетворилась в орган збройного повстання¹⁶. Однак, бойові дружини, створені на залізничних станціях Мушкетове та Юзівка, 13 грудня брали участь в роззброєнні роти солдатів 280 піхотного Балаклавського полку, що був розквартирований в Ясинуватій¹⁷.

В роки реакції арешти і репресії посилювались. Але більшовики Юзівки продовжували працювати. Після VI (Празької) Всеросійської конференції вони відмежувались від меншовиків і створили Юзово-Макіївський комітет РСДРП, який очолив В. Б. Єрмощенко. До його складу ввійшли А. Б. Батов, Я. В. Залмаєв, Ф. Г. Рябцев та ін. Комітет випускав листівки, мав бібліотеку, одержував і розповсюджував газети «Звезда» і «Правда», що відіграли важливу роль у вихованні робітників.

В 1913 р. страйкували гірники Вознесенського, Риківського рудників. Страйк 3500 шахтарів Риківського рудника, що почався 15 грудня, через п'ять днів припинився після того, як було задоволено деякі економічні вимоги¹⁸. Весною 1914 р. трудящі міста організували збір коштів для допомоги страйкуючим робітникам Петербурга і Харкова. Надсилаючи гроші в фонд страйкуючих металістів Обухівського заводу, вони писали: «Привіт вам, товариші, з далекого куточка Росії. Нехай невидимі нитки пролетарської єдності зв'яжуть нас. Нехай ми будемо одне ціле, одна сім'я»¹⁹.

Весною 1915 р. соціал-демократи Юзівки почали відновлювати партійні групи. До середини 1916 р. сформувалась більшовицька група селища (очолював Павло Алферов)²⁰ і на Вознесенському руднику. Більшовики останнього випускали нелегальну газету «Правда труда», в якій друкувались праці В. І. Леніна, детальна інформація про Ціммервальдську та Кінтальську конференції²¹. Під впливом революційної пропаганди і в зв'язку з різким погіршенням матеріального становища робітників з весни 1915 р. по січень 1917 р. на заводах і рудниках відбулось близько 20 страйків.

Після перемоги лютневої буржуазно-демократичної революції, коли було повалено самодержавство, трудящі селища 3 березня 1917 р. обрали Раду робітничих депутатів, де більшість мали меншовики і есери. Вийшовши з підпілля, більшовики створили Центральне бюро «Союзу гірничих робітників»²², вивчали і роз'яснювали трудящим Квітневі тези В. І. Леніна. 26 травня більшовики остаточно поривають з меншовиками (до цього були в об'єднаній організації) і створюють Юзівський комітет РСДРП(б). До його складу ввійшли П. О. Алферов, Ф. І. Зайцев, Д. Т. Корнієнко, С. Є. Певцова та ін.²³.

Після ліквідації двовладдя більшовики міста перейшли на напівлегальний стан. Вони направили делегатом на VI з'їзд партії Я. В. Залмаєва²⁴, створили революційний воєнний комітет по боротьбі з контрреволюцією, розпочали організацію загонів Червоної гвардії, які налічували до жовтня 1917 р. понад тисячу чол.²⁵

Перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді трудящі міста зустріли з великою радістю. 17 листопада робітники переобрали виконком Юзівської Ради, до складу якого ввійшли більшовики Я. В. Залмаєв (голова Ради), П. О. Алферов (заступник голови), Ф. І. Зайцев (секретар). Влада в місті перейшла до рук більшовицької Ради. Спираючись на озброєних робітників, Рада закрила реакційну газету «Донецкая мысль», обеззброїла буржуазну міліцію, взяла під свій контроль пошту, банки та ін. Під керівництвом більшовиків загони Червоної гвардії захистили місто від білогвардійських банд Калєдіна.

Не склала зброю робітничка Юзівка і під час німецької окупації. Металурги два місяці страйкували за вимогу встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення

¹⁵ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сб. документов и материалов, К., 1964, стор. 739.

¹⁶ Ф. Е. Лосъ. Революция 1905—1907 років на Україні, К., 1955, стор. 236.

¹⁷ Памятные места Донбасса, Донецк, 1968, стор. 110.

¹⁸ «Пролетарская правда», 31 грудня 1913 р.

¹⁹ «Историк-марксист», 1937, № 2, стор. 136.

²⁰ Рассказы о великих днях (Воспоминания старых большевиков Донбасса). Сталино, 1957, стор. 78.

²¹ «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 181.

²² Там же, 1927, № 3, стор. 326.

²³ Борьба за власть Советов в Донбассе. Сб. документов и материалов, Сталино, 1957, стор. 41.

²⁴ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 304, 361, 362.

²⁵ Х. Лукьянов. Красная гвардия Донбасса, Сталино, 1958, стор. 16—21.

заробітної плати і визнання колективного договору. 2 вересня 1918 р. заводу управління задовольнило вимоги робітників²⁶.

З вигнанням німецько-австрійських окупантів з України партійна організація міста вийшла з підпілля, стали виникати перші комсомольські осередки, відбулись вибори до Рад робітничих депутатів, налагоджувалось економічне життя. Але мирна праця була не довгою. 6 травня 1919 р. Юзівку захопили денікінці, відновивши старорежимні порядки²⁷. Робітничий клас рішуче виступив проти них. Знову почалась підпільна боротьба. Восени страйкували робітники кам'яновугільних рудників. Червона Армія, перейшовши в контрнаступ, в грудні 1919 р. визволила місто від білогвардійців²⁸.

6 січня 1920 р. організовано ревком, до складу якого ввійшли більшовики І. Г. Жуковський (голова), П. М. Іпатов, І. П. Лагутенко, П. М. Зимін²⁹. Ревком узяв під контроль всі підприємства, створив відділи комунального господарства, охорони здоров'я, народної освіти і розгорнув підготовку до виборів у Ради робітничих депутатів, які відбулися 15 квітня. Перед цим відбулись партійна і комсомольська районні конференції, на яких обрано керівні органи³⁰.

Комунисті організували суботники і недільники, залучаючи десятки тисяч трудящих до відбудови промисловості. На допомогу робітникам прибули частини української радянської трудової армії. В середині 1920 р. запрацювали коксові батареї і домна на металургійному заводі³¹. Через п'ять років всі підприємства міста перевищили довоєнний рівень по випуску продукції.

У роки довоєнних п'ятирічок реконструювались старі підприємства і будувались нові. В 1940 р. нараховувалось 223 підприємства союзного й республіканського значення, 54 місцевой і кооперативної промисловості. Місто давало країні 7% загальносоюзного виробітку вугілля, 11% — коксу і 5% — сталі³². В шахтах кінську відкатку замінила електровозна, а обушок — відбійні молотки і врубові машини. В 1939 р. на шахті ім. Челюскінців проходило державне випробування першого в світі вугільного комбайну, створеного О. І. Бахмутським³³.

За роки соціалістичного будівництва у місті більш як у два рази збільшилась кількість робітників. На підприємствах широким фронтом розгорнулось соціалістичне змагання. Зароджувались різні його форми: «громадський буксир», зустрічне планування, оперативно-планові групи, рух ударників тощо. 3 вересня 1935 р. швидко розвивається стахановський рух. Механізація, підвищення технічних знань, соціалістичне змагання — все це забезпечило зростання продуктивності праці. Якщо в 1926/27 рр. по Донецькому басейну середньомісячний виробіток на одного робітника в експлуатації дорівнював 12 т³⁴, то в 1938 р. по тресту «Донецьквугілля» він зріс до 64,8 т вугілля³⁵.

В 1939 р. за високу продуктивність праці шахта № 5-біс «Трудівська» була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, а шахта № 19 — медаллю «За трудову відзнаку». Комунисті міста йшли в авангарді мас у боротьбі за підвищення продуктивності праці.

Велику допомогу Донецьку подавали трудящі Москви, Ленінграда, Києва, Харкова та інших промислових центрів.

Місто зростало. Його населення збільшилось з 106 тис. чол. в 1926 р. до 466 тис. в 1939 р.³⁶ Донецьк з 1925 р. — окружний, а з 1932 р. — обласний центр.

В 1940 р. житловий фонд зріс проти 1926 р. більше ніж у два рази і становив 2 млн. м²³⁷.

Місто збагатилось новими видами транспорту — трамвайним, автобусним, троллейбусним. З 1940 р. місто має повітряне сполучення з Москвою, Ленінградом, Києвом, Харковом.

²⁶ Гражданская война на Украине, т. I, ч. 1, К., 1967, стор. 347.

²⁷ ДОДА, ф. Р—2109, оп. I, спр. 118, арк. 42.

²⁸ УРЕ, т. I6, стор. 543.

²⁹ Г. Володин. По следам истории, Донецк, 1967, стор. 159.

³⁰ В. І. Петров. Партійне будівництво на Україні після розгрому Денікіна (листопад 1919 — квітень 1920 рр.), К., 1958, стор. 37.

³¹ Г. Володин. Назв. праця, стор. 168.

³² Партархів Донецького обкому КП України, ф. 18, оп. I, од. зб. 31, арк. 71, 72—73.

³³ Г. Д. Бакулев. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955, стор. 426.

³⁴ Г. Д. Бакулев. Назв. праця, стор. 570.

³⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 18, оп. I, од. зб. 30, арк. 7.

³⁶ Україна за п'ятдесят років (1917—1967). Статистичний довідник, К., 1967, стор. 30.

³⁷ Ю. І. Пітюренко. Сталіно. Економіко-географічний нарис, Сталіно, 1961, стор. 27.

Донецьк прикрашають парки і сквери. Площа зелених насаджень літом 1940 р. становила більше 850 га проти 10 га в 1928/29 рр.³⁸ Поліпшився матеріальний стан трудящих. Тільки з 1938 р. по 1940 р. відкрито близько 300 нових продовольчих, промтоварних, овочевих магазинів і ларків. Щорічно десятки тисяч робітників відпочивали в здравницях країни. В 1938—39 рр. будинки відпочинку і санаторії відвідали 23 тис. чол. На оздоровлення гірників витрачено більше 8 млн. крб.³⁹ Трудящі користуються безплатною медичною допомогою. Якщо в 1938 р. було 7 лікарень, то в 1940 р.—31, де працювало 727 лікарів і 2,2 тис. середнього медичного персоналу. Зросла кількість дитячих закладів. Так, у 1930 р. працювало 3 дитсадки, а в 1939—133⁴⁰.

У роки будівництва соціалізму місто перетворилось в великий культурний центр. Створено 3 інститути, ряд науково-дослідних установ. До 1941 р. в місті працювало 9 технікумів, 113 загальноосвітніх шкіл, де навчалось понад 70 тис. учнів, шість театрів і Палаців культури, декілька десятків клубів, сотні бібліотек.

З початком Великої Вітчизняної війни місто жило під лозунгом «Все для фронту, все для перемоги!». За рішенням обкому партії з 10 липня 1941 р. за прикладом Москви, Ленінграда, Києва в місті створюється народне ополчення, до якого за короткий час вступило мало не 50 тис. жителів⁴¹. Одночасно була сформована шахтарська 383 стрілецька дивізія, в якій наприкінці війни було 36 Героїв Радянського Союзу.

У жовтні 1941 р. в зв'язку з наближенням німецько-фашистських військ були евакуйовані основні промислові підприємства на схід країни і після жорстоких боїв Червона Армія залишила місто.

До 8 вересня 1943 р., тобто, майже 700 днів, Донецьк був під владою гітлерівців⁴². Розстріли, повішання були звичайними «методами» керівництва окупантів. Понад 75 тис. радянських громадян фашисти кинули в стовбур шахти № 4/4-біс, а у таборі, розташованому на території Палацу культури, металургійного заводу і центральної поліклініки, закатували більше 25 тис. чол.⁴³

Комунисті очолили боротьбу трудящих проти фашистського режиму. У Будьонівському, Калінінському, Куйбишевському і Кіровському районах міста діяли 7 підпільних організацій, в яких брали участь 500 комуністів, комсомольців і безпартійних патріотів⁴⁴. Підпільні групи приймали зведення Радіоінформбюро, складали і розповсюджували листівки⁴⁵. Вони виводили з ладу паровози, пускали під укіс поїзди, військові ешелони, підпалювали склади з продовольством⁴⁶. У серпні 1943 р. Червона Армія почала визволення Донбасу, а 8 вересня визволила місто від фашистів⁴⁷.

Відступаючи, німецько-фашистські банди зруйнували близько 3,7 тис. будинків, 113 шкіл, індустріальний, медичний, педагогічний інститути, 62 дитячих садки, 390 магазинів та ін.⁴⁸ Збитки від цих руйнувань становили майже 4 млрд. крб.⁴⁹ З 446 тис. жителів довоєнного часу залишилось після визволення лише 175 тис. чол.⁵⁰

Уже 8 вересня 1943 р. почали працювати обком КП України, а незабаром були створені міськкоми, райкоми партії та виконкоми Рад депутатів трудящих. Місто відроджувалось, на заклик комуністів робітники з родинами виходили на його відбудову. 30 березня 1944 р. почали працювати доменна і мартенівська печі, прокатний стан на металургійному заводі⁵¹. За самовіддану працю колектив цього підприємства перший був занесений до «Книги трудової слави Радянської України». Промисловість і саме місто реконструювались на міцній сучасній основі. В безкорисливій допомозі радянського народу, насамперед трудящих Москви, Ленінграда, Уралу, Сибіру, Поволжя, Середньої Азії, Закавказзя виявлявся соціалістичний інтернаціоналізм, дружба народів, життєвість ленінської національної політики.

³⁸ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 75, арк. 2.

³⁹ Там же, ф. 186, оп. 1, од. зб. 312, арк. 93.

⁴⁰ Там же, ф. 566, оп. 1, од. зб. 322, арк. 57.

⁴¹ Там же, ф. 326, оп. 33, од. зб. 110, арк. 2; ф. 426, оп. 1, од. зб. 369, арк. 61; од. зб. 217, арк. 56.

⁴² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. документів. К., 1963, стор. 378.

⁴³ «Правда», 13 листопада 1943 р.

⁴⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 11, од. зб. 66, арк. 17; од. зб. 2, арк. 102, 110—111.

⁴⁵ Герон подполья, вип. II, М., 1968, стор. 116—122.

⁴⁶ Н. Ф. Хорошайлов. Мужество Донбасса, Донецк, 1968, стор. 97.

⁴⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 378.

⁴⁸ Нюрнберський процес. Сборник документов, т. IV, М., 1955, стор. 54—55.

⁴⁹ Ю. І. Пітюренко. Назв. праця, 1961, стор. 30.

⁵⁰ Нюрнберський процес, т. IV, стор. 54.

⁵¹ І. Я. Омеляненко. Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне, Сталино, 1959, стор. 49—50.

За роки післявоєнної п'ятирічки було відбудовано понад 20 великих шахт, металургійний, 4 машинобудівних, 2 коксохімічних та інші заводи, підприємства легкої і харчової промисловості, залізничний транспорт, міське комунальне господарство, школи, технікуми, вузи, лікарні і дитячі заклади. Самовіддана праця робітників викликала нові форми соціалістичного змагання, зокрема за швидкісні методи праці. Ініціаторами цього руху були гірники шахти № 10-Біс — комуніст О. Денисенко і комсомолец М. Лукичов⁵², пізніше удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці.

Підсумки четвертої п'ятирічки підбила XII міська партконференція (грудень 1950 р.), яка відзначила, що промисловість міста перевищила довоєнний рівень на 70%⁵³.

Успішному виконанню державних планів 1951—1958 рр. промисловістю допомагало соцзмагання, основною формою якого, наприклад, на шахтах була циклічна організація виробництва. У березні 1955 р. на основі багатоциклічного графіку швидкісної проходки бригада комуніста І. В. Пилипенка встановила новий світовий рекорд, пройшовши 202,2 погонних метра вертикального ствола⁵⁴. За досягнення високих темпів проходки члени бригади були нагороджені орденами і медалями Союзу РСР, а І. В. Пилипенко в 1957 р. став лауреатом Ленінської премії⁵⁵. З досвідом праці донецьких прохідників знайомились гірники Криворіжжя, Кузбасу, Караганди, Підмосков'я, Уралу, будівники Московського метро і шахтарі Чехословаччини.

За роки семирічки і за три з половиною роки нової п'ятирічки зростає економіка міста, його багатогалузева промисловість: вугільна, металургійна, машинобудівна, коксохімічна, хімічна, будівельна, легка, харчова. На 1 січня 1969 р. в Донецьку було 179 промислових підприємств.

Зробила крок вперед будівельна індустрія, що має потужні спеціалізовані будівельно-монтажні управління. Наприклад, трест «Донбасенергобуд» здійснює будівництво великих теплових електростанцій Старобешівської, Луганської, Миронівської, Слов'янської, Вугільногірської і Зміївської енергосистем, а також Волгоград—Донбас. Ордена Леніна трест «Донецькошахтопроходка» за останні 15 років побудував майже 1/3 шахтових стволів, пройдених у Радянському Союзі⁵⁶. Йому належать всі рекорди швидкісної проходки стволів.

Швидкими темпами розвиваються легка і харчова промисловість. З 1958 р. по 1968 р. виробництво товарів народного споживання збільшилась майже в 2 рази⁵⁷.

У 1966 р. за успішне виконання завдань семирічки 10 промислових підприємств міста нагороджено орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора⁵⁸. Прославились гірники Герої Соціалістичної Праці І. І. Стрельченко, М. І. Гринда, І. Д. Зінченко, М. М. Тихонов, М. М. Карев, металурги В. М. Волков, Л. К. Бубнов, будівельники Й. Я. Майборода, І. І. Шевченко, Д. С. Базаров та ін.

На честь 50-річчя Великого Жовтня трудящі Донецька достроково, до 24 грудня 1967 р. — напередодні 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні — виконали річний план випуску промислової продукції⁵⁹. У рахунок Донецького ювілейного процента вони виробили позапланово продукції на 31 млн. крб.⁶⁰ За досягнуті успіхи 5 передових колективів нагороджено пам'ятними прапорами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС⁶¹, і три колективи — пам'ятними червоними прапорами ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Української Республіканської Ради профспілок⁶².

7 січня 1969 р. передові колективи шахти ім. Абакумова, металургійного заводу ім. В. І. Леніна, машинобудівного заводу ім. 15-річчя ЛКСМУ, домобудівного комбінату № 1 і швейної фабрики ім. Володарського закликали трудящих міста Донецька відзначити роком ленінської вахти 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, розгорнути соціалістичне змагання за дальше підвищення продуктивності праці, ритмічну роботу всіх галузей народного господарства.

Трудящі Донецька подають велику допомогу селу. Так, Калінінський район міста за 10 років (1958—1967 рр.) у підшефному Великоновосілківському районі побудував

⁵² Розвиток народного господарства Української РСР, 1917—1967, т. II, К., 1967 стор. 204.

⁵³ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 18, оп. 10, од. зб. 3, арк. 37.

⁵⁴ Там же, ф. 326, оп. 40, од. зб. I, арк. 23.

⁵⁵ «Правда», 22 квітня 1957 р.

⁵⁶ «Известия», 19 квітня 1967 р.

⁵⁷ Поточний архів Донецької міськради депутатів трудящих за 1968 р.

⁵⁸ Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов, кн. II, 1951—1965 гг., М., 1967, стор. 851—854.

⁵⁹ «Социалистический Донбасс», 14 січня 1968 р.

⁶⁰ Поточний архів Донецького міськкому КП України. Матеріали XXIII міської партконференції, 15 січня 1968 р.

⁶¹ «Правда», 22 жовтня 1967 р.

⁶² «Правда Украины», 25 жовтня 1967 р.

1810 житлових будинків, 280 тваринницьких будівель, 138 виробничо-господарських і 72 соціально-побутових об'єктів, електрифікував і радіофікував всі села, проклав десятки кілометрів водопроводів, шляхів, подав допомогу в зрошенні 9,5 тис. га посівних площ⁶³.

Комуністи міста — ініціатори всіх патріотичних начинань. Міська партійна організація на початку 1969 р. нараховувала в своїх рядах понад 57,5 тис. чол., об'єднала у 1030 первинних організацій⁶⁴.

На всіх ділянках соціалістичного будівництва активну участь брав вірний помічник міської парторганізації — 100 тисячний загін комсомольців⁶⁵.

В економічному й культурному розвитку Донецька велику роль відіграє міська Рада депутатів трудящих. У березні 1969 р. до її складу обрано 500 депутатів, серед яких 310 робітників, 211 жінок, 264 комуністи і 89 комсомольців. До складу районних Рад депутатів трудящих обрано 1574 чол.

Донецьк сьогодні — це гігантський будівельний майданчик. За останні 11 років його житловий фонд збільшився в два рази і в 1968 р. становив понад 7 млн. м². Зараз у місті на одного мешканця припадає зелених насаджень в 3,4 рази більше, ніж 10 років тому назад.

Значно зріс матеріальний добробут населення. Одним з важливих показників його піднесення є збільшення вкладів населення до ощадних кас з 49,4 млн. крб. у 1960 р. до 141,2 млн. крб. у 1968 р. В індивідуальному користуванні цього ж року мешканців міста було 7855 легкових автомашин і 16245 мотоциклів та моторолерів. Витрати на оплату пенсій в 1968 р. становили 62,8 млн. крб. проти 29,6 млн. крб. у 1958 р.

За останні роки значного розвитку набули медичні, шкільні та дошкільні дитячі установи. На початку 1969 р. в Донецьку було 59 лікувальних установ, де працювало 4585 лікарів і майже 12,7 тис. осіб середнього медичного персоналу. У 211 загальноосвітніх школах (включаючи школи робітничої молоді) навчається близько 160 тис. дітей і молоді. В них працювало майже 7,2 тис. учителів. Важливою подією в житті міста в 1965 р. було створення в Донецьку наукового центру Академії наук Української РСР в складі фізико-технічного інституту, відділу економіко-промислових досліджень інституту економіки АН УРСР, обчислювального центру і ботанічного саду, а також відкриття університету. В місті тепер є 6 вузів, 27 науково-дослідних і проектних інститутів, 18 технікумів, 22 професійно-технічних училища, одне музичне училище. У вузах і галузевих науково-дослідних проектно-конструкторських інститутах працюють 4 академіки, 13 членів-кореспондентів АН УРСР, понад 80 докторів наук і професорів, а також близько 1000 кандидатів наук і доцентів.

У місті є три театри, філармонія, ансамбль пісні і танцю шахтарів, 1020 колективів художньої самодіяльності, телевізійний центр, 19 палаців культури, 45 клубів, 20 кінотеатрів⁶⁶.

Майже 10 млн. книг мають громадські бібліотеки міста. У Донецьку видається три обласних газети, журнал, а також 26 багатотиражних газет. Разовий загальний тираж газет дорівнює 500 тис. примірників.

У місті працює відділення Спілки письменників України, є творчі об'єднання художників, архітекторів, журналістів, композиторів і працівників сцени. До послуг трудящих — 15 стадіонів, 145 футбольних полів, три палаци спорту, три закритих плавальних басейни, 160 спортивно-гімнастичних зали.

Донецьк посідає значне місце в інтернаціональних зв'язках Радянського Союзу, які з року в рік розширюються. Якщо в 1950 р. промислова продукція підприємств міста експортувалася в 14 країн Європи і Азії, в основному в країни соціалістичної системи, то в 1968 р. — в 40 країн світу. Підприємства Донецька беруть участь у будівництві великих промислових об'єктів у Індії, Ірану, Афганістану, на Цейлоні, Кубі та інших країнах. Міцна дружба встановилася між містами-побратимами Донецьком, Катовіце (ПНР) і Магдебургом (НДР), трудящі яких постійно обмінюються делегаціями, вивчають досвід господарського і культурного будівництва. Розширення зв'язків із зарубіжними країнами є великим вкладом у зміцнення миру і дружби між народами.

Трудящі Донецька взяли добрий розгін у роки нової п'ятирічки, гідно зустріли XXIII з'їзд КПРС і XXIII з'їзд КП України і в повному розквіті сил ідуть до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, щоб своїми трудовими перемогами гідно відзначити цю історичну дату.

Г. П. КОБЕЦЬ, О. М. МАКСИМОВ, В. С. ЧИСТЯКОВ.

⁶³ Поточний архів Донецького міськкому КП України за 1968 р.

⁶⁴ Там же, за 1969 р.

⁶⁵ Поточний архів Донецького міськкому ЛКСМУ за 1968—1969 рр.

⁶⁶ Поточний архів Донецької міськради депутатів трудящих за 1969 р.

Є. І. ВЕГЕР НА УКРАЇНІ (До 70-річчя від дня народження)

Визначний партійний і державний діяч Євген Ілліч Вегер належить до ленінської гвардії бійців, який все своє життя віддав великій народній справі побудови комунізму. У вересні цього року минуло 70

років від дня його народження. З дитинства Є. І. Вегер виховувався в родині революціонерів і в життя пішов дорогою батьків. 1917 р. Євген Ілліч вступає до лав більшовицької партії і з головою поринає у вир революції. Більшовик-ленінець, разом з товаришами-однодумцями він бореться за перемогу пролетарської справи — за владу Рад. Він завжди там, куди направляла його партія.

Є. І. Вегер боровся за Радянську владу і на Україні. Це були буремні роки громадянської війни. Весною 1919 р. республіка Рад вела запеклі бої з полчищами Денікіна, які рвалися до Москви. Євген Ілліч — політпрацівник Південно-Східного та Кавказького фронтів, а потім на найнебезпечнішій ділянці боротьби з білополяками. 1921 р. Євген Ілліч дістає призначення на Україну членом Реввійськради Харківського військового округу. Він бере активну участь у розгромі махновщини і бандитизму, послідовно провадить партійну лінію у військовому будівництві.

Після закінчення Вищого московського технічного училища (ВМТУ) Є. І. Вегер працює на відповідальних державних і партійних посадах. З жовтня 1930 р. він перший секретар Кримського обкому партії і одночасно член Реввійськради Чорноморського флоту. Євген Ілліч буває на військових кораблях, розмовляє з червонофлотцями і командирами.

1933 р. Вегер обирається першим секретарем Одеського обкому партії. Євген Ілліч з першого ж дня поринає в роботу. Він вивчає стан сільського господарства, промисловості, знайомиться з людьми. В обкомі його можна було застати лише пізно вночі. Більшу частину часу Євген Ілліч проводив у колгоспах, радгоспах. Звідти він надсилав записки в партійні і радянські органи з вимогою і проханням виготовити запасні частини, направити для зміцнення відстаючої ділянки ділового працівника, або критикував якого-небудь бюрократа. Часто з «глибинок» дзвонив до редакції газети з проханням якнайскоріше надрукувати матеріал про досвід передовиків колгоспного виробництва.

Є. І. Вегер часто виступав на активах колгоспників, зустрічався з працівниками соціалістичних ланів, прислухався до їх вимог і порад.

В цехах заводів, на будівельних майданчиках Євген Ілліч вів розмову з робітниками, інженерами, вивчав в деталях причини, що гальмували виконання виробничих планів і вживав заходів до їх усунення. Під керівництвом Вегера обласна партійна організація здобула значних успіхів. Одеса перетворилася у великий промисловий, науковий, культурний центр.

Висока вимогливість до себе, внутрішня зібраність, цілеспрямованість і принциповість характеризують основні риси Вегера як керівника-ленінця.

Ці якості він намагався передати всім, з ким доводилося йому працювати. Коло питань Є. І. Вегера було широке. Він знаходив час, щоб виступити на пленумах обкому, міському партії, комсомолу, на нараді колгоспників, привітати нараду робітників, зустрітися з учасниками художньої самодіяльності, виступити на агрономічному з'їзді та ін. Значну увагу він приділяв комуністичному вихованню підростаючого покоління. З його ініціативи споруджено одеський Палац піонерів, спортивні споруди. Особливою турботою Євгена Ілліча були кадри. Він дбайливо і чуйно ставився до добору і росту їх, передавав весь свій життєвий досвід, був вимогливим і різким до тих, хто порушував партійну дисципліну.

В одному з номерів газети «Чорноморской Коммуны» за 1936 р. вміщено останнє фото Євгена Ілліча. Він веселий і радісний в оточенні піонерів на відкритті Палацу піонерів. Відкрите, мужнє красиве обличчя, по-воєнному підтягнутий, таким і лишився він у пам'яті товаришів. Життя Є. І. Вегера було взірцем для тих, хто продовжував його справу громадянина, бійця ленінської гвардії. Його ім'ям названа одна з вулиць м. Одеси.

М. Д. БЕДНОВ

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ВИЗВОЛЬНУ ВІЙНУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 рр. (продовження)

В 1650—1651 рр., готуючись до нової війни з Україною, яка фактично виділилася в окрему державу, шляхетська Польща найбільше розраховувала на допомогу Австрії і папського Риму та на інтриги в Криму. Однак страх перед міжнародними ускладненнями знову утримав Австрію від інтервенції, зате її дипломатія спрямувала зусилля на підтримку Речі Посполитої. В 1650 р. Відень з провокаційною метою приєднався до нового венеціанського плану втягнення українських козаків в антитурецьку коаліцію, бо це неминуче посварило б Хмельницького з Туреччиною й кримськими татарами і, отже, в тогочасній ситуації мало б для України згубні наслідки⁴⁸. Та найактивніше в 1650—1651 рр. австрійська дипломатія діяла в придунайських князівствах, підбурюючи Молдавію, Валахію та Трансільванію проти України, щоб змусити Хмельницького боротися на два фронти. Турецькому послові у Відні були обіцяні поступки в Угорщині, якщо султан допоможе прилучити згадані князівства до союзу з Польщею⁴⁹. Напередодні битви під Берестечком Австрія сприяла вербуванню найманих солдатів до польської армії як у своїх володіннях, так і в залежних від неї німецьких землях.

Помітні успіхи, яких в 1652 р. досягнув Хмельницький в придунайських князівствах, зокрема, одруження його сина Тимоша з дочкою молдавського господаря Лупула, викликали в Австрії занепокоєння, бо загрожували її власним інтересам на Дунаї та безпеці шляхетської Польщі⁵⁰. Так, у листопаді 1652 р. Ваджі, австрійський посол у Варшаві, стривожено доповідав Пікколоміні, що над Польщею знову нависає грізна небезпека, оскільки складається союз Хмельницького з Молдавією і Кримом, за спиною яких стоїть Туреччина. І необхідно тут підкреслити, що австрійська дипломатія зіграла велику роль у провалі цих планів Хмельницького; зокрема, з її активною участю була створена антиукраїнська коаліція Валахії й Трансільванії, спрямована проти молдавського господаря Лупула, союзника українського гетьмана⁵¹. В боротьбі з військами цієї коаліції загинув Тиміш Хмельницький.

В 1653 р. Річ Посполита продовжувала добиватися допомоги від Австрії. В посланні Фердинанду III від 19 березня 1653 р. Ян Казімір застерігав, що Хмельницький, підтримуваний Росією, Туреччиною, Молдавією та Валахією, збирає величезне військо, і коли Польща не витримає натиску, навала грозить державам Європи, передусім Австрії⁵². На цьому ж польський король наголошував у посланні, направленому імперському сейму в Регенсбурзі⁵³.

Цілковито ворожу реакцію викликав у Відні історичний акт возз'єднання України з Росією. Повне зрозуміння знайшло у Габсбургів звернення польського двору з цього приводу, де було заявлено, що «козаки і московіти, зговорившись проти польської Речі Посполитої, загрожують не тільки Польщі, але й дальшій від них Середній Європі»⁵⁴. Возз'єднання України і Росії, блискучі успіхи їх спільних дій у війні 1654—1656 рр., нарешті, шведське вторгнення 1655—1657 рр. поставили Річ Посполиту на грань загибелі, разом з тим ускладнивши до краю політичну ситуацію в східній частині континенту. Імперія Габсбургів і на цей раз утрималася від втручання у воєнний конфлікт, але всю свою політичну вагу, всю гнучкість своєї дипломатії спрямувала на те, щоб не допустити розгрому Польщі й зберегти її державну цілісність. І слід сказати, що вона досягнула цієї мети, вміло скориставшись суперечностями між ворогами Речі Посполитої, передусім між Швецією й Росією.

⁴⁸ М. Кордуба. Венецьке посольство до Хмельницького.— ЗНТШ, т. XXVIII, стор. 52—53.

⁴⁹ Věčná družba. Sborník prací k tristému výročí opětného sčlenění Ukrajiny s Ruskiem, стор. 130—131.

⁵⁰ М. Кордуба. Акти Хмельниччини.— Жерела до історії України-Русі, т. XII, Львів, 1911, стор. 185—186.

⁵¹ Věčná družba, стор. 132—133.

⁵² Жерела до історії України-Русі, т. XII, стор. 192—193.

⁵³ В. Голубецкий. Назв. праця, стор. 222—223.

⁵⁴ Жерела до історії України-Русі, т. XII, стор. 328—329; Věčná družba, стор. 90.

Влітку 1655 р. кращий австрійський дипломат того часу, італієць походженням, Ф. Ліссоло прибув до Польщі, маючи складне доручення, — домогтися примирення Росії з Річчю Посполитою, що для останньої було тоді єдиним шансом порятунку⁵⁵. В цьому ж напрямі діяла тоді й французька дипломатія⁵⁶, покладав надії на примирення і Ватикан. Виконуючи свою дипломатичну місію, Ліссоло велику увагу приділяв позиції Хмельницького, знаючи, що той рішуче виступає проти угоди з поляками і відповідно може вплинути й на царя. Ліссоло також побоювався, зважаючи на активність шведської політики на Україні і в Туреччині, що Хмельницький може укласти союз з шведами й турками проти Польщі⁵⁷. При посередництві австрійських дипломатів Алегретті й Лорбаха восени 1656 р. у Вільно відбувалися переговори між Польщею й Росією, на які представники України не були допущені й хід яких зберігався в таємниці, що викликало велике занепокоєння в Чигирині⁵⁸.

Щоб мати вільні руки у війні з Швецією (вона розпочалася ще в квітні 1656 р.), царський уряд 3 листопада того ж року уклав сепаратну мирну угоду з Річчю Посполитою.

Тоді Австрія, маючи на цьому етапі війни за основного ворога шведів, спрямувала свої зусилля на досягнення такого ж сепаратного миру між Польщею та Україною, яка, разом з Швецією й Трансильванією, продовжувала воювати з поляками. З цією метою на початку 1657 р. до Хмельницького було направлено австрійське посольство, очолюване П. Парчевичем⁵⁹. Австрійці розраховували на те, що архієпископ Парчевич, хорват з походження, відомий своїми зв'язками з православними болгарями й сербами, зуміє завоювати прихильність Хмельницького й забезпечить успіх місії⁶⁰. Гетьман люб'язно прийняв посла і згодився на «царське посередництво» в переговорах з Польщею, але серйозного значення йому не надавав, оскільки не вірив у справжній мир з польською шляхтою⁶¹.

Отже, папський Рим і Австрія подавали посильну допомогу Речі Посполитій в її несправедливій війні проти повсталого українського народу. Зокрема, своїм врятуванням під час кризи 1655—1657 рр. вона чималою мірою зобов'язана політичній активності імперії Габсбургів. Папський Рим кинув проти повсталі України свій ударний ідеологічний загін, орден єзуїтів, який посилено розпалював в шляхетсько-католицькому таборі фанатичну ненависть до «бунтівників-схизматиків»⁶². Зрозуміло, політичний курс Ватикану й Габсбургів не міг не позначитися негативно на ставленні католицьких країн — Італії, південної Німеччини та інших — до подій на Україні. Однак було б помилкою вважати, що цей вплив повністю визначав позицію згаданих держав.

В Італії відгомін визвольної війни українського народу був особливо широким і тривалим. Відомий італійський славіст А. Кронія вказує у своїй підсумковій праці з історії італійсько-слов'янських культурних зв'язків, що в середині й другій половині XVII ст. Україна виступала тут основним чинником зацікавленості Східною Європою, що «козацькі повстання були тим фактором, який привертав увагу й до Московської держави»⁶³. Інтерес в Італії до цих подій виявлявся повсюдно, та найуважніше за їх ходом, крім Ватикану, стежила ще Венеціанська республіка.

За традицією, що започаткувалася в кінці XVI ст., Венеція вбачала в українському козацтві потенціальну антитурецьку силу, якою можна скористатися в своїх інтересах. Добре їй були відомі козацькі походи на Анатолію в 10—20-х рр. XVII ст., що завдали жорстокого удару воєнно-політичному престижу імперії османів⁶⁴. Цій традиційній точці зору на козаків Венеція лишилася вірною й під час боротьби повсталого українського народу в 1648—1654 рр., яка збіглася з її Крітською війною проти турків.

⁵⁵ Див. реляції Ліссоло про цю місію: *Die Berichte des kaiserlichen Gesandten Franz von Lissola aus den Jahren 1655—1660*, Wien, 1887. На цю тему є ґрунтовне спеціальне дослідження А. Прибрама: *A. Pribram. Oesterreichische Vermittlungs-Politik in Polnisch-Russischen Kriege 1654—1666*.— *Archiv für Oesterreichischer Geschichte*, Bd. LXXV, Wien, 1889.

⁵⁶ E. Hauman t. *La guerre du Nord et la paix d'Oliva*, Paris, 1893.

⁵⁷ *Die Berichte des kaiserlichen Gesandten Franz von Lissola*, стор. 199—209, 237—256, 278.

⁵⁸ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 506—514.

⁵⁹ J. Pejachevich. *Freiherr von Parchevich, kaiserlicher Gesandter bei dem Kosakischen Hetman Bogdan Chmelnicki*.— *Archiv für Oesterreichischer Geschichte*, t. 59, Wien, 1880.

⁶⁰ Про зв'язки Парчевича з південними слов'янами див. *Věčná družba*, стор. 252—256.

⁶¹ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 521—522.

⁶² Докладніше про це див. А. Дем'янович. Іезуїти в Западній Росії.— *«Журнал Министерства Народного Просвещения»*, 1871, XI.

⁶³ A. Cronia. *La ronosenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millenio*, Padova, 1958, стор. 245.

⁶⁴ *Relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo. Turchia, Parte I, Venetia*, 1871.

Коли вона розпочалася в 1645 р., венеціанці активно підтримували плани Владислава IV щодо турецької кампанії, в якій роль першої ударної сили відводилася козацтву⁶⁵. «Повстання Хмельницького відібрало надію на польську поміч, але, з другого боку, виявило також велику могутність козаків, і давні плани, при допомозі козаків викликати диверсію на Чорному морі, ожили заново»⁶⁶. Виходячи з своїх інтересів, Венеція бажала примирення козаків з поляками, і під час елекції восени 1648 р. її віденський посол Сагредо тільки тому підтримував кандидатуру Яна Казіміра, що за нього був також Хмельницький⁶⁷. Після Зборова нібито створилися передумови для анти-турецького союзу з козаками, і Венеція влітку 1650 р. відрядила до Хмельницького посольство А. Віміні, яке власне було дипломатичною розвідкою.

Важливо зазначити, що республіка св. Марка, прагнучи до союзу з козаками, прахувала також великий резонанс українських подій серед південних слов'ян, який проявлявся передусім у посиленні визвольної боротьби проти турецького поневолення⁶⁸. Так, Віміна у своїй реляції венеціанському сенатові повідомляв, що навіть сама звістка про козацький похід на турків може викликати повстання серед пошеволенних балканських народів і спонукати до виступу придунайські князівства⁶⁹.

Посольство Віміні вже докладно висвітлене в історичній літературі⁷⁰, слід лише зазначити, що плани й сподівання Венеції на союз з козаками залишилися марними, оскільки в тогочасній ситуації виступ проти турків був би для України самогубним. Правда, Хмельницький не хотів повністю поривати зв'язків з Венецією, але виходив він у цьому з своїх дальших планів політики на Балканах⁷¹. Практичні ж наслідки дипломатичних зусиль Венеції дорівнювали нулю.

Проте в усьому цьому була ще одна грань, чи не найважливіша. Зростаючий інтерес до визвольної боротьби українського народу сприяв тому, що у Венецію надходила широка й ґрунтовна інформація про хід подій. Переконливим свідченням є вже згадана «Історія громадянських війн останнього часу» (1653) Бізаччіоні, найґрунтовніша з тогочасних західних пам'яток про визвольну війну під проводом Хмельницького. Слід зазначити й те, що венеціанські повідомлення відзначались набагато більшою об'єктивністю, ніж інформація Ватикану; щоб пересвідчитись у цьому, досить хоча б побіжно зіставити реляції нунція Торреса з реляціями Віміні. Звичайно, венеціанські джерела не були вільні від соціальної і національно-релігійної упередженості до визвольних прагнень українського народу, але в усякому разі ця упередженість не мала характеру свідомо загостреної й агресивної тенденційності, скоріше її зумовила ідеологічна атмосфера, створювана силами контрреформації на феодально-католицькому Заході. І нарешті, слід сказати, що кращі італійські пам'ятки про Україну цього періоду з'явилися саме у Венеції або ж пов'язані з нею. Крім твору Бізаччіоні, становить інтерес ще нарис Віміні «Про походження і звичаї козаків»⁷² і його ж «Історія громадянських війн у Польщі»⁷³. До речі, у Венеції були видані й спогади про події на Україні Натана Ганновера, рабина з містечка Заслава на Волині, перекладені в XIX ст. на деякі європейські мови⁷⁴.

⁶⁵ L. Kubala. Jerzy Ossoliński, t. II, стор. 11; W. Czermak. Planu wojny turckiej Wladyslawu IV.—Rozprawy Akademii Umiejętności, wydziel historyczno-filozofski, serya II, t. VI, Kraków, 1895; М. Кордуба. Венецьке посольство до Хмельницького — ЗНТШ, т. XXVIII.

⁶⁶ ЗНТШ, т. XXVIII, стор. 52.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Věčná družba, стор. 252—256; G. Busquet. Histoire du peuple bulgare, Paris, 1909, стор. 125—126.

⁶⁹ ЗНТШ, т. XXVIII, стор. 65—66. Про оцінку антитурецької боротьби козацтва див. Д. С. Наливайко. Західноєвропейські автори кінця XVI — початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією.—УІЖ, 1968, № 5, стор. 146—147.

⁷⁰ Н. Молчановский. Донесения венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком.—«Киевская старина», т. XVIII, 1900, стор. 62—75; М. Кордуба. Венецьке посольство до Хмельницького, стор. 51—89; І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 395—397.

⁷¹ М. Hruševskiy. Siednoceni vychodniho Slovanstva a expansivni plany na Balkanach v letech 1654—1655.—Sbornik věnovany Jaroslavu Bidlovi, Praha, 1928, стор. 340—345.

⁷² Написаний Віміною в 1656 р. нарис був опублікований проф. Д. Ферраро лише в 1890 р. Див. Relationi dell' origine e dei costumi dei cosacchi fatta l'anno 1656, ambasciatore della Republica di Venetia..., Reggio nell' Emilia, 1890. Російський переклад нарису опублікував через десять років М. Молчанівський у журналі «Киевская старина» (т. LXVIII, 1900, 1.).

⁷³ Alberto Vimina Bellunese. Historia delle guerre civili in Polonia, Venetia, 1871.

⁷⁴ В 1855 р. ці спогади вийшли у французькому перекладі. J. von Messoule. Quatre années de guerre contre les Russes et les Tartares (1648—1652), Paris, 1855.

Неоднаковим було ставлення до визвольної війни українського народу також у Німеччині. Цілковито ворожо позицію зайняли католицькі князівства, які перебували під впливом папського Риму й австрійських Габсбургів, а більш врівноважену й об'єктивну — протестантські князівства та «вільні міста» північної частини країни. Тут на окрему увагу заслуговує ситуація, що склалася в Пруссії.

До 1648 р. держава бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма I не відіграла першорядної ролі в Німеччині. До того ж, вона була розділена на дві частини не тільки географічно, але й політично: західна її частина, Бранденбург, належала до «Священної Римської імперії німецької нації», а східна, Пруссія, входила як васальне герцогство до Речі Посполитої⁷⁵. Об'єктивно склалося так, що визвольна війна українського народу, яка завдала жорстокого удару шляхетській Польщі й поклала початок її швидкому занепаду, створила тим самим сприятливі умови для піднесення Пруссії та перетворення її у «велику державу» Європи. Так, Фрідріх Вільгельм зміг анулювати залежність Пруссії від Польщі й остаточно злити східну частину з Бранденбургом. Але даремно було б шукати в німецькій буржуазній історіографії, у таких знаменитостей, як Ранке, Дройзен, Трейчке, хоча б згадку про роль подій на Україні в створенні передумов для піднесення Пруссії — у них все пояснюється насамперед геніальністю курфюрста⁷⁶.

Фрідріх Вільгельм уважно стежив за розгортанням визвольної війни українського народу, яка підірвала міць Речі Посполитої і сприяла реалізації його планів. Численні експерти курфюрста широко інформували його про хід подій на Україні. Характерно, що експерти з «польських питань» враховували можливість краху шляхетської республіки під ударами козаків і застерігали Фрідріха Вільгельма від виконання васальних обов'язків перед польським королем, бо це могло б викликати небезпечні для Бранденбургу ускладнення⁷⁷. Цікаво зазначити, що навіть ці пруські радники «жалюгідний стан польської корони» вважали передусім наслідком надто жорстокого гноблення народних мас: «Очевидно, було б краще для польської корони, — писали вони 21 червня 1648 р., — якби шляхта не поводитися з своїми підлеглими так суворо і майже не по-християнськи, як було до цього часу; тоді так часто вона не терпіла б від їх повстань і тепер могла б їм більше довіряти»⁷⁸.

Ян Казімір не раз звертався до курфюрста по допомогу, але нічого, крім щедрих обіцянок, від нього не отримував. Останній дослухався до порад своїх експертів — користатися якомога більше з того тяжкого стану, в якому Річ Посполита, держава «багата й сильна», опинилася внаслідок повстання козаків⁷⁹. Проте Фрідріх Вільгельм ставився до визвольної боротьби українського народу вороже; як типовий феодално-кріпосницький монарх він вбачав у ній передусім селянський бунт. Саме це й утримувало його від встановлення контактів з Хмельницьким, хоч і не заважало нишком користуватися наслідками перемог «вождя ребелянтів». І лише в складній ситуації 1655—1656 рр., боячись вторгнення українських і російських військ у Пруссію, Фрідріх Вільгельм почав шукати шляхів до налагодження дипломатичних зв'язків з Хмельницьким⁸⁰.

Природно, що в сусідній з Польщею Німеччині резонанс визвольної війни 1648—1654 рр. був особливо сильний. Вісті й чутки про «велику козацьку війну» буквально затоплювали країну: їх приносили наймані солдати, які тисячами служили в польському війську, комерсанти й агенти різних держав, а також єзуїти, шляхтичі, євреї-лихварі, місіонери, виметені бурею народного вибуху з України. Слід сказати, іноземці, переважно німці, служили також і в українській армії; відомо, наприклад, що в складі війська Тимоша Хмельницького, яке в 1653 р. ходило на допомогу Лупулу в Молдавію, був німецький загін з 300 чол.⁸¹. Відомі й інші факти⁸².

Коментарі видавця свідчать, що він був повний невіглас в історії України й взагалі Східної Європи. В 1878 р. С. Манделькєрн опублікував в Одесі російський переклад цих спогадів. Див. *Летопись еврея-современника о событиях 1648—1652 рр. в Малороссии вообще и судьбах своих единоверцев в особенности*, Одесса, 1878.

⁷⁵ J. le Laboureur. Назв. праця, стор. 105; M. Bisaccioni. *Le Descrittori universali et particolari del mondo...*, Venetia, 1660, стор. 47—54; P. Heylyn. *Cosmographie in four Books containing the Chorographie and the whole World...*, London, 1666, стор. 510—531.

⁷⁶ Матеріали про вплив визвольної війни українського народу майже повністю опущені у відомому виданні «*Urkunde und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg*».

Докладно про позицію Пруссії щодо «Хмельниччини» див. Д. Оляничин. *Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в 1648—1657 рр.* — ЗНТШ, т. CLI, стор. 151—179.

⁷⁷ Д. Оляничин. Назв. праця, стор. 154—158.

⁷⁸ *Urkunde und Actenstücke...*, t. I, стор. 158—159.

⁷⁹ Д. Оляничин. Назв. праця, стор. 156.

⁸⁰ Там же, стор. 168, 172—177.

⁸¹ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 212.

⁸² Там же. Докладніше про це див. Д. Оляничин. Назв. праця, стор. 176.

На основі розповідей всіх цих людей склалися реляції й повідомлення німецьких часописів, у тому числі й «Theatrum Europeum», а також брошури, пам'флети й листки німецькою та латинською мовами, що розходилися по всій країні та за її межами⁸³. На жаль, всі ці матеріали ніким ще не зібрані й не опубліковані.

Одним з таких німецьких видань є брошура 1649 р. невідомого автора⁸⁴. Вона, як вказано в довгому заголовку (скорочено він такий: «Реляція про нове повстання козаків...»), була складена «іменитим офіцером», безпосереднім учасником описаних подій. Оскільки в ній досить докладно розповідається про набір німецьких солдатів, що його восени 1648 р. проводили в Сілезії і Пруссії агенти Конєцпольського й Вишневецького, є підстави гадати, що автор був одним з наwerbованих тоді офіцерів — німецьких драгунів. Тим більше, що далі не раз згадуються дії цих драгунів у війні з козаками, зокрема під Зборовом. В брошурі відсутня пагінація, всього ж в ній 22 сторінки, з них останні шість — німецький переклад «Compositio Pacis» під Зборовом, тобто пунктів Зборівської угоди.

Звичайно, події визвольної війни 1648—1649 рр. подані автором у тенденційному висвітленні. Він вороже ставиться до козаків, які «варварським способом розправляються з благородними шляхтичами й дамами», але особливе обурення викликає у нього те, що слідом за козаками скрізь піднялася «чорнь» (Pobël) не тільки на Україні, але й у Литві (тобто в Білорусії). «Тим часом,— пише він,— також у Великому князівстві Литовському почали збиратися численні загоны селян та чинити величезну непоправну шкоду, і не тільки над світськими, але й над духовними особами творити таке непомірне насилья, що про це важко подумати, не те що описати»⁸⁵. В брошурі взагалі посилену увагу приділяють страхіттям «великої козацької війни», в змалюванні яких досягнуто значної виразності. Наприклад, наводиться такий факт: «Собаки так звикли поїдати людські трупи, що ходити вулицями стало небезпечно для життя, і люди на цей випадок змушені мати при собі добру зброю»⁸⁶.

У автора брошури відсутній широкий історичний погляд на зображувані події, на їх місце й значення в європейській історії,— він пише про них цілком емпірично, як безпосередній учасник, не вдаючись до абстрагування і не прагнучи до узагальнень. Як німецький аристократ, він поділяє ставлення польської шляхти до «ребелянтів» і цілковито співчуває їй. Описується не лише побачене, але й передаються різні чутки, що ширилися в польсько-шляхетському таборі. Так, польську шляхту дуже непокоїли дипломатичні зносини Хмельницького з сусідніми державами, особливо з Росією й Трансильванією, і це знайшло відповідний відгомін у даній брошурі.

Як відомо, своєю рішучістю й нещадністю в боротьбі з польською шляхтою особливо прославився Максим Кривоніс. Автор відводить йому значне місце в тексті і навіть виділяє його ім'я у заголовку. Цікаво зазначити, що при цьому він називає Кривоноса «шотландцем з походження» і силкується розвілчати його як воєначальника: «Майор Кривоніс, шотландець з походження (ein geborenen Schott), прозваний так козаками за свій кривий ніс, помилково вважається за звичкою рішучим і хоробрим солдатом (sonst ein resoluten und verwegener Soldat vermeinet)⁸⁷. Виступаючи проти такої загальної думки, автор брошури посилається на те, що Кривоніс нібито був щент розгромлений князем Вишневецьким і вбитий при втечі. Джерело цієї фантастичної відомості — чутки про ненависного керівника повстанців, поширювані серед польської шляхти. Щодо твердження про шотландське походження Кривоноса, то, думається, деякі історики явно поспішили прийняти його на віру⁸⁸. Безперечно, достовірніші ті біографічні відомості про визначного козацько-селянського ватажка, що їх містять українські та польські джерела⁸⁹. В усякому разі, вони пояснюють вдачу Кривоноса, його несамовиту ненависть до польсько-шляхетських поневолювачів, чого аж ніяк не можна сказати про версію автора німецької брошури. Разом з тим, зважаючи на значну воєнну активність козацтва на західноєвропейському терені в 20—40-х рр. XVII ст., можна припустити, що Кривоніс або ж побував у Шотландії, або ж десь во-

⁸³ E. Borschak. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale, стор. 22—23.

⁸⁴ Gründliche und Denkwürdige Relation der neulichen Cosaken Spruch wider die Cron-Polen unter Commando Gen. Chmielnicki, als Gen. Häuptman Pultarok Cosaken, Obristen und Krziwanos, Obristen als Vornemsten Häuptern der Cosaken..., Anno, 1649.

Брошура зберігається у відділі «Россіка» Державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Шchedріна в Ленінграді.

⁸⁵ Там же, стор. [14].

⁸⁶ Там же.

⁸⁷ Там же, стор. 10. В. Ліпінський, цитуючи наведену фразу, пропустив дієслово «vermeinet» (помилково вважається), і цей пропуск перетворив спробу дискредитації Кривоноса у панегірик (див. W. Lipiński. Назв. праця, стор. 509).

⁸⁸ W. Lipiński. Назв. праця, стор. 385, 509; E. Borschak. Early Relations between England and Ukraine, стор. 143—144.

⁸⁹ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 108—109.

ював разом з шотландцями, і це послужило поштовхом до появи легенди про його походження, зафіксованої також автором «Реляції про нове повстання козаків...».

Нарешті, в Німеччині мали певне поширення латиномовні реляції й брошури про «велику козацьку війну», опубліковані в Речі Посполитій і призначені для всієї Європи, як, наприклад, праця А. Кояловича про воєнні дії 1648 і 1649 рр. або ж урочиста урдова реляція про перемогу під Берестечком⁹⁰. Деякі такого ж типу твори польських авторів друкувалися і в Німеччині, приміром, брошура Я. Лобжинського про війну 1648—1649 рр., видана в Відні⁹¹. Досить відома була в країні книга І. Пасторія «Скіфсько-козацька війна...»⁹², яка 1652 р. вийшла в Гданську й пізніше стала джерелом компіляцій для деяких західних видань про події на Україні.

З держав протестантського табору певний реальний вплив на хід визвольної війни 1648—1654 рр. мала одна Швеція, яка на той час досягла апогею своєї могутності. Ставлення її до подій на Україні вже ґрунтовно висвітлене в науковій літературі⁹³. Саме позиція Швеції в 1648—1651 рр. утримувала Австрію від подання прямої допомоги шляхетській Польщі. Разом з тим влітку 1648 р. уряд Швеції наказав командуючому її військами в Німеччині Карлу Густаву «через Сілезію і Саксонію притягнути свої головні сили до польського кордону, з таким розрахунком, щоб вдертися в Польщу, як тільки це буде визнано вигідним для шведських інтересів»⁹⁴.

«Хмельницький передбачав,— зазначає І. П. Крип'якевич,— що Швеція може почати війну з Польщею і бажав використати шведську допомогу для визвольної боротьби українського народу»⁹⁵. Тому вже в 1649—1652 рр. він прагнув установити контакти з шведським урядом, але останній ухилився від них. Водночас, вичікуючи момент для нападу на Річ Посполиту, Швеція уважно стежила за подіями на Україні, про що свідчать донесення її агентів і дипломатів, зібрані в одному з томів «Архива Юго-Западной России». Серед цих матеріалів особливо цікаві щоденник та подорожні нотатки шведського дипломатичного агента Й. Мейера, який влітку 1651 р., напередодні битви під Берестечком, проїжджав західноукраїнськими землями, повертаючись з Криму до Швеції. Заслужовують на увагу також реляції Г. Веллінга й Г. Лільєкрони — шведських послів до Хмельницького⁹⁶.

Після того, як Карл Густав у липні 1655 р. напав на Польщу, союз з Хмельницьким набув для нього важливого значення. Він зразу ж направив у ставку Хмельницького під Кам'янцем-Подільським Г. Торквата, який домігся прискорення походу гетьмана на Львів у серпні 1655 р.⁹⁷ Цей похід неабиякою мірою сприяв успішному наступу шведів на Варшаву. Але блискучі перемоги над ослабленим польським військом, вступ у Варшаву, перехід литовських магнатів на сторону шведського короля запаморочили йому голову, і він почав легковажити союзом з козаками. А через деякий час виявилися гострі суперечності між Хмельницьким і Карлом Густавом, який, проголосивши себе польським королем, і чути не хотів про приєднання західноукраїнських земель до козацької держави. В жовтні 1655 р. він навіть звернувся до гетьмана з вимогою очистити Львів і все «Руське воеводство» (тобто Галичину)⁹⁸. Власне, в цьому принципово важливому питанні він став на точку зору польської шляхти.

Заповітною метою Богдана Хмельницького було визволення від польсько-шляхетського поневолення «всієї руської землі по Львів, Холм і Галич» та приєднання її до української козацької держави. Ще в 1649 р. він заявив польським послам, що західні кордони її мають сягати тих меж, до яких простягалася влада великих київських князів і де звучить руська мова. З часом Хмельницький остаточно утвердився в цій думці, а в 1654—1657 рр. вона стала визначальною лінією його політики. Отже, претензії Карла Густава на західноукраїнські землі викликали у гетьмана палке обу-

⁹⁰ De rebus anno 1648 et 1649 contra Cosaccos zaporovios gestis. Edid. Albertus Vuik Kojalowicz, Wilnae, 1651; Relatio gloriosissimae victoriae principis ac domini Joannes Casimiri Poloniae et Sweciae regis... apud Beresteczko obtente, Varsoviae, 1651.

⁹¹ Epitome de rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovianos cosacos in Polonia et Lithuania gestis a J. D. Lobzynski, Viannae Austriae, 1653.

⁹² I. Pastorio. Bellum scytico-cosacicum seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russiae contra regnum Poloniae..., Dantisci, 1652.

⁹³ АЮЗР, ч. III, т. VI, Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649—1660), К., 1908; Д. Оляничин. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 рр.— ЗНТШ, т. CLI, стор. 41—69; І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 394—395, 504—524; F. Babinger. Dreifache schwedische Gesandtschafreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopol 1656—1658, Leiden, 1937.

⁹⁴ В. Голобуцький. Назв. праця, стор. 136.

⁹⁵ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 394.

⁹⁶ АЮЗР, ч. III, т. VI, стор. 8—43, 48—59, 201—210, 219—278, 286—318.

⁹⁷ Там же, стор. 76—79.

⁹⁸ L. Kubala. Wojna szwedzka r. 1655—1656, стор. 437.

рення, «він вважав це порушенням прав України, здобутих у боротьбі з ворогами», і у відповідь на згадану вимогу шведського короля рішуче заявив, що «став уже пам'яті Русі і нікому іншому ніяким способом її не пустить»⁹⁹.

Обстановка радикально змінилася в 1656 р., після того як царський уряд, розпочавши війну з Швецією, уклав сепаратну Віленську угоду з шляхетською Польщею. Ця угода, як відомо, на Україну не поширювалася, і скориставшись тим, польська шляхта в кінці 1656 і на початку 1657 р. посилила вторгнення в межі козацької держави, діючи спільно з татарами, що нападали з півдня. У Чигирині ширилися також чутки, що Польщі вдалося підбити й турків до походу на Україну¹⁰⁰. До речі, реальність цього факту підтверджується й таким, ще невідомим у нас джерелом, як листи П. де Нуайе, секретаря королеви Марії Луїзи, добре обізнаного в державних справах Польщі. Восени 1656 р. він повідомляв у Францію про прихильність Порти до поляків. Остання попереджала козаків, Трансільванію та дунайські князівства, що турецька армія буде кинута на них в разі їх виступу проти Польщі¹⁰¹. Ситуація склалася тим загрозливіша, що Росія була зв'язана Віленською угодою та війною з Швецією, яка проходила для неї невдало. За таких умов на допомогу росіян розраховувати не доводилося, і для оборони України став цілком необхідним воєнний союз з Швецією й Трансільванією.

На цей час воєнні невдачі в Польщі змусили й Карла Густава ще раз змінити своє ставлення до союзу з Україною. Влітку 1656 р. він заявив у своєму звіті державній раді: «Щодо козаків, які в майбутньому повинні стати нашою головною опорою в цих місцях, то маємо намір при замиренні з поляками взяти їх під свій захист, і оскільки вони не включені в договори між поляками й росіянами, то постараємося їх роз'єднати з московітами, що принесло б нам немало вигоду, бо сила козаків має для нас більше значення, ніж дружба поляків»¹⁰². Дійсно, Карл Густав доклав чимало зусиль до того, щоб роз'єднати Україну з Росією, але наштовхнувся на тверду відмову гетьмана й козаків зобов'язанням, взятим на Переяславській раді, і змушений був відмовитися від свого наміру.

Д. С. НАЛИВАЙКО

(Далі буде)

⁹⁹ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 504—505.

¹⁰⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, стор. 597—598; т. VIII, стор. 394—395.

¹⁰¹ Lettre de Pierre des Noyers, secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague..., Berlin, 1859, стор. 268—269.

¹⁰² АЮЗР, ч. III, т. VI, стор. 127—128.

Критика та бібліографія

С. ЦВІЛЮК.
НАРОДЖЕНА В ПІДПІЛЛІ.
БІЛЬШОВИЦЬКА ПРЕСА
ПІВДНЯ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД ІНОЗЕМНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ
ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
(1918—ЛЮТИЙ 1920).
Видавництво «Маяк», Одеса, 1968, 203 с.

Історія героїчної боротьби трудящих півдня України за встановлення і зміцнення Радянської влади, проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервенцій широко висвітлена в історіографії Великого Жовтня та громадянської війни. І все ж багатогранну проблематику буремних років революції далеко не висчерпано.

Останнім часом увагу дослідників, які працюють над цією проблематикою, дедалі більше привертає ідеологічна й організаційська діяльність Комуністичної партії, згуртування нею політичної армії революції та ведення широкої пропагандистсько-агітаційної роботи, спрямованої на розклад сил ворога, на відвоювання у нього обманутих буржуазією народних мас. Випробованою зброєю партії в цій боротьбі є більшовицька преса.

Рецензована праця — це наукове дослідження, написане на численних архівних документах (значна частина з них вводиться в науковий обіг вперше), на спогадах безпосередніх учасників подій того часу, матеріалах більшовицької преси. Це дало змогу донести до читача колорит епохи, революційний ентузіазм борців за Радянську владу.

У першому розділі розглядаються зв'язки місцевих більшовицьких видань з ленінською «Іскрой», партійними органами «Вперед», «Пролетарій», «Правда», їх роль в розвитку революційної журналістики. Привертає особливу увагу висвітлення в книзі діяльності агентів «Іскры» в Одесі, Миколаєві, Херсоні, посланців В. І. Леніна, які створювали більшовицьку пресу Півдня. Підпільна партійна преса півдня України в 1918—1920 рр. продовжувала традиції своїх попередниць більшовицьких газет Одеси, Миколаєва, Херсона, що виходили після Лютневої революції, в період Жовтневої соціалістичної революції, коли на півдні України за прикладом Москви, Петрограда, Харкова та інших пролетарських центрів, відбулось рішуче розмежування більшовиків з меншовиками.

Читаць з інтересом ознайомиться з діяльністю більшовицьких газет «Голос пролетарія», «Солдатская мысль», «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», пролетарських видань Миколаєва і Херсона.

Центральними в монографії є розділи, присвячені досліджуваній темі — підпільній пресі півдня України періоду боротьби з австро-німецькими загарбниками, англо-французькими інтервентами та денікінцями, коли над Країною Рад нависла смертельна небезпека. На заклик В. І. Леніна, партії більшовиків комуністи півдня України розгорнули величезну роботу по мобілізації мас на боротьбу з внутрішньою і міжнародною контрреволюцією, по розпропагуванню білогвардійських буржуазно-націоналістичних та інтервенціоністських військ. Важливою зброєю у цій боротьбі була підпільна більшовицька преса.

Особливий інтерес викликає другий розділ, присвячений діяльності Одеського підпілля по організації нелегальної більшовицької преси.

З неослабною увагою читаються сторінки, які розкривають діяльність комуністів в період англо-французької інтервенції, зокрема роботи нелегальної друкарні в одеських катакомбах. Одержуючи систематичну підтримку з боку ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, одеські більшовики налагодили розгалужений агітаційно-пропагандистський апарат в тилу ворога, створили «Іноземну колегію» — бойовий штаб комуністів-інтернаціоналістів, організували випуск підпільних газет і листівок російською, французькою, румунською, польською, грецькою, сербською та іншими мовами.

Пропаганда ідей пролетарського інтернаціоналізму серед солдатів Антанти, викриття справжньої мети інтервенції проти молодого Радянського республіки виявились сильнішими за гармати й кулемети, танки і артилерію. Все нові й нові групи іноземних солдатів і матросів відмовлялись брати участь у бойових операціях проти Червоної Армії та партизанів, вимагаючи негайного повернення на батьківщину.

Поразка антантівських інтервенцій принесла лише короточасне визволення півдня України від контрреволюції. Вже в середині 1919 р. туди прийшла «Добровольча армія» Денікіна, озброєна імперіалістами Антанти і США.

І знову в боротьбу мас проти диктатури Денікіна активно включилась підпільна більшовицька преса. Саме з допомогою «Одесского коммуниста», нелегальних ли-

стівок, прокламацій більшовики піднімали робітників і селян на битву з денікінщиною.

Цінним внеском в радянську історіографію є матеріал про діяльність преси зарубіжних інтернаціоналістів у так званий другий період Радянської влади на півдні України (квітень—серпень 1919 р.). Читач дізнається з рецензованої праці про зміст і характерні особливості друкованих органів німецьких, болгарських, польських, румунських інтернаціоналістів, їх роль в мобілізації трудящих різних національностей на спільну з трудящими нашої країни боротьбу за повну перемогу соціалістичної революції.

К. И. ПОЗНЯКОВ.
КРАСНЫЙ ТЫЛ — ФРОНТУ,
Харьков, 1968, 220 с.

Українські радянські історики не приєняли окремих ґрунтовних досліджень ролі та значенню тилу в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Цього питання вони торкалися лише побіжно. Не дістала належного висвітлення також діяльність КППРС по зміцненню тилу Червоної Армії у 1918—1920 рр. Цю прогалину певною мірою заповнив автор рецензованої праці. На її зміст і характер вказує підзаголовок: «Діяльність Комуністичної партії по зміцненню тилу Червоної Армії в період розгрому врангелівщини. На матеріалах України».

У «Вступі» вчений науково обґрунтував постановку даної теми. Він також вказав, що В. І. Ленін у своїх працях, написаних головним чином з 1916 р. до 1921 р., розробив струнку вчення про справедливі та несправедливі війни, взаємодію фронту з тилом тощо. Цінним є також те, що автор стисло виклав майже всі провідні теоретичні погляди на цю проблему, показав особливості та відмінності тилу Червоної Армії від армій капіталістичних країн, підкреслив істотні ознаки радянського тилу (керівну і спрямовуючу роль ленінської партії, єдність цілей та інтересів з фронтом, союз робітничого класу та трудящого селянства).

Монографія має чотири розділи. У першому з них («Заходи Комуністичної партії по організації розгрому Врангеля й зміцненню Південного фронту») на основі великого фактичного матеріалу висвітлено керівну роль комуністів України в організації трудящих на відсіч зовнішній та внутрішній контрреволюції. Автор уперше в українській радянській історіографії розкрив форми агітаційно-пропагандистської роботи партії серед робітничо-селянських мас. Їх зміст був цілком підпорядкований забезпеченню всебічної матеріальної та моральної підтримки боротьбі Червоної Армії з контрреволюцією. Тут же детально роз-

слід зауважити, що монографія набагато б виграла, якщо б в ній була висвітлена історіографія питання. Недостатньо показана роль більшовицької преси у викритті української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Деякі важливі факти, що характеризують дії імперіалістичних інтервентів, запозичені автором з інших видань без належної перевірки. Однак ці зауваження не применшують цінності монографії С. А. Цвілюка, яка заслуговує на увагу не лише істориків, а й всіх, кого хвилюють героїчні сторінки боротьби за перемогу й утвердження Радянської влади.

Р. Г. СИМОНЕНКО

крито міжнародне та внутрішнє становище Країни Рад у 1920 р. Дослідник підкреслює, що лише ленінська партія у неімовірних тяжких умовах громадянської війни спроможна була створити такий тил, що забезпечив Червоній Армії перемоги на фронтах.

КП(б)У та уряд Радянської України для виконання цього важливого завдання використали досвід попередніх років. До того ж, проведення в життя рішень VIII з'їзду РКП(б), зокрема про зміцнення союзу з середняком, сприяло посиленню військово-політичної єдності робітників і селян. У цей час поширилися різноманітні форми патріотичного руху на допомогу фронтам, а також зміцнилося політичне, економічне та військове співробітництво між радянськими республіками. Партія докладала всіх зусиль для вдосконалення роботи тих органів, що безпосередньо керували виробництвом військового спорядження та безприпасів. У монографії вперше наведено широку номенклатуру виробів для фронту. Водночас приділялося багато уваги нормалізації життя трудящих внаслідок ліквідації різних банд. Цим займалися спеціальні охоронні підрозділи.

КП(б)У та український народ зробили значний внесок у остаточний розгром контрреволюції, оскільки саме на території нашої республіки розгорталися події завершального періоду громадянської війни. Автор також вказує на велику допомогу українським комуністам з боку РКП(б) і особисто Володимира Ілліча.

Комуністична партія, спираючись на підтримку трудящих, досягла значних успіхів у зруйнуванні ворожого тилу, де більша частина трудящих була за Радянську владу. Це питання на джерельній базі широко висвітлене у другому розділі («Становище тилу врангелівської армії та роль більшовицького підпілля в його дезорганізації») монографії. Тут яскраво змальовано катастрофічне становище економіки Криму та жахливе пригнічення трудящих. Автор підкреслює, що Врангель певний час утримував свою владу лише завдяки під-

тримці іноземного капіталу й терору. У цьому ж розділі розкрито керівну роль більшовицького підпілля у боротьбі з врангелівським режимом, що не мав під собою ніякої соціальної опори, висвітлено її форми. Найбільшу увагу комуністи приділяли розгортанню й активізації партизанського руху — найважливішої форми збройної боротьби. Врангель навіть змушений був знімати з фронту війська і кидати їх проти партизанів, оголошуючи певні ділянки своєї оборони.

Дослідник підкреслює роль КП(б)У та закордонного відділу ЦК партії в керівництві більшовицьким підпіллям Криму і Північної Таврії. Саме вони надавали Червоній Армії величезну допомогу, що сприяло остаточному розгрому контрреволюції. Він також вперше вводить до наукового обігу документи про діяльність партійного підпілля та партизанських загонів у врангелівському тилу.

Третій розділ («Діяльність партійних організацій ближнього та глибокого тилів Червоної Армії по мобілізації всіх сил для перемоги над ворогом») вчений висвітлює головним чином на матеріалах Катеринославщини. Внаслідок використання офіціальних документів та мемуарної літератури він читається з великим інтересом. Тут переконливо показано різноманітні форми й методи роботи комуністів України серед мас під час підготовки умов для розгрому врангелівщини. Важливу роль відіграли також комсомол та профспілки республіки.

Тему четвертого розділу («Участь інтернаціоналістів у зміцненні Червоної Армії та її тилу, в послабленні стратегічного тилу армії Врангеля») також розкрито на основі численних фактів. Документальні матеріали засвідчують активну участь интернаціональних загонів у боротьбі за встановлення Радянської влади, зокрема у розгромі врангелівщини. Внаслідок їх революціонізуючого впливу у багатьох країнах капіталу прокотилася хвиля виступів трудящих на захист молоді Країни Рад під гаслом «Руки геть від Росії!» Це, як стверджує автор, значною мірою паралізувало «стратегічні тили» імперіалістичних країн і полегшило боротьбу з контрреволюцією у нашій країні.

Рецензована праця є, безперечно, помітним внеском у дослідження історії громадянської війни. Тут широко висвітлено роль народних мас, а також більшовицької партії, зокрема її бойового загону — КП(б)У, у величезному соціально-політичному процесі ліквідації останнього оплоту російської контрреволюції. Однак монографія не позбавлена деяких недоліків, зокрема невтриманості хронологічно-тематичного принципу викладу, що зумовило розкиданість матеріалу, рихлість побудови, а подекуди і порушення послідовності викладу. Але ці незначні хибки не можуть вплинути на загально позитивну оцінку рецензованої праці.

П. М. БАЛКОВИЙ, Є. М. СКЛЯРЕНКО

О. М. АПАНОВИЧ.

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ

ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

Вид-во «Наукова думка», К., 1969, 221 с.

Наукова цінність рецензованої монографії полягає в тому, що її автор на основі першоджерел розповідає читачеві про комплектування козацьких полків, їх організацію та озброєння, сторожову і гарнізонну службу, участь українського війська в боротьбі проти агресії султанської Туреччини і Кримського ханства. Коротко і ясно висвітлюється адміністративно-політичний устрій Запорізької Січі, соціальна структура війська та воєнне мистецтво козаків.

У книзі детально досліджується становий характер та класовий принцип комплектування козацького війська. Численні факти та науково обгрунтовані висновки переконливо показують, що формування капіталістичних відносин на Україні впливало на соціальну диференціацію козацтва, а тягар військової служби перекладався на плечі наймитів, підпомічників, підсусідків. О. М. Апанович по-новому осягнула і зро-

зуміло донесла до читача структуру української старшинської еліти, від гетьмана до курінного отамана, розставила її по рангах на ієрархічній драбині. У монографію добре вписуються вміло підібрані ілюстрації: гетьманський бунчук, зразки різних видів зброї, портрети козацьких полковників, сотника, писаря, козаків і полковницькі перначі тощо. Цим самим автор подає величезну допомогу багаточисленному студентству, учням старших класів середніх шкіл, викладачам у засвоєнні специфічної історичної термінології та в уявленні різних персон і речей тогочасної України.

В книзі розповідається про озброєння та забезпечення козацького війська рушницями, шаблями, гарматами, боеприпасами, провіантом, одягом, фуражем, кінями, що здійснювалося за рахунок народних мас України. Приділяється увага розкриттю Запорізького воєнного мистецтва. На російське і українське козацтво, що діяло злагоджено, лягав увесь тягар першого зіткнення з ворогом.

Автор вніс чимало нового у вивчення сторожової та допоміжної козацької служби на Україні, її завдання. Глибоке дослідження фактичного матеріалу привело

О. М. Апанович до перекоптивного висновку про те, що «...українське козацтво створило оригінальне, самобутнє фортифікаційне мистецтво, яке формувалося і вдосконалювалося в умовах боротьби українського народу проти чужоземної агресії та внутрішніх експлуататорів, а також під впливом західноєвропейського і російського військово-інженерного мистецтва» (стор. 171).

Автор дослідження з любов'ю розкриває сторінки незламної дружби українського і російського народів, розповідає про тяжкі спільні походи російського і українського війська, про взаємодопомогу рядових козаків і солдатів, про їх героїзм і відвагу в боротьбі з ворогами. Одночасно автор не забуває про колонізаторську політику царизму, про стремління іноземних авантюристів, які перебували на царській службі в роки правління Ганни Іванівни, одержати Україну в особисте володіння як спадкове герцогство. Цього особливо добивався Мінх, з його вини недооцінювалися воєнні можливості українського козацтва. Таке ставлення до збройних сил України призвело до зменшення кількісного і погіршення якісного складу козацького війська, що негативно позначилося на стані всієї армії.

Рецензована книжка є першою частиною праці «Україна в російсько-турецьких війнах», яку підготувала О. М. Апанович. Проблему про козацьке військо автор досліджує в хронологічних рамках першої половини XVIII ст., яка включає російсько-турецьку війну 1735—1739 рр. Разом з тим робляться окремі екскурси і в попередній період. Це цілком виправдано, бо кінець XVII—перша половина XVIII ст. становлять єдиний історичний етап соціально-економічних процесів, характеризується загальними рисами у розвитку політичних відносин, будівництва збройних сил тощо.

Автор переконливо доводить, що збройні сили виникли й формувалися за дуже специфічних умов внутрішнього розвитку й зовнішньо-політичного становища України, не раптово, не випадково, а в умовах постійної загрози іноземної агресії, внаслідок природно-історичної потреби захисту життя й майна простих трудівників від набігів неспокійних сусідів України.

У праці сконцентровано увагу на російсько-турецькій війні 1735—1739 рр., яка залишила глибокий слід в історії українського народу і справила вирішальний вплив на суспільне становище козацтва, зміни в організації збройних сил на Україні тощо. У своєму оригінальному дослідженні автор успішно впорався з завданням розглядати війну в тісному зв'язку з розвитком соціально-економічного життя України.

Рецензована монографія заповнює прогалину у висвітленні історії збройних сил України, що досі мало привертала увагу дослідників. О. М. Апанович вдало розкри-

ла Монографія написана на основі вивчення великого документального матеріалу. В ній використані друковані джерела XVII—XVIII ст., щоденники, окремі публікації, архіви; більшість першоджерел вводиться в науковий обіг уперше. Мова праці барвиста, емоційна, книга читається із захопленням. Надзвичайно цінним доповненням до неї є ілюстрації.

Тимчасом автору слід було б докладніше зупинитися на висвітленні соціально-економічних відносин Лівобережжя і Слобожанщини, які, безперечно, мали пряме відношення до збройних сил України першої половини XVIII ст. Важко погодитися з твердженням, що під час війни 1735—1739 рр. в зимові періоди «абсолютно весь український народ залучався до активної збройної боротьби проти турецько-татарських вторгнень» (стор. 147).

О. М. Апанович вибрала для свого дослідження важливу проблему, використавши новий матеріал, зробила її зміст доступним для широкого кола читачів і цим самим внесла вклад у розвиток радянської історіографії.

І. Г. ШУЛЬГА, В. В. ПАЛЬОК

ває залежність структури й матеріально-технічного оснащення збройних сил у першій половині XVIII ст. від рівня економічного розвитку козацького господарства. Також плідотворною є спроба автора встановити залежність організації козацького війська і, зокрема, появу в його складі підпомічників, від кріпосницьких відносин і соціальної боротьби, а також від колоніальної політики російського царизму на Україні.

У книзі показано, як в умовах боротьби з наступом сил турецько-татарських феодалів та інших агресорів формувалося українське козацтво, як і коли воно прийняло на себе одну з державних функцій — захист України від нападу зовнішніх ворогів, насамперед, Османської імперії.

Українським козакам доводилось боротися не тільки з збройними силами турків і татар. Більша частина козацтва спільно з українськими селянами й городянами виступала також і проти сил магнатської Польщі. Таким чином, український народ створив свої збройні сили ще в той історичний період, коли існували тільки елементи його державності. Треба погодитися з О. М. Апанович, що остаточна організація збройних сил України належить до часів визвольної війни 1648—1654 рр., коли було ліквідоване шляхетсько-польське панування і багатотисячне повстанське військо перетворено в козацьку армію.

Дуже цікавими є спостереження автора над організацією збройних сил після Переяславської ради. У цей період наступ Турецької імперії на Україну і південні окраїни Росії посилювся. Але тепер уже ук-

раїнське козацьке військо не самотньо, а спільно з російськими полками відбивало наступ татарських орд. Ця спільна боротьба мала велике прогресивне значення. Але, подаючи допомогу українському народу в боротьбі проти експансії Турецької імперії, російське самодержавство намагалось зміцнити на Україні свої позиції. Автор переконливо показує, що під натиском російського абсолютизму козацьке військо втрачало самостійність як військова одиниця і автономію. Так звані «Решетилівські статті» 1709 р. остаточно включили українське козацьке військо до складу російських збройних сил, зробивши його частиною царської армії, хоча протягом першої половини XVIII ст. воно ще зберігало деяку самостійність у комплектуванні, внутрішній організації, системі забезпечення й командування.

Важливій проблемі присвячена вся друга частина монографії. Мова йде про організацію сторожової й допоміжної служби на Україні в першій половині XVIII ст. Особливо слід відзначити, що О. М. Апанович на основі мало відомих джерел, що вперше вводяться в обіг, докладно висвітлює організацію допоміжної служби. Ця, на перший погляд, непомітна діяльність українського народу (участь у будівництві кріпостей, зміцнених міст та інших населених пунктів, у заготівлі лісу, продовольства, фуражу) справедливо лише автор, також повинна бути взята до уваги при оцінці його вкладу до загальної справи боротьби проти турецько-татарської агресії.

Цікава за змістом монографія не позбавлена недоліків. Деякі її положення вимагають конкретизації, уточнення й виправлення.

У висновках автора монографії зазначено: «...Загроза уявлення з боку султанської Туреччини та Кримського ханства тяжіла над усією Україною. Боротьба проти наступу цих двох агресивних держав протягом кількох століть для українського

народу була першочерговим життєвим завданням і мала загальнонаціональне значення» (стор. 211). Більш правильним є розглядати Кримське ханство XVIII ст. одним з володінь Османської імперії. За час турецького панування над Кримом (1474—1783) хани Крима призначались султанами і подкорялись їм. Воєнні походи кримського хана здійснювались тільки з дозволу турецького султана. Воєнно-економічний потенціал Крима тривалий час служив інтересам турецьких завойовників. Коли можна говорити про відносну самостійність кримського хана, то тільки в галузі внутрішнього управління.

Варто було б підкреслити міжнародний характер боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії, оскільки в цій боротьбі національні інтереси українського народу співпадали з інтересами народів Європи, яким загрожувало турецьке нашествя.

Обґрунтовуючи тему і в дальшому викладі, О. М. Апанович підкреслює, що перша половина XVIII ст. є своєрідним переломним періодом в історії збройних сил України (стор. 218). Автор при цьому виходить з вірного посилення, що в основі змін в організації збройних сил були соціально-економічні фактори. Але зміни в цій галузі, як і зміни в організації збройних сил, про що свідчить поданий в книзі матеріал, розпочались вже в останній чверті XVII ст. Отже, тільки з таким застереженням можна прийняти оцінку першої половини XVIII ст. як епохи переломної.

Та ці зауваження не шкодять загалом високої оцінки книги. Змістовна й цікаво написана, вона буде добре зустрінуто науковою громадськістю. Цьому сприятимуть якісне поліграфічне оформлення, яскраві ілюстрації.

М. А. АЛЕКБЕРЛІ, А. П. ПРОНШТЕЙН

*Е. М. ПОДГРАДСКАЯ.
ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ МОЛДАВИИ
СО ЛЬВОВОМ В XVI—XVII ВЕКАХ,
изд-во ЦК КП Молдавии, Кишинев,
1968, 223 с.*

З найдавніших часів безпосередніми сусідами живуть український та молдавський народи. Було це однією із поважних причин того, що сторінки історії України і Молдавії сповнені фактами й подіями, які свідчать про постійні та активні зв'язки політичного, економічного і культурного характеру між цими країнами.

Але українсько-молдавські зв'язки ще дуже мало висвітлені в історичній літературі. Те, що зроблено до цього часу, має

або оглядовий характер, або присвячено окремим епізодам, подіям.

Дуже мало розкривались економічні зв'язки, хоч саме вони в багатьох відношеннях були визначальними для інших форм взаємовідносин між народами. Своєю монографією Є. М. Подградська заповнює до певної міри ту прогалину, яка існувала в історичній літературі в справі висвітлення економічних зв'язків між Україною та Молдавією.

Проблема економічних взаємовідносин обширна і включає крім виробничих стосунків також обмін, торгівлю. Вивчення торгових зв'язків охоплює широку сферу суспільного життя. У зв'язку з цим для монографічного, поглибленого вивчення питання необхідно було чітко визначити ко-

ло питань та період. Це й зробила у своїй праці Є. М. Подградська, яка обмежила висвітлення проблеми не тільки певним відрізком часу (хоч і не малим, а в 200 років), але і територіально (тільки зв'язками Молдавії з містом Львовом). Автор стисло, але переконливо обґрунтувала тематичні та хронологічні рамки свого дослідження.

Є міста, що внесли особливий вклад в історію країни, народу, в справу його зв'язків з іншими народами. До їх числа безперечно належить стародавнє українське місто Львів. Є. М. Подградська показала його роль в українсько-молдавських зв'язках, внесла певний вклад у вивчення історії міста в період феодалізму.

Міжнародні економічні взаємозв'язки обумовлюються закономірностями, які охоплюють ряд країн. В монографії торгівлі зв'язки між Львовом і Молдавією розглядаються в комплексі тих соціально-економічних змін, які відбувались в XVI—XVII ст. в Європі, зокрема в країнах центральної і південно-східної її частин, що дало змогу ґрунтовно висвітлити ряд питань.

Є. М. Подградська провела велику, копітку роботу, щоб виявити і оцінити висловлювання, твердження й висновки різних авторів у літературі, яка вийшла російською, українською, польською, румунською і німецькою мовами. Хороше враження справляє аналіз марксистсько-ленінської літератури, виданої в Радянському Союзі, а також у Польщі й Румунії.

В спеціальному монографічному дослідженні не можна обмежуватися зведенням уже відомих фактів та положень. Постановка проблеми вимагає залучення нових фактів. І слід зазначити, що книга Є. М. Подградської написана на основі величезного фактичного матеріалу з фондів Центральних державних історичних архівів Львова, Києва і Москви. В огляді джерел автор з'ясувала ряд питань джерелознавчого характеру, критично підійшла до документальних відомостей.

Ґрунтовне знання фактичного матеріалу, науковий підхід до оцінки подій та явищ, дали змогу авторові монографії підняти і вірно розв'язати ряд важливих питань, що стосуються торгових зв'язків між Молдавією та Львовом.

У першому, вступному розділі монографії, автор розглядає встановлення економічних зв'язків Молдавії з Львовом з XIV ст., тобто з часу виникнення Молдавського князівства. Наявність такого розділу допомагає краще зрозуміти зміни, що відбулись у наступні часи. Адже історичні явища пізнаються в порівнянні. Не завжди виправданими є зауваження рецензентів щодо розширення хронологічних і тематичних рамок тієї чи іншої праці. А все ж, на нашу думку, слід було б хоч згадати про те, що значна частина земель, які ввійшли до складу Молдавського князівства, перед цим перебувала у складі або сфері впливу Галицько-Волинського кня-

зівства. І безумовним є те, що ідеться не тільки про початок встановлення зв'язків Молдавії з Львовом з XIV ст., як про це мовиться в заголовку першого розділу. Для цих зв'язків уже існувала історична традиція. Слід також зазначити до певної міри применшення автором ролі генуезької транзитної торгівлі, яка торувала шляхи для зв'язків не тільки Молдавії з Львовом у попередні століття. Адже в історії нічого не проходить без наслідків. І в наступні століття територія Молдавії відігравала важливу роль в транзитній торгівлі України з Сходом.

Цікавий своєю постановкою питання є підрозділ у першому розділі — «Наслідки великих географічних відкриттів для економічного розвитку європейських країн».

У другому, центральному, розділові монографії розглядається широке коло питань. Тут мова йде про значення розвитку товарно-грошових відносин у Молдавії як передумову поживавленого молдавсько-львівського товарообміну. Але тут слід було б хоч коротко також загадати про розвиток і значення товарно-грошових відносин у Львові. У цьому розділі подаються досить багаті дані про вивіз з Молдавії до Львова (а через це місто в інші країни) сільськогосподарських, ремісничих та промислових товарів. Розповідається досить детально про збут ремісничих львівських виробів в Молдавії. Переконливо розкрито значення і економічні вигоди товарообміну для Молдавії й Львова, а також інших західноукраїнських міст. Та може слід було б зауважити, що грубошерстне сукно (так звана аба-габа), яке вивозилося з Молдавії на Україну, в значній мірі було болгарського, а не молдавського виробництва. Це ж саме можна сказати і про саф'ян. Назви «молдавські», «волоські» товари не завжди означали виготовлення їх в Молдавії й Валахії, а часто свідчили про місце, звідки їх привозили на Україну.

Вперше в історичній літературі, що стосується українсько-молдавських економічних зв'язків, у монографії Є. М. Подградської ґрунтовно розглядаються такі питання як поєднання грошового й товарного обміну в торгівлі, роль кредиту і поручки, купецьких товариств, контрактове оформлення торгового обміну, організація перевезення товарів тощо. Все це дуже важливі обставини та умови зовнішньої торгівлі, яка відбувалася в складніших умовах, ніж внутрішній товарообмін. У зовнішній торгівлі потрібні не тільки значні капіталовкладення, але й широкі організаційні заходи, бо в торгових операціях крім купців беруть різну участь прикажчики, слуги, робітні люди, а також значна кількість візників (фурманів), погоничів (гайдаїв). Та, на жаль, у книзі розповідається тільки про фурманів, а про інші категорії немає згадки.

У праці Є. М. Подградської мова йде про різні країни, місцевості, міста. І безумовно, що для наочності слід було б вмі-

стити одну або кілька карт, а для кращої орієнтації в тексті географічний покажчик.

Читання цікавої, нової за змістом праці Є. М. Подградської переконує в тому, що настав час на основі багатой джерель-

ної бази створити монографію про економічні зв'язки періоду феодалізму Молдавії з усією Україною.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ВИДАТНІ РАДЯНСЬКІ ІСТОРИКИ,
вид-во «Радянська школа», К., 1969, 245 с.

Під грифом «Бібліотека для вчителя» видавництво «Радянська школа» випустило в світ книгу члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія і кандидата історичних наук В. С. Петренка, що розповідає про найвизначніших радянських істориків. Це перше подібного роду видання в СРСР певною мірою підбиває підсумок найбільшим досягненням вітчизняної історіографії за 50 років Радянської влади.

Книга містить короткі нариси про близько 100 визначних діячів історичної науки. Автори пишуть про загадки історії стародавнього Сходу, розповідаючи про М. М. Нікольського, В. В. Струве, О. І. Тюменева. Творчий шлях С. І. Архангельського, Є. О. Косьмінського, Д. М. Петрушевського, Н. В. Пігльовської, С. Д. Сказкіна зв'язаний з найскладнішими питаннями європейської медієвістики, В. П. Волгіна, О. В. Єфімова, Є. В. Тарле, М. М. Луніна, В. М. Хвостова, Є. М. Жукова, І. М. Майського та ін. — з актуальними проблемами нової та новітньої історії. Особлива увага приділена в книзі вітчизняній історії в цілому, та історії союзних республік. Поеднання досліджень загальних питань історії СРСР з вивченням минулого рідного краю відображає процес дальшого зміцнення братерської дружби народів нашої вітчизни і поглиблення почуття радянського патріотизму.

Про те, що видатні радянські історики найбільш ґрунтовно вивчають найдавнішу та феодальну епохи, свідчать вміщені в книзі матеріали про дослідників старожитностей — С. П. Толстова, С. О. Жебелєва, Б. О. Рибаківа, Б. Д. Грекова, М. М. Тихомирова, а також про авторів багатьох ґрунтовних праць, присвячених історії Росії XV — першої половини XIX ст. — С. В. Бахрушина, С. К. Богоявленського, В. І. Пічети, Ю. В. Готьє, М. М. Дружиніна, М. М. Покровського, М. В. Нечкіної та ін.

Цей період найбільше опрацьований і в історіографії союзних республік. Доказом цього є серйозний доробок таких відомих вчених як Д. І. Багалій, І. П. Крип'якевич, М. Н. Петровський, К. І. Стецюк, Д. І. Яворницький (Українська РСР), Я. Я. Зутіс (Латвійська РСР), Х. Х. Круус (Естонська РСР), Я. С. Гросул (Молдавська РСР), М. О. Бердзешвілі, С. М. Джанашиа, І. О. Джавахішвілі (Грузинська РСР), А. А. Алі-заде (Азербайджан-

ська РСР), С. Т. Єремян (Вірменська РСР), М. Ю. Юлдашев (Узбецька РСР) та ін.

Добре представлені в книзі науковці, які зосередили свої зусилля на вивченні революційного руху, історії КПРС, радянського періоду. Читач ознайомиться з творчістю таких визначних істориків, що розробляли і розробляють цю тематику в загальносоюзному плані, як Г. М. Панкратова, І. І. Мінц, О. М. Ярославський, Б. М. Пономарьов, М. П. Кім, О. В. Куусінен, П. М. Поспелов. Користуючись рецензованою книгою, учитель збагатить свої знання про дослідників історії союзних республік радянської доби. Глибокі і змістовні праці, присвячені боротьбі за перемогу Радянської влади, будівництву соціалізму і комунізму в Українській РСР створили А. Д. Скаба, М. О. Скрипник, М. І. Супруненко, А. Т. Чеканюк, К. К. Дубина. Цінні відомості з історії соціалістичного і комуністичного будівництва в братніх союзних республіках містять дослідження Ц. П. Агаяна (Вірменія), Т. С. Горбунова (Білорусія), Б. Г. Гафурова (Таджикистан), І. А. Гусейнова (Азербайджан), О. А. Дрізула (Латвія), Ю. І. Жюгджі (Литва), К. Г. Каракеева (Киргизія), Г. І. Монсберг (Естонія), Б. П. Пальванової (Туркменія), А. Н. Нусупбекова (Казахстан), Г. В. Хачапурідзе (Грузія), М. Ю. Юлдашева (Узбекистан).

Проте читач повинен враховувати, що внаслідок включення до книги істориків за принципом наявності високого академічного чи почесного звання поза увагою, власне, залишилися дослідники таких важливих періодів та тем, як античне суспільство (стародавня Греція та Рим), пізньосередньовіччя, історія СРСР і УРСР кінця XIX — початку XX ст. та ін. Це тим більш прикро, що саме ці періоди загальної та вітчизняної історії посідають важливе місце в шкільному курсі.

Позитивною рисою книги є те, що діячі історичної науки виступають на її сторінках не сухими кабінетними вченими, а активними учасниками соціалістичного і комуністичного будівництва. Автори стисло, але переконливо розповідають про партійну, громадську і наукову діяльність істориків. Відзначається і вклад провідних науковців-патріотів у збройну боротьбу з ворогами вітчизни.

У нарисах про Б. Д. Грекова, М. М. Дружиніна, О. В. Єфімова, Г. М. Панкратова, В. М. Хвостова досить вдало розкриваються зв'язки цих видатних істориків з середньою та вищою школою. Однак, це

важливе питання не в усіх нарисах всебічно висвітлене. Так, розповідаючи про педагогічну діяльність Є. О. Косьмінського, автори лише згадують його посібники для вузів, шкільний підручник і методичні статті (стор. 104—105), не розкриваючи їх великого значення для навчально-виховного процесу протягом довгих років. Це стосується і ряду інших вчених.

Корисним для учителя є те, що автори рецензованої книги не лише викладають зміст наукової проблематики видатних вчених, а й дають певний критичний аналіз їх творчого доробку. Це, наприклад, застерігає учителя від некритичного використання праць М. М. Покровського, який припустив «ряд серйозних помилкових загальнометодологічних, історичних і політичних трактувань» (стор. 166). У нарисах про Д. І. Багалія, І. П. Крип'якевича, Д. І. Яворницького дано слушні критичні зауваження щодо їх збочень та помилок (стор. 18, 114, 238). Однак хотілося б побачити в книзі більш послідовне здійснення цього критичного підходу не тільки до українських, а й інших істориків, які вступили в радянську історіографію з дореволюційним багажем.

Не позбавлена книга і певних недоліків чисто технічного порядку. Автори нічого не сказали про переклад усіх назв праць українською мовою. На наш погляд, праці, видані російською мовою, слід було давати без перекладу, а переклади назв праць з інших мов — спеціально оголосити.

Не в усіх нарисах чітко визначено фахове спрямування діяльності певного історика. Читачу іноді не цілком ясно, яка праця є наслідком багаторічних досліджень фахівця, а яка — популярною брошурою.

Заслужовує схвалення вміщення в книзі портретів наших визначних істориків. Проте не завжди поліграфічне оформлення їх досить якісне. Це стосується, зокрема, портретів Д. І. Багалія, Б. Д. Грекова, Я. Я. Зутіса, А. П. Ковалівського, Г. І. Монсберг, М. О. Скрипника, В. В. Струве.

Незважаючи на певні недоліки, що мають частковий характер, книга про видатних радянських істориків є, безперечно, цінним надбанням учителів та викладачів вузів, усіх шанувальників історії.

М. М. ЛИСЕНКО

Хроніка та інформація

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА СЕСІЯ З ПРОБЛЕМИ «В. І. ЛЕНІН І РОЗВ'ЯЗАННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В СРСР»

9—12 червня 1969 р. у Москві проходила Всесоюзна наукова сесія, скликана Науковою радою з проблеми «Історії соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР» Інституту історії АН СРСР. В сесії, присвяченій темі «В. І. Ленін і розв'язання аграрного питання в СРСР», взяли участь наукові співробітники установи-організатора, Академії наук союзних республік, науково-дослідних інститутів ряду автономних республік і областей, викладачі багатьох вузів країни.

У вступному слові член-кореспондент АН СРСР М. П. Кім відзначив, що напередодні 100-річчя від дня народження В. І. Леніна визначення його ролі у розв'язанні аграрного питання в СРСР набуває особливого значення й актуальності.

На пленарному засіданні учасники сесії заслухали 4 доповіді. Акад. АН УРСР П. М. Першин («В. І. Ленін і розв'язання аграрного питання в СРСР»), спираючись на великий фактичний матеріал, переконливо довів, що аграрні перетворення у нашій країні було здійснено під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, ЦК і місцевих організацій Комуністичної партії.

Проф. В. М. Селунська («Ленінський кооперативний план — теоретичне обґрунтування соціалістичної перебудови селянського господарства») піддала критиці буржуазні ревізіоністські теорії ленінського кооперативного плану, який становив одну з найважливіших ланок програми побудови соціалістичного суспільства.

У доповіді проф. Г. В. Шарапова («Міжнародне значення ленінського кооперативного плану») велику увагу було приділено загальним закономірностям соціалістичної перебудови сільського господарства і специфічним особливостям їх прояву в різних країнах світової системи соціалізму.

Член-кореспондент АН Узбецької РСР Р. Х. Амінова («Ленінський кооперативний план і некапіталістичний шлях розвитку народів Середньої Азії») відзначила, що вирішальний вплив на перехід раніше відсталих народів Середньої Азії до соціалізму мали розвиток промисловості та колективізація сільського господарства.

Під час дебатів, що розгорнулися навколо цих доповідей, обговорювалися головним чином три проблеми: «В. І. Ленін і перші аграрні перетворення», «Ленінський кооперативний план і його здійснення в СРСР», «Історіографія аграрної істо-

рії радянського суспільства». С. М. Дубровський відзначив, що напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції російське село характеризувалося значним розвитком капіталізму й розшаруванням селянства. Є. А. Луцький зробив повідомлення про значення ленінського Декрету про землю, а В. І. Кастрикін — про розробку питань селянського руху в працях В. І. Леніна. Значний інтерес учасників сесії викликав виступ доктора історичних наук М. А. Рубача, який зупинився на співвідношенні двох соціальних війн на селі в 1917 р. Він закликав істориків-аграрників на основі вибіркового дослідження архівів місцевих земельних комітетів встановити дійсне співвідношення антипоміщицьких та антикуркульських виступів селян у 1917 р. За його підрахунками, виступи селянської бідноти проти куркульства в ряді губерній становили 30—40%, а не 6—7%, як вважають вчені досі. Пропозицію вченого підтримав акад. І. І. Мінц, який також підкреслив необхідність вивчення ленінської теоретичної спадщини.

Чимало доповідей і повідомлень було присвячено аграрним перетворенням на місцях, зокрема на Дону і Кубані (Я. А. Перехов), Далекому Сході і Забайкаллі (Є. М. Шагін), в Сибіру (Ю. В. Журов, Л. І. Боженко), Абхазії (А. Є. Куправа), Вірменії (Г. В. Шароян), Узбекистані (Л. З. Кунакова). Р. Д. Лях (Донецький держуніверситет), М. І. Ксензенко (Харківський інженерно-економічний інститут) та П. М. Денисовець (Полтавський педінститут) розкрили їх особливості на Україні в 1917—1923 рр.

Творча дискусія розгорнулася під час обговорення проблеми здійснення ленінського кооперативного плану в СРСР. Про його здійснення в Білорусії розповіли М. Е. Стрельцов, М. П. Костюк, у Грузії — Т. І. Жгенті, Туркменістані — Г. П. Майлієв, Узбекистані — А. Ю. Ібрагімова, Казахстані — Ф. І. Колодін. Ряд доповідачів (В. В. Кабанов, Л. Е. Файн, В. П. Дмитренко, І. І. Сергеев та інші) розглянули теоретичні узагальнення В. І. Леніна про роль кооперації в соціалістичній перебудові сільського господарства.

На визначній ролі робітничого класу України в соціалістичному перетворенні сільського господарства республіки (1926—1932 рр.) наголосив В. Є. Лобурець

(Полтавський педінститут). І. М. Волков вказав на необхідність глибшого вивчення післявоєнного села та історії окремих радгоспів і колгоспів. Цю ж думку підтримав В. Г. Венжер. А. М. Сорокін запропонував на розгляд учасників сесії періодизацію радгоспного будівництва в СРСР, виділивши окремі етапи його руху.

З історіографії аграрної історії радянського суспільства великий інтерес серед учасників сесії викликала доповідь В. П. Данилова («Основні підсумки і напрями вивчення історії радянського селянства»), який відзначив успіхи істориків СРСР у вивченні політичних проблем пролетарської революції в Росії, зокрема ролі союзу робітничого класу і найбіднішого селянства в перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також колгоспного й радгоспного будівництва. Водночас він підкреслив необхідність глибокого дослідження класової структури і соціально-економічних відносин села в умовах переміщеного соціалізму і розгорнутого будівництва комунізму.

В. І. Погудін у своїй доповіді відзначив успіхи істориків України у вивченні союзу робітничого класу і селянства під час іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, але вказав на недостатню розробку в радянській історіографії питання про його становлення й зміцнення в 1917 р. та розвиток в умовах переміщеного соціалізму. Доповіді й повідомлення з історіографії зробили також М. Л. Богденко («Деякі підсумки вивчення історії рад-

госпного будівництва в СРСР»), Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробишева («Сільська соціологія і історіографія радянського села»), В. Т. Анісков, Л. М. Горюшкін, Н. Я. Гушин, Р. С. Русаков, Л. Н. Ульянов («Основні проблеми історіографії селянства і сільського господарства Сибіру»), Л. І. Футорянський («Козацтво в період Жовтня і громадянської війни в радянській історіографії»), Г. Ф. Дахшлейгер («Питання історіографії досвіду ленінського кооперативного плану в Казахстані в 1917—1940 рр.»), М. Мошев, С. Какабаєв («Історіографія аграрної історії Радянського Туркменістану в 1917—1937 рр.»), Г. П. Баширін («Стан і завдання вивчення аграрної історії Якутії радянського періоду»), Г. М. Гегамян («Історіографія аграрної історії Радянської Вірменії»).

У заключному слові М. П. Кім відзначив, що обговорення 60 доповідей з найважливіших питань аграрної історії радянського суспільства пройшло на високому науковому рівні. У резолюції, ухваленій учасниками сесії, підбито підсумки вивчення історії радянського селянства і колгоспно-радгоспного будівництва, виявлено основні напрями і дискусійні питання у роботі істориків-аграрників. Водночас вказано і на недоліки у розробці деяких проблем історії соціалістичного сільського господарства, зокрема післявоєнного розвитку колгоспів і особливо радгоспів, радянського і культурного будівництва на селі тощо.

Ж. П. ТИМЧЕНКО

НАУКОВА СЕСІЯ РАДЯНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

З 23 по 28 червня 1969 р. у Києві проходила Наукова сесія польських і радянських істориків, присвячена проблемам формування та розвитку ранньофеодальних слов'янських держав. В її роботі взяли участь провідні історики і археологи Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, ряду міст України, а також делегація польських істориків на чолі з академіком Г. К. Ловм'янським.

На сесії, яку відкрив голова комісії радянських і польських істориків академік Б. О. Рибаків, було заслухано понад 20 доповідей, в яких ставилися і з'ясовувалися вузлові проблеми слов'янської історії. Ряд доповідей було присвячено питанням соціально-економічних і суспільно-політичних передумов виникнення слов'янських держав, а також характеристик їх ранніх форм і основних етапів розвитку.

Академік Г. К. Ловм'янський (Польща) у доповіді «Основні риси пізньоплеменного і ранньодержавного ладу слов'ян» показав, що основні риси слов'ян-

ської державності визрівали поступово ще в умовах розвинутого або пізньоплеменного ладу, що відрізнявся від ранньофеодального головним чином лише відсутністю експлуатації всього населення соціальною верхівкою, до рук якої перейшла і вся повнота політичної влади. Процес визрівання і становлення ранніх форм слов'янської державності, за Г. К. Ловм'янським, відбувався одночасово і в схожих умовах на терені всього слов'янського світу. Деяка відмінність в матеріальній культурі пояснюється доповідцем не результатом внутрішніх культурних процесів слов'янства, а зовнішніми впливами, що мали перехідний характер. В. Й. Довженок, який присвятив свою доповідь економічним передумовам становлення давньоруської держави, проаналізувавши економічний розвиток східного слов'янства протягом першого тисячоліття, дійшов висновку, що протягом усього цього часу основні, провідні форми господарської діяльності були в поступальному, прогрес-

сивному русі. Давньоруська держава, за В. Й. Довженком, це результат тривалого соціально-економічного розвитку східного слов'янства. П. П. Шаскольський (Ленінград), розглядаючи в своїй доповіді ранні етапи формування давньоруської держави (IX ст.), показав, що на кінець IX ст. ранньослов'янська державність переживала період остаточного сформування, а її початковий етап припадає на VI—VII ст.

«Роль Києва у створенні давньоруської держави» — цій проблемі присвятив свою доповідь П. П. Толочко, який показав історично-закономірну систему причин (історичних, етнографічних, природно-географічних і топографічних), що висунули Київ на перше місце в східнослов'янському світі і перетворили його в центр давньоруської держави.

В. Д. Корольок (Москва), А. Надольський (Польща), Ю. В. Бромлей (Москва) присвятили свої доповіді проблемам розвитку ранньофеодальної державності у східних і західних слов'ян, археології та початку польської держави, вивчення соціально-політичної термінології слов'янських народів у період раннього середньовіччя.

Доповіді О. Гейштора (Польща) «Організація центральної влади в слов'янських державах IX—XI ст.», Т. Василевського (Польща) «Дружина в «городовій» організації слов'ян», Ю. Бардаха (Польща) «Князь і віче», Я. М. Шапова (Москва) «Система органів публічної влади на Русі IX—XII ст.», Г. В. Штихова (Мінськ) «Загальні і відмінні риси політичного ладу стародавнього Новгороду і Полоцька» торкалися характеру і форм державної організації у слов'ян, з'ясуванню співвідношення монархічної влади князів та інституцій республіканського правління. Доповідачі показали, що у її розв'язанні потрібно виходити із аналізу конкретних умов, які подекуди були несхожими навіть у межах одної держави.

Новому аспекту проблеми формування давньоруської держави, а саме, еволюції органів публічної влади, присвятив свою доповідь Я. М. Шапов. Він показав складність розробки цього питання і підкреслив, що формування і розвиток політичних органів або форм організації суспільства нерозривно зв'язані з формуванням держави і визріванням класового ладу, а отже і сприяють цьому процесу.

Оборона Русі від зовнішніх ворогів стала темою доповідей Б. О. Рибаківа (Москва) «Державна оборонна система Київської Русі» і В. П. Шушаріна

(Москва) «Історичні долі Нижнього Подунав'я в IX—XI ст.».

Б. О. Рибаків вважає, що оборонна система Русі була настільки продуманою й організованою, що ранні кочовики, варяги, печеніги і половці так і не змогли подолати її. Доповідь Б. О. Рибаківа ще раз переконливо спростовує твердження буржуазних історіографів про особливу роль норманів у формуванні давньоруської держави. На Русь варягів могло потрапити стільки, скільки бажали пропустити їх руські князі.

Загальним і конкретним питанням формування феодалізму були присвячені доповіді З. В. Удальцової (Москва) «Шляхи становлення феодалізму в країнах Європи» і О. М. Рапова (Москва) «Князівське феодальне землеволодіння на Русі».

У доповідях В. І. Бідзілі «Етнічна карта східної Європи у першій половині I тис. н. е.», А. Т. Сміленко «Етнокультурна карта Східної Європи другої половини I тис. н. е.», І. Охмальського (Польща) «Литовсько-Кривичське пограниччя в племінну епоху», на підставі письмових і археологічних джерел, розкривається картина етно-історичних процесів Східної Європи протягом I тис. н. е.

Питанням класових суперечностей на Русі, культурних взаємодій слов'янських народів, місцю церкви в системі державної влади присвячені доповіді М. К. Каргера (Ленінград) «Виступи городян у Києві XI—XII ст.», О. І. Рогова (Москва) «Культурні зв'язки західних і східних слов'ян», А. Поппе (Польща) «Місце церкви у створенні давньоруської держави».

З ряду піднятих на сесії питань розгорнулася жвава дискусія. Крім доповідачів в дискусії взяли участь: Г. Ф. Соловйова (Москва), М. Ф. Котляр, О. П'янков (Мінськ), Л. Д. Поболь (Мінськ) та ін.

Підсумовуючи роботу сесії, академіки Б. О. Рибаків і Г. К. Ловм'янський підкреслили, що обмін думками з ряду важливих, іноді спірних питань слов'янської історії сприятиме більш широкому і глибокому висвітленню процесу формування і становлення ранньофеодальних держав, їх організації, культурних і історичних зв'язків тощо.

Програма сесії завершилась екскурсією вздовж дніпровської оборонної лінії Київської Русі (від Києва до Канева), а також знайомством з історико-архітектурними пам'ятками давньоруських міст Києва, Чернігова та Остра.

П. П. ТОЛОЧКО

ЮВІЛЕЙ І. Д. КУНДЮБИ

На розширеному засіданні вченої ради історичного факультету Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбулося вшанування професора кафедри нової і новітньої історії доктора історичних наук Івана Дмитровича Кундюби з нагоди 60-річчя з дня його народження і 40-річчя громадсько-політичної та науково-педагогічної діяльності.

Про життєвий шлях та наукову діяльність ювіляра розповів професор нової і новітньої історії К. О. Д ж е д ж у л а.

І. Д. Кундюба народився в квітні 1909 р. на Чернігівщині. Його життєвий шлях проходив у буремні роки революції, утвердження Радянської влади на Україні, успіхів в народногосподарському і культурному житті, будівництві соціалізму і комунізму.

Після закінчення школи (1927 р.) І. Д. Кундюба вчився у Мринському технікумі, Ніжинському інституті народної освіти, аспірантурі Ленінградської Академії історії матеріальної культури.

В 1935 р. І. Д. Кундюба розпочав педагогічну діяльність у вузах Києва.

З початку і аж до закінчення Великої Вітчизняної війни І. Д. Кундюба перебував у рядах Червоної Армії. Вітчизна високо оцінила вклад І. Д. Кундюби у справу розгрому ворога і нагородила його багатьма бойовими орденами й медалями.

На початку 1946 р., за викликом ЦК КП України, майор І. Д. Кундюба приїхав до Києва і був призначений на роботу в Міністерство закордонних справ Української РСР. З квітня 1946 і протягом 1947 рр. перебував у Франції, виконуючи обов'язки заступника Головного уповноваженого уряду Української РСР по репатріації. З 1949 р. працював головою президії Українського товариства культурного зв'язку з закордоном.

З 1952 р. І. Д. Кундюба продовжу-

вав педагогічну роботу у вищих навчальних закладах республіки, успішно сполучаючи педагогічно-виховну роботу з науково-дослідною діяльністю. Велику увагу І. Д. Кундюба приділяв дослідженню історії Польщі в період імперіалізму і особливо в післявоєнні роки, а також проблемам міжнародного робітничого і національно-демократичного руху в новітній час. Його науковий доробок складають близько 150 друкованих праць.

Багато уваги приділяв професор керівництву аспірантами, консультує докторантів. Велику роботу провадить І. Д. Кундюба і в учбово-методичній галузі, допомагаючи молодим викладачам і вчителям-історикам своїми методичними розробками і порадами.

Будучи визначним вченим-істориком, прекрасним педагогом професор І. Д. Кундюба є в той же час активним учасником громадсько-політичного життя університету, досвідченим вихователем університетської молоді в дусі ідейної відданості партії Леніна та радянського патріотизму.

Професор І. Д. Кундюба зустрів своє 60-річчя сповнений творчих сил, невичерпного життєлюбства. Вшановувати ювіляра прибули представники багатьох вузів та наукових закладів республіки. З теплими словами привітань виступили: доцент І. М. Карнаухов, проф. І. С. Дзюбко, проф. М. О. Буцько (Київський університет), проф. В. А. Дядиченко (Інститут історії АН УРСР) і кандидати історичних наук П. М. Калениченко (Інститут історії АН УРСР), М. Д. Куликівський (Луцький педінститут).

На засіданні Вченої ради були оголошені вітальні адреси, листи і телеграми.

У слові-відповіді І. Д. Кундюба висловив подяку за сердечні привітання та щирі побажання.

С. М. АНТОНЮК

ВІДЗНАЧЕННЯ 60-РІЧЧЯ В. Й. ДОВЖЕНКА

23 травня 1969 р. в Інституті археології Академії наук УРСР відбулося вшанування завідувачого відділом слов'янської і середньовічної археології України доктора історичних наук професора Василя Йосиповича Довженка у зв'язку з 60-річчям від дня народження і 35-річчям науково-педагогічної та громадської діяльності.

Василь Йосипович Довженко народився 23 квітня 1909 р. в селі Крапивна Стародубської волості Чернігівської губернії (нині Стародубський район Брянської області) в сім'ї селянина. Після закінчення Київського художнього інституту (музейний від-

діл) у 1934 р. він працював науковим співробітником Київського історичного музею, одночасно навчаючись в аспірантурі Київського державного університету на кафедрі історії України. В 1938 р. В. Й. Довженко поступив на роботу в Інститут археології АН УРСР, одночасно викладаючи у Київському педагогічному інституті курс історії СРСР. У 1940 р. він захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук, а в 1941 р. йому присвоєно звання доцента.

Під час Великої Вітчизняної війни В. Й. Довженко з 1943 по 1945 р. перебував на

фронті. За бойові заслуги перед Батьківщиною він був удостоєний урядових нагород.

Після Великої Вітчизняної війни В. Й. Довженко, повернувшись до Києва, працює в Інституті археології АН УРСР на посаді старшого наукового співробітника. З 1954 р. він завідує відділом слов'яно-руської археології. У 1962 р. В. Й. Довженко захистив докторську дисертацію на тему «Землеробство в древній Русі». В 1967 р. йому присвоєно звання професора.

За роки наукової діяльності В. Й. Довженко написав понад 100 наукових праць, присвячених історії зародження і розвитку феодальних відносин доби Київської Русі, проблемам виникнення давньоруських міст, питанням військової справи, висвітленню різнобічної матеріальної і духовної культури. В. Й. Довженко веде велику науково-експедиційну роботу. Під його керівництвом здійснені розкопки таких відомих ранньослов'янських і давньоруських пам'яток, як Сахнівка, Іванківці, Комарівка, Вишгород, Волинцеве, Воїнь, Чучин, хутір Половецький тощо.

Займаючись науково-дослідною роботою, В. Й. Довженко проводить велику науково-організаційну, педагогічну, лекторську і громадську діяльність. Він є вихователем багатьох українських вчених-археологів. Визнанням заслуг ювіляра перед славистичною наукою є обрання його в 1965 р. на I-му Конгресі слов'янської археології у Варшаві віце-президентом Міжнародної Унії археологів-славистів. В 1967 р. В. Й. Довженко удостоєний урядової нагороди — ордена «Знак пошани».

Директор Інституту археології АН УРСР доктор історичних наук професор Ф. П. Шевченко у вступному слові розповів про творчий шлях В. Й. Довженка, відзначивши при цьому, що праці ювіляра в галузі слов'яно-руської історії й археології відомі не лише в Радянському Союзі, але й

за його межами, а також відмітив, що В. Й. Довженко користується авторитетом серед археологів та істориків.

Ф. П. Шевченко зачитав привітальну адресу від Секції суспільних наук АН УРСР, від імені Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР ювіляра вітав заступник академіка-секретаря відділу, доктор економічних наук М. С. Калита; від Інституту історії АН УРСР — доктор історичних наук В. А. Дядиченко; від Держбуду УРСР — начальник відділу охорони пам'яток архітектури Л. І. Граужіс; від Державного Софійського заповідника — директор В. Н. Ачкасова; від Президії Республіканського товариства охорони пам'яток історії та культури — Л. Г. Ткаченко; від Державного історичного музею — С. Р. Килівнич; вітальну адресу від кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка зачитала кандидат історичних наук А. Т. Сміленко. Від імені археологів Москви і Ленінграда вітальну адресу вручив ювілярові вчений секретар Інституту археології АН УРСР кандидат історичних наук П. П. Толочко.

З словами привітання і щирими побажаннями виступили: І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський педінститут), Д. С. Цвейбель (історичний факультет Донецького державного університету), О. І. Тереножкін, С. С. Березанська, В. І. Бідзіля та Л. В. Вакулєнко (Інститут археології АН УРСР).

На ім'я ювіляра надійшли вітальні телеграми від численних наукових закладів і установ, а також привітання від окремих осіб.

У слові-відповіді ювіляр висловив щиру подяку за теплі і дружні слова привітання та поздоровлення, обіцяючи й надалі докласти всіх зусиль для розвитку української радянської археологічної науки.

П. Т.

ВІСТІ З ШКІЛ

Юні краєзнавці вивчають історію, культуру й етнографію Бойківщини

Понад 10 років у Славській середній школі на Львівщині активно працює історико-краєзнавче товариство, яке складається з чотирьох секцій: історичної, мистецтвознавчої, історико-літературної та фольклорно-етнографічної. Основне його завдання — прищеплення учням елементарних навиків дослідницької роботи та різнобічне вивчен-

ня історії, культури й етнографії бойків — найчисельнішої етнічної групи українського населення в Карпатах та Прикарпатті.

Історична секція товариства зібрала і впорядкувала матеріали про відгуки на Жовтневі події у Карпатах, зокрема, про повстання під проводом Федора Бекеша за владу Рад у 1920 р., вивчила значну кіль-

кість важливих, але маловідомих подій, зв'язаних з боротьбою верховинців проти соціального й національного гноблення. Знайдені матеріали перевіряються, уточнюються, а відтак стають основою рукописних збірок, таких як «Молодь Верховини в боротьбі за владу Рад», «З історії революційного руху», «Наші країни — учасники Великої Вітчизняної війни», «Наш край в легендах і дійсності» тощо. Члени історичної секції склали бібліографію літератури про Бойківщину, збирають газетні вирізки й журнальні виписки, що стосуються цього краю.

Юні мистецтвознавці вивчають і пропагують твори живопису, графіки, скульптури, музики та архітектури. При школі створено виставку авторських естампів сучасних українських радянських графіків та репродукцій кращих зразків українського й російського живопису, а також тематичну виставку «Образ В. І. Леніна в творах живопису й скульптури». Крім того, періодично влаштовуються виставки, присвячені окремим ювілейним датам та художникам.

Незабутніми подіями для членів цієї секції стали відвідання виставок та зустрічі з Народним художником УРСР, нині покійним Антоном Манастирським та його сином Вітовтом, також відомим митцем. Теплі, щирі взаємини встановились у школярів з київським скульптором, графіком, поетом і мистецтвознавцем Андрієм Німенком, стрийськими художниками Петром Обалем і Остапом Оброцюю, живописцем і графіком Львом Гецом із Польської Народної Республіки. Зібрана література, репродукції, діафільми, грампластинки, газетний і журнальний матеріал, використовуються на факультативних заняттях з історії українського мистецтва в IX—X класах.

Історико-літературна секція досліджує тему «Бойківщина в художній літературі». Вже опрацьовано літературно-мистецьку карту Стрийщини та Сколівщини, обладнано виставку «Визначні діячі науки й культури, які бували й творили у Славську», зфотографовано близько сотні пам'ятників видатним письменникам України та велику кількість місць, зв'язаних з їх життям і діяльністю.

Юні фольклористи та етнографи записали близько трьох тисяч коломийок, народних пісень, легенд, прислів'їв та приказок.

Їх рукописний збірник «Бойківські коломийки про Т. Г. Шевченка» був відзначений на виставці робіт юних краєзнавців під час республіканського зльоту 1964 р. і нині знаходиться в постійній експозиції музею поета у Каневі. Подібна збірка зараз готується для Київського музею Т. Г. Шевченка. Учні збирають також предмети матеріальної культури бойків.

Діяльно готуються члени товариства до ювілею В. І. Леніна. Фольклористи вирішили впорядкувати записи, зроблені протягом десятиріччя, й передати їх Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, етнографи беруть участь у фотографуванні, вимірюванні й описі кращих зразків бойківської архітектури для Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії й культури, історична секція продовжує пошук нових даних про революційний рух, соціалістичні перетворення, народну освіту, юні мистецтвознавці готують збірник «Наш край в українському радянському образотворчому й музичному мистецтві» тощо.

Поряд із вивченням різних сторін історії свого краю, учнівське товариство регулярно проводить подорожі по визначних місцях Української і братніх радянських республік. Тільки за минулі два роки кращі краєзнавці відвідали історичні місця українського й молдавського Подністров'я, побували в містах-героях Києві і Одесі, пройшли шевченківськими місцями в Моринцях, Шевченковому, Вільшані, Будищах, Каневі; подорожували шляхами Івана Франка і Лесі Українки, Маркіяна Шашкевича і Марка Черемшини, Василя Стефаника і Юрія Федьковича, віддали шану героям «Партизанської іскри» в с. Кримці Миколаївської області та легендарної Брестської фортеці.

Після повернення, як правило, проводяться загальношкільні ранки, на яких мандрівники діляться своїми враженнями і набутими знаннями. Їх виступи ілюструються фотографіями, схемами, творами мистецтва. Влаштовуються також фотовиставки зібраних матеріалів.

Така позакласна й позашкільна робота з історії не лише підносить інтерес до неї, а й сприяє поглибленому вивченню цієї науки, робить її ефективним засобом ідейного гарту молоді.

Г. В. ДЕМ'ЯН

ВІКТОР ПЛАТОНОВИЧ ПЕТРОВ

Кількох місяців не дожив до свого 75-річчя Віктор Платонович Петров — доктор філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, відомий мовознавець, літературознавець, археолог і етнограф.

Закінчивши у 1918 р. з відзнакою історико-філологічний факультет Київського університету, В. П. Петров з січня 1920 р. став працювати в Етнографічній комісії АН УРСР — спочатку науковим співробітником, а згодом (1927 р.) керівником цієї установи. У ті роки він написав і частково видав ряд праць з українського фольклору та етнографії («Українські народні легенди про Кузьму-Дем'яна», «Обрядовый фольклор народно-календарного циклу у восточных славян», «Вогнезрубна система хліборобства і хліборобський культ вогню» та ін.), а також з історії літератури і мовознавства, зокрема ґрунтовні дослідження про життя і світогляд, політичну діяльність та літературну творчість П. Куліша, які стали підставою для присвоєння йому у 1930 р. вченого звання доктора українського літературознавства.

У 1934 р. в системі АН УРСР було створено Інститут історії матеріальної культури, в якому В. П. Петров займав посаду старшого наукового співробітника, очоливши у 1939 р. сектор археології феодального і дофеодального періоду. З того часу проблеми археологічної науки посіли в його творчості важливе місце.

На початку 1941 р. було створено Інститут українського фольклору, директором

якого став В. П. Петров. На цій посаді і застала його Велика Вітчизняна війна, яка покликала Віктора Платоновича до лав нашої армії. В ній він виконав свій громадський обов'язок сумлінно і до кінця, не раз ризикуючи життям у глибокому ворожому тилу як партизан-розвідник. Ці роки життя і діяльності В. П. Петрова Батьківщина відзначила бойовими нагородами.

Тільки наприкінці 1950 р. Віктор Платонович повернувся до наукової праці — спочатку у Москві, а з 1956 р. — у Києві, в Інституті археології АН УРСР.

Беручи активну участь у численних археологічних експедиціях і публікуючи здобуті матеріали, вчений готує археолого-архівні праці, завдяки яким були введені у науковий обіг неопубліковані матеріали розкопок Хвойки і Гамченка, відомих пам'яток зарубинецької, черняхівської та корчацької культур.

Одночасно з публікацією джерел Віктор Платонович давав і їх історичну інтерпретацію. З-під його пера вийшли окремі дослідження чисто теоретичного характеру, а також методичного напрямку.

Гідним завершенням великої роботи В. П. Петрова з етнографічної та історикомовознавчої тематики є нещодавно видані його книжки «Подсечное земледелие», «Скіфи. Мова і етнос» та «Етногенез слов'ян», що незабаром вийде з друку.

В. П. Петров залишиться у пам'яті товаришів як визначний дослідник, мужній воїн-патріот, скромна, делікатна і доброзичлива людина.

РЕЗЮМЕ

В. Ф. Панибудьласка. **В. И. Ленин о классовом единстве и содружестве трудящихся Страны Советов в национальных отношениях.** В статье идет речь о том, как Коммунистическая партия, руководствуясь заветами В. И. Ленина, разрешила национальный вопрос в Стране Советов. Показаны руководящая роль рабочего класса, расцвет советских республик в семье СРСР, животворный источник единства и могущества Советского Союза — дружба народов и торжество ленинских идей интернационализма.

Ф. Е. Лось. **В. И. Ленин об основных этапах формирования российского пролетариата и его идеологии.** В статье на основе детального изучения теоретического наследия В. И. Ленина дан исчерпывающий анализ этапов формирования пролетариата в России и его борьбы против самодержавия и эксплуататоров. Отмечается роль трудов В. И. Ленина и большевистских газет («Правда», «Звезда») в политической закатке рабочего класса и становлении его идеологии.

С. М. Чапуга. **Коммунисты Западной Украины — руководящая сила революционной борьбы рабочего класса и трудящегося крестьянства (август 1938 — сентябрь 1939 гг.).** На многочисленных фактах автор рассказывает о деятельности западноукраинских коммунистов, которые воспитывали трудящиеся массы на примерах мужественной борьбы российского пролетариата, готовили их к осуществлению вековой мечты — воссоединению в едином украинском советском государстве.

М. О. Иванцов. **Из истории рабоче-крестьянских делегаций из Польши и Западной Украины в Советский Союз в 1927—1931 гг.** В статье рассказывается о возникновении рабоче-крестьянских делегаций 1927—1931 гг. и их значении в деле распространения среди трудящихся Польши и Западной Украины правды о великих достижениях первого в мире социалистического государства во всех отраслях культурного и хозяйственного строительства.

И. К. Васюта. **Западноукраинское село под гнетом монополистического капитала в 20-х—30-х годах XX ст.** На основе использования архивных источников и изучения статистических ежегодников автор статьи раскрывает формы и методы разграбления западноукраинского крестьянства капиталистическими монополиями при содействии польского правительства.

Н. А. Гарматюк. **Распространение ленинских идей на Волыни в период революционного подъема (1921—1923 гг.).** В годы революционного подъема (1921—1923 гг.) на Волыни, самой отсталой части буржуазно-помещичьей Польши коммунисты-подпольщики несли в народные массы слово большевистской правды, распространяли произведения В. И. Ленина и другую революционную литературу, готовили трудящихся к революционным боям за свое социальное и национальное освобождение. Об этом и рассказывается в статье.

Е. М. Галушко. **Из истории борьбы трудящихся западноукраинских земель за воссоединение с Советской Украиной (1918—1920 гг.).** Автор описывает, как под влиянием Великой Октябрьской социалистической революции трудящиеся западноукраинских земель начали упорную борьбу за воссоединение с Советской Украиной и за ликвидацию социального и национального гнета. Раскрыта предательская роль правительства ЗУНР, которое объективно содействовало захвату западноукраинских земель польскими интервентами при поддержке международного империализма.

SUMMARIES

V. F. Panibudlaska.— **V. I. Lenin on Class Unity and Friendship of the Working People of the Soviet State in National Relations.** The article describes the way in which the Communist Party following V. I. Lenin's behests settled the national problem in the Soviet Country. The leading role of the working class, prosperity of the Soviet republics in the USSR family, life-giving source of the unity and power of the Soviet Union — friendship of peoples and the triumph of Lenin's ideas of internationalism are shown.

F. E. Los.— **The Lenin Characteristic of the Principal Stages in the Formation of Russian Proletariat and Its Ideology.** An exhaustive analysis of the stages of formation of the Russian proletariat and its struggle against the autocracy and exploiters is given on the basis of a detailed study of Lenin's theoretic legacy. The role of works by V. I. Lenin and Bolshevik papers («Pravda», «Zvezda») is emphasised in the political training the working class and formation of its ideology.

S. M. Chapuga.— **Communists of the Western Ukraine—Guiding Force of the Revolutionary Struggle of the Working Class and Peasantry (August 1938—September 1939).** The author presents numerous facts describing the activity of the West-Ukrainian communists in 1938-1939, who brought up the masses of working people on the examples of courageous struggle of the Russian proletariat and prepared them for the realization of the eternal dream — reunification in one Ukrainian Soviet State.

M. O. Ivantsiv.— **From History of Working and Peasantry Delegations from Poland and the Western Ukraine to the Soviet Union in 1927-1931.** The article deals with the appearance of the working and peasantry delegations of 1927-1931 and their role in the dissemination of the truth on the great achievements of the first in the world socialist state in all the branches of cultural and economic construction among the working people of Poland and the Western Ukraine.

I. K. Vasyuta.— **The West-Ukrainian Village under the Yoke of the Monopolistic Capital during the 20 — 30ties of the XX Century.** Using archival sources and studying statistical annuals, the author shows the forms and methods of plundering the West-Ukrainian peasants by the capitalist monopolies with the help of the Polish government.

M. O. Garmatyuk.— **Dissemination of V. I. Lenin's Ideas in Volyn during the Period of the Revolutionary Enthusiasm (1921—1923).** During the years of the revolutionary enthusiasm (1921—1923) in Volyn, the most backward part of bourgeois-landlord Poland, the communists, members of a secret organization, carried the Bolshevik truth into the masses, distributed V. I. Lenin's works and other revolutionary literature, prepared the working people for the revolutionary battles for their social and national liberation. The article deals with this subject.

E. M. Galushko.— **From History of the Struggle of the Working People in the West-Ukrainian Territory for Reunification with the Soviet Ukraine (1918—1920).** The author describes how the working people of the West-Ukraine under the influence of the Great October Socialist Revolution began a stubborn struggle for reunification with the Soviet Ukraine and for liquidation of social and national yoke. The treacherous role of the government of the WUNR is exposed, which objectively contributed to the seizure of the West-Ukrainian lands by the Polish interventionists with the help of international imperialism.